

GENOCIDAS^{IR}

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2015 1(37)

ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR

REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

2015 1(37)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2015

Redakcijos kolegija:

Vyriausiasis redaktorius
dr. ARŪNAS BUBNYS

Nariai:

KĘSTUTIS K. GIRNIUS (Vilniaus universitetas)
ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)
KĀRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)
ANTANAS KULAKAUSKAS (Mykolo Romerio universitetas)
BRONIUS MAKKAUSKAS (Lietuvių katalikų mokslo akademija)
HEINRIHS STRODS (Latvijos okupācijas muzejs, Latvijos universitetas)
SAULIUS A. SUŽIEDĖLIS (Milersvilio universitetas, JAV)
JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)
ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)
VYTAUTAS TININIS (Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras)
LIUDAS TRUSKA (Lietuvos edukologijos universitetas)

Turinys – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Stanislovas Buchaveckas

- Mokyklos sovietizavimas 1940–1941 m. m.: bolševikinė indoktrinacija, suaugusiųjų mokymo kampanija Šakių apskrities mokyklose; švietimo darbuotojai tarp kolaboravimo, konformizmo ir rezistencijos (3) 7

Alfredas Rukšėnas

- Holokaustas Lietuvoje: Kretingos apskrities Palangos ir Darbėnų valsčių žydų bendruomenių žūtis 1941 m. vasarą ir rudenį 26
- Holocaust in Lithuania: Annihilation of the Jewish Communities of Palanga and Darbėnai Rural Areas of Kretinga County in Summer and Autumn 1941 45

Tomas Vaiseta

- Sovietinės sveikatos apsaugos sistemos diegimo atspindys gyventojų skunduose (1944–1953 m.) 47
- Reflection of the Implementation of the Soviet Health System in the Complaints of the Inhabitants (1944–1953) 64

Vitalija Stravinskienė

- Migracijos procesai ir Rytų ir Pietryčių Lietuva (1960–1980 m.) 66
- Migration Processes and East and Southeast Lithuania (1960–1980) 80

Juozas Banionis

- VLIK'as 1986–1992 m.: Lietuvos laisvinimo misija įvykdyta 81
- Supreme Committee for the Liberation of Lithuania (VLIK) 1986–1992: the Mission of Liberation Accomplished 108

IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES

Gintautas Ereminas

- Lenkijos valdžios polonizacijos politika lietuvių tautinės mažumos atžvilgiu (1935–1939 m.) 109
- Polonisation Policy of the Polish Government against the Lithuanian National Minority (1935–1939) 126

KRONIKA – CRONICALS	127
KNYGOS – BOOKS	148
MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS	151

Stanislovas Buchaveckas

Mokyklos sovietizavimas 1940–1941 m. m.: bolševikinė indoktrinacija, suaugusiųjų mokymo kampanija Šakių apskrities mokyklose; švietimo darbuotojai tarp kolaboravimo, konformizmo ir rezistencijos (3)

Pirmojoje ir antrojoje straipsnio dalyse¹ buvo pateikta glausta Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklų sovietizavimo 1940 m. vasarą ir rudenį schema (įvadas ir tyrimo bendrybės) ir supažindinta su Šakių apskrities mokyklose vykdyta vadinamosios 1917 m. Didžiosios spalio socialistinės revoliucijos 23-ųjų metinių sukakties minėjimo daugiadiene ideologine kampanija. Trečiojoje straipsnio dalyje irgi daugiausia remiantis tyrėjų dėmesio dar beveik nesulaukusia Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) faktografinė medžiaga, taip pat Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) bylomis ir kitais šaltiniais supažindinama su kai kuriais aneksuotos Lietuvos mokyklų sovietizavimo (bolševizavimo) 1940–1941 m. įvykiais, reiškiniiais ir faktais. Mokytojų panaudojimo diegiant bolševikų ideologiją visuomenei ir mokiniams, 1941 m. sausio 12 d. pseudorinkimų į SSRS Aukščiausiąją Tarybą, propagandinio suaugusiųjų mokymo vajaus ir kiti nagrinėjami ar tik iškelti tyrimo aspektai (tarp jų – prisitaikymo prie okupantų, bendradarbiavimo su jais ir pasipriešinimo aspektas, kuris bus labiau išplėtotas baigiamojoje dalyje) daugiausia

ilustruojami padėtį Šakių apskrityje atspindinčiais archyvinių dokumentų pavyzdžiais. Publikuojamas 1940 m. lapkričio 19 d. kreipimasis į mokytojus, kitų dokumentų fragmentai.

EKSKURSAS Į „KOLABORAVIMO“ SĄVOKĄ

Iš istoriografijos ir straipsnyje anksčiau pateiktų istorinių faktų aišku, kad SSRS okupantų į Lietuvą atneštas bolševizmo idėjas perėmęs Lietuvos kolaborantų elitas gana greitai perprato ir stalinizmo indoktrinacijos visuomenei metodus. Primityvios stalinistinės visuomenės ir mokyklos sovietizavimo grimasos atsispindėjo komunistų partijos kontroliuojamoje spaudoje (kitokios ir nebuvo), radijo transliacijose, žmonių sambūriuose ir masiniuose renginiuose.

Dėl LSSR vadovų ir aukščiausųjų pareigūnų veiksmų 1940 m. vertinimo iš mūsų istoriografijos pozicijų lyg ir viskas aišku. Beveik visi jie stojo į atvirą kolaboravimo su okupantais kelią. Pasak istoriko Liudo Truskos², tarp savo noru anksti pradėjusiųjų

kolaboruoti buvo ir iškilių menininkų. Vis dėlto 1940–1941 m. tokių būta nedaug³. Tų dviejų kategorijų istorinių asmenybių veiklą galima įvertinti apibendrinančia istoriko Vytauto Tininio išvada: „Kolaboravimas yra ne tik politinė, bet ir moralinė problema. Bendradarbiavimas su okupantais yra gėdingas ir smerktinas dalykas.“⁴ Sunkiau apibūdinti ir įvertinti į sovietizavimo sukurtą įsuktą švietimo sistemos tarnautojų santykį su kolaboravimo reiškiniu. Kai kuriuos straipsnyje pateikiamus galimo mokytojų kolaboravimo per mokyklos sovietizavimo prizmę pavyzdžius be papildomų duomenų sunku įvertinti. O pirminiam vertinimui tinka patikslintas ir praplėstas Valerijos Vaitkevičiūtės „Tarptautinių žodžių žodyno“⁵ apibrėžimas, kurį pateikė V. Tininis: „Kolaborantas – okupantų talkininkas, tėvynės išdavikas, okupuotos valstybės centrinės ir vietinės valdžios (administracijos) pareigūnas, valdininkas, tarnautojas, vykdamas okupacinės valdžios nurodymus (politiką) ir prievarta verčiantis savo piliečius (tėvynainius) paklusti okupantų valiai. Kolaborantais laikomi žmonės, dažniausiai dėl politinių ir ideologinių įsitikinimų išdavę Tėvynę, jos nepriklausomybę ir ėmę savanoriškai bendradarbiauti su okupantais.“⁶ Remdamiesi šia išplėstine sąvokos traktuote, vertindami bendrojo lavinimo mokyklų pedagogų vaidmenį sovietizavimo kontekste, turime nepamiršti prievartos, kurią mokytojams taikė sovietų funkcionieriai ir aktyvistai, panaudodami tam NKVD (Vidaus reikalų liaudies komisariatą) ir NKGB (Valstybės saugumo liaudies komisariatą). Tai buvo akivaizdu ir Šakių apskrityje.

TRUMPAS ATOSLŪGIS PO „SPALIO ŠVENČIŲ“

Vadinamosios 1917 m. Didžiosios spalio socialistinės revoliucijos 23-ųjų metinių

renginiai Lietuvoje buvo pirmoji į visus visuomenės sluoksnius nukreipta propagandinė okupantų ir jų kolaborantų kampanija (jai ruošiasi vos ne kaip karinei operacijai). Mažiau išprususiems žmonėms buvo piešiamas socialistinio rojaus ateities paveikslas. Mokytojai per tą bolševikų ideologijos diegimo visuomenei kampaniją 1940 m. rudenį buvo bene svarbiausias veiksnys. Tai ypač pasakytina apie Lietuvos provinciją, kur miestelių ir kaimų mokytojams buvo primesta atsakomybė už „šventinius“ renginius. Bendrojo lavinimo švietimo įstaigų vadovai (vidurinių mokyklų direktoriai ir pradžios mokyklų vedėjai) buvo įpareigoti surengti bolševikų perversmo minėjimus ne tik savo auklėtiniams, bet ir mokyklos rajone gyvenantiems žmonėms, pasirūpinti, kad jie gausiai tuose renginiuose dalyvautų. Bolševikinių dogmų dozė juose turėjo gauti ne tik mokiniai ir jų tėvai, bet ir indoktrinacijai pasiduodantys aplinkinių vietovių gyventojai. Tad didelei daliai bendrojo lavinimo mokyklų pedagogų teko kelias savaites ruošti prievartinei „šventei“, paskui – rūpintis jos renginiais.

Anksčiau straipsnyje pateiktos citatos ir faktai iš Šakių apskrities pradžios mokyklų vedėjų 1940 m. lapkričio 6–9 d. vykusių „spalinių“ minėjimų ataskaitų, pranešančių apie kelias dienas tų pačių mokinių kartojamus saviveiklinius koncertus, demonstracijas kartu su suaugusiaisiais, tolimus mokinių žygius į miestuose ir miesteliuose surengtus mitingus, rodo, kad po tų renginių pedagogai turėjo pajusti didžiulį fizinį ir psichologinį nuovargį. Juolab kad per tuos bolševikų partijai ir Josifui Stalinui šlovinti skirtus renginius ir lijo, ir krito šlapdriba. Be to, mokytojai nervinosi, kad, mokant auklėtinius giedoti „Internacionalą“, revoliucinių dainų ir eilėraščių ir kitaip ruošiantis „spalio šventėms“, mokyklose sutriko pamokinis darbas. Pedagogams kėlė įtampą ir renginių

prezidiumuose sėdintys vietos komunistai ir komjaunuoliai, jų vizitai į mokyklas (neretai ir į pamokas) ir kitokia nuolatinė mokytojų kontrolė.

Kita vertus, didelę įtampą tuomet jautė ir su Maskvos institucijomis kolaboruojantys Lietuvos komunistų partijos (toliau – LKP), vadovaujantys vykdomosios valdžios funkcionieriai, kiti sovietų valdžios pareigūnai. Tokie masiniai stalinistiniai renginiai jiems irgi buvo neįprasti. Be to, buvo bijomasi nesklandumų, mokinių ir kitų žmonių viešai reiškiamo nepasitenkinimo, dėl ko naujosios valdžios atstovams grėsė netekti pareigų ar prarasti galimybę daryti karjerą sovietinės biurokratijos piramidėje.

Lietuvos didmiesčiuose ir provincijoje antisovietinių veiksmų per daugiadienę „spalio švenčių“ kampaniją būta nemažai⁷. Kai kurie protestai sulaukė platesnio atgarsio, milicijos ir LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus Antano Sniečkaus vadovaujamo saugumiečių represijų. Po Lietuvą plito žinios apie tardomus mokinius, represuotus inteligentus, suimtus ir kalinamus buvusios valdžios pareigūnus, švietimo įstaigų tarnautojus⁸. Tarp suimtų mokytojų buvo ir Šakių pirmosios pradžios mokyklos vedėjas Juozas Orentas⁹. Visa tai veikė (nors ir nevienodai) tiek į atvirą kolaboravimo su okupantais kelią stojusius asmenis, tiek priešišškai sovietų valdžią vertinančius patriotus, tiek be aiškos vidinės nuostatos į įvykius žvelgiančius žmones. Visiems vis labiau aiškėjo, kad ant Raudonosios armijos durtuvų į Lietuvą atnešta J. Stalino diktatūra yra žiauri ir negailestinga, kad ji, platindama primityvią stalinizmo ideologijos abėcėlę, gali sunaikinti kiekvieną. Tačiau atrodo, kad didelių nesklandumų, kurie patrauktų centrinės vadovybės dėmesį, Šakių apskrityje ir jos bendrojo lavinimo mokyklų „spaliniuose“ renginiuose buvo išvengta. Tad besiformuojančios apskrities lygio bolševikų nomenklatūros atstovai po

kelių įtemptų savaitių, per kurias turėjo kontroliuoti ir instrukuoti „mases“, neišskirdami ir pedagogų, irgi galėjo pajusti tam tikrą psichologinį atoslūgį. Po „spalio švenčių“ Šakių „apkome“ (LKP(b) apskrities komitete), „valkomuose“ (LKP(b) valsčių komitetuose), apskrities, miestų ir valsčių vykdomuosiuose komitetuose įsivyravo tam tikras atsipalaidavimo metas, kai palyginti ramiai buvo analizuojami įvykė renginiai. Šakių apskrities pradžios mokyklų inspekcija rinko mokyklų vedėjų vežamas ir siunčiamas „šventės“ ataskaitas¹⁰. Tačiau šis veiklos ir įtampos atoslūgis buvo neilgas.

Netrukus prasidėjo pasirengimo 1941 m. sausio 12 d. numatytiems rinkimams į SSRS Aukščiausiąją Tarybą kampanija. Šakių apskrityje komunistų dėmesys vėl nukrypo į provincijos pedagogus. Pareikalauta, kad mokytojai aktyviai dalyvautų organizacinėje ir agitacinėje rinkimų, kuriuos galima buvo laikyti tik rinkimų imitacija, veikloje. Jau 1940 m. lapkričio 19 d. Šakių „apkom“ sekretorius Pranas Oleka ir apskrities pradžios mokyklų inspektorius Albinas Geištoraitis pasirašė ilgoką kreipimąsi (savotišką aplinkraštį mokytojams, tik be registracijos numerio) į pradžios mokyklų pedagogus. Šis visuomenės sovietizavimą atspindintis šaltinis įdomus ir savo stilistika, ir spekuliatyviu melu įrodinėjant bolševikų valdymo demokratiškumą ir kt. Kreipiniu „Draugai Mokytojai!“ pradėto „kreipimosi-atsišaukimo“ tekstas (be pirmo ir paskutinio sakinių) toks:

„<...> Rinkimai į TSRS Aukščiausiąją Tarybą turi didelės politinės reikšmės. Juo didesnę reikšmę tam žygiui turime skirti mes, Lietuvos TSR piliečiai ir darbo inteligentai, rinkdami pirmą kartą pagal demokratiškiausią pasaulį Stalino Konstituciją atstovus į socialistinį parlamentą. Stalino Konstitucija suteikia plačiausias teises Tarybų Sąjungos darbo žmonėms

rinkti savo atstovus į aukščiausius krašto valdymo organus. Turime tas teises pilnai naudoti. Tarybų Sąjungos demokratija yra demokratija darbo žmonėms, o ne saujelei piniguočių. Rinkimai į tarybų [mažoji raidė tekste. – S. B.] Sąjungos valdomuosius organus yra tvarkomi ne pagal negausingos mažumos norą, bet pagal plačiųjų darbo žmonių sluoksnių reikalus. Tarybų Sąjunga išvadavo Lietuvos TSR mokytojus nuo iki gyvam kaului įgirusio smetoninio režimo, atpalaidavo nuo kvailo tautininkiško darbo. Komunistų partija ir Liaudies Vyriausybė tinkamai įvertino mokytojų darbo atsakingsumą ir iškėlė mokytojus tinkamon materialinę aukštumon. Dabar Partija ir Vyriausybė teikia mokytojams progos parodyti savo susipratimą, darbštumą.

Draugai Mokytojai! Lietuvos Komunistų partijos (bolševikų) Šakių apskrities Komiteto ir Švietimo vadovybės vardu kreipiamės į Jus šiuo reikšmingu momentu ir kviečiame aktyviai įsitraukti į rinkimų kampaniją.

Daug dar yra darbo žmonių, kurie, amžiais mulkinti, neįstengė per palyginti trumpą laiką suprasti naujo gyvenimo reikšmės. Jie, visą laiką matydami tik blogą, ir dabar neįstengia pamatyti gero, ieško tik blogo, nesuprasdami ar nenorėdami suprasti, kad kapitalistiniuose kraštuose to blogo yra šimtą kartų daugiau. Jiems reikia atverti akis, parodyti tikrąjį kelią.

Nemažai yra ir liaudies priešų, kurie sąmoningai drumsčia ramų darbo žmonių gyvenimą. Jie moka puikiai užsimaskuoti ir, pasislėpę tikrąjį savo veidą, visokiais būdais varo savo pragaištingą darbą. Kiekvieno darbo žmogaus, darbo inteligento pareiga – kuo greičiausiai tokius kenkėjus demaskuoti ir išaiškinti liaudžiai tikruosius jų siekius.

Šiame darbe daugiausiai gali nuveikti pradžios mokyklos mokytojas, nes jis stovi arčiausiai liaudies ir geriausiai pažįsta savo apylinkę. Todėl nieko nelaukiant visi

mokytojai turi užmegzti kuo glaudžiausius ryšius su vietos Kompartijos Komitetais ir, jų vadovaujami, rinkimų kampanijos metu parodyti ypatingo aktyvumo. Mokytojai turi patys dalyvauti ir kitus paraginti dalyvauti šaukiamuose agitaciniuose susirinkimuose. Kur tik leidžia sąlygos, aiškinti piliečiams Stalino Konstituciją, rinkimų nuostatus, tarptautinę padėtį, einamojo momento klausimus, atsakinėti į visus opiuosius gyvenimo klausimus, duoti pasiklausti radijo pranešimų ir kt. Ko negali paaiškinti, pasižymi ir, atsiklausę Kompartijos komitetų, paaiškina sekantį kartą. Piliečius, kurie dėl vienokių ar kitokių priežasčių į susirinkimus neateina, aplankyti namuose ir paaiškinti rinkimų reikšmę ir kitus klausimus.

Kiekvienas mokytojas iki 1941 m. sausio mėn. 15 d. raštu painformuoja LKP(b) Šakių Apskrities komitetą apie savo nuveiktą rinkiminės kampanijos metu darbą ir vietos gyventojų nuotaikas. Tad į darbą, draugai Mokytojai, Liaudies ir Jūsų pačių gerovei! Tenelieka nė vieno darbo žmogaus, kuris savo balsą paliktų liaudies priešams!“¹¹

Skelbiamas tekstas rodo, jog 1940 m. rudens pabaigoje jau ir provincijos komunistai buvo įsijautę į savo kaip neklystančiųjų vaidmenį ir, dažnai būdami mažaraščiai, mėgindavo instrukuoti ir mokyti kur kas aukštesnį išsilavinimą įgijusius mokytojus. Kita vertus, jaučiamas ir nepasitikėjimas žmonėmis, kurių daugelį stebino „socialistinio gyvenimo“ keistenybės. Bolševikų valdžia nusivylė net didelė dalis bežemių ir mažžemių, kurie gavo žemės sklypus, nurėžtus nuo „išbuožintų“ kaimynų (juos bolševikai apdėjo didžiuliais mokesčiais ir natūrinėmis rinkliavomis), ir kurie tarsi turėjo tapti bolševikų sąjungininkais kovojant su „buožėmis“ ir kitais „liaudies priešais“. Juk, kaip žinome iš vėlesnių Lietuvos istorijos įvykių ir Lietuvos kaimo procesų, bolševikai neįgijo plačios socialinės atramos ir

tarp vargingesnių gyventojų. Sovietizacijos vykdytojai nesulaukė didesnio ir miestų darbininkijos pritarimo, jis dar sumažėjo, kai į įmonių gamybos organizavimo ir kitus reikalus pradėjo kištis primityviai mąstantys ir veikiantys komisariai.

Įdomu, kad savo 1940 m. lapkričio 19 d. kreipimusi šakiečiai aplenkė net LSSR švietimo liaudies komisariato (toliau – ŠLK) iniciatyvas. Tą pačią dieną švietimo liaudies komisaro Antano Venclovos pasirašytas aplinkraštis dėl rinkimų¹² apskritis pasiekė tik po kelių dienų. O ŠLK Vidurinių mokyklų valdybos nurodymai 1941 m. sausio 12 d. rinkimų reikalu bendrojo lavinimo aukštesniųjų mokyklų direktoriams buvo parengti tik 1940 m. gruodžio 20 d. Juose rašoma: „Stovim prieš nepaprastą įvykį Lietuvos TSR gyvenime – rinkimus į TSRS Aukščiausiąją Tarybą. Vidurinės mokyklos rinkimų kompanijoj [toks žodis tekste. – S. B.] turi uoliai dalyvauti. Direktoriai įpareigoja mokytojus ir vyresniųjų klasių mokinius visomis išgalėmis prisidėti, ypač žiemos atostogų metu, prie rinkimų, aiškinant žmonėms rinkimų nuostatus, LTSR ir TSRS Konstitucijas, padedant rinkimų komisijoms“, kad mokyklos „rengtų eglaites [naujametinius renginius. – S. B.] su menine programa. Šis gražus pavyzdys plačiai praktikuojamas Sąjunginių Respublikų mokyklose.“ Be to, informuojama, kad po žiemos atostogų (visuomenėje tebevadintų Kalėdų atostogomis) pamokos prasidės 1941 m. sausio 6 d.: „Ši diena yra darbo diena. Direktoriai, inspektoriai ir mokytojai įpareigojami mokinius paruošti taip, kad religiniai prietarai netrukdytų darbo.“¹³ Taip buvo siekiama dalį sekmadienių ir religinių švenčių padaryti darbo dienomis, kad mokytojai ir mokiniai negalėtų lankytis bažnyčioje. Tiesa, tokia ateizavimo (antireliginės propagandos) priemonė buvo netaikoma 1940 m. antrajai Kalėdų dienai. Tada LKP(b) CK, ilgai svarstęs, nutarė neerzinti visuomenės ir neatimti

iš jos tradicinio šventinio laisvadienio. Tačiau per 1941 m. Velykas, anot istoriko Antano Kučinsko, bolševikų „generalinė linija buvo atitiesta“¹⁴ – mokyklose vyko pamokos, nors į jas, kaip ir per 1940 m. Vėlines, neatėjo labai daug mokinių.

1940 m. gruodžio pradžioje vyko visa virtinė švietimo įstaigoms skirtų Lietuvos masto konferencijų, metodinių pasitarimų, politinių kursų. Įvairaus profilio Lietuvos mokykloms, jų vadovams, mokytojams ir kitiems švietimo sistemos tarnautojams juos surengė LSSR ŠLK ir jo padaliniai (1940 m. spalio 1 d. iš departamentų jie virto valdybomis ir skyriais¹⁵). Antai 1940 m. gruodžio 26–30 d. Vilniuje buvo surengta ryškią indoktrinacinę pakraipą turinti konferencija vidurinių ir nepilnųjų vidurinių mokyklų lietuvių kalbos, istorijos, biologijos ir geografijos mokytojams¹⁶. (Primintina, kad 1940 m. rudens pabaigoje ŠLK iš Kauno persikėlė į Vilnių.)

1917 m. bolševikų perversmo sukakties minėjimas atskleidė, kad tarp labiausiai nepasiduodančių stalinizmo idėjoms buvo ir gimnazistai. Todėl vidurinėms mokykloms, jų vadovams, mokytojams ir mokiniams daugiau dėmesio skyrė tiek LKP(b) CK, tiek LLKJS CK.

STALINISTINIS AUKŠTESNIŲJŲ MOKYKLŲ DIREKTORIŲ SUVAŽIAVIMAS

1940 m. gruodžio 8–9 d. Vilniaus pedagoginio instituto salėje vyko vidurinių ir nepilnųjų vidurinių mokyklų direktorių suvažiavimas. Išliko to renginio protokolas. Pateiksime kai kurių jame pranešimus skaičių asmenų kalbų fragmentų. Be kita ko, suvažiavime dar vieną žingsnį galimos aukštesnės kolaboravimo karjeros link žengė Šakių vidurinės mokyklos direktorius Domas

Pinigis, kuris kartu su kolega K. Kavaliausku buvo išrinktas į suvažiavimo sekretoriatą¹⁷. D. Pinigis Šakių gimnazistus mokė istorijos ir rusų kalbos¹⁸, tad gerai suprato tuos, kurie renginyje kalbėjo rusiškai. Matyt, D. Pinigiui tai buvo savotiškas atpildas už tai, kad jis pirmaisiais 1940–1941 m. m. mėnesiais savo įstaigos pedagogams ir auklėtiniais intensyviai diegė marksizmo ir stalinizmo tiesas¹⁹.

Kaip rašoma renginio protokole, suvažiavimą pradėjo LSSR švietimo liaudies komisaro pavaduotojas Juozas Žiugžda. Jis bandė pateisinti sovietų valdžiai netinkamų mokytojų šalinimo iš tarnybos, perkėlimo į kitas mokyklas bei kitus diskriminacinius veiksmus:

„Mokytojų personalas buvo keičiamas, bet tas keitimas buvo daugiau techninis. Anksčiau mokytojai buvo verčiami dirbti buvusiai santvarkai palankia dvasia. Tuo perkėlimu į kitas darbo aplinkybes buvo norima duoti tiems mokytojams progos dirbti naujai mokyklai. Direktorius turi gerai pažinti savo mokytojus. Jis atsakingas už mokslo pažangumą, už dvasią, kuria mokiniai auklėjami. Daugumas mokytojų rodo gerą valią, bet pasitaiko ir reakcionierių. Direktorius turi padėti norintiems persiorientuoti, bet būti griežtas reakcionieriams. Apie reakcionierius Komisariatas turi pirmiausia sužinoti iš direktoriaus [kad galėtų „reakcionierius“ atleisti. – S. B.]. <...> Iš mokyklos nauja šviesa [suprask, bolševikų ideologijos. – S. B.] turi spinduliuoti ir į visuomenę, pirmiausia į tėvus.“²⁰

Po įžanginės J. Žiugždos kalbos Vilniaus 7-osios vidurinės mokyklos direktoriaus Liachovo ir Panevėžio nepilnosios vidurinės mokyklos direktorės Galajevos „pasiūlymu į garbės prezidiumą triukšmingomis ovacijomis išrenkami drg. Stalinas, Molotovas, Kalininas, Ždanovas, Vorošilovas, Andrejevas, Chruščiovas, Švernikas, Berija, Kaganovičius, Mikojanas, Sniečkus. Visi

suvažiavimo dalyviai sustoja, ilgi aplodismentai.“²¹ Šis suvažiavimo epizodas rodo, kad į Lietuvos viešąjį visuomeninį gyvenimą jau buvo galutinai perkeltos Sovietų Sąjungoje stalinizmo laikotarpiu susiformavusios pompastiškos J. Stalino asmens ir bolševikų partijos vaidmens liaupsinimo tradicijos. Ši parodomoji bolševikų vadų garbinimo akcija suvažiavime buvo reikalinga tam, kad pareigūnai įprastų panašiu stiliumi svarbius renginius organizuoti apskričių ir valsčių lygmeniu ar net atskirose mokyklose. Tuo ateityje privalėjo pasirūpinti visi suvažiavime dalyvavę mokyklų direktoriai. Krinta į akis ir tai, kad šią tradiciją įtraukti į viešąjį diskursą padėjo ką tik įsteigtų mokyklų rusų dėstomąja kalba direktoriai rusai, atrodo, abu 1940 m. atvykę iš „plačiosios tėvynės“.

Suvažiavimo dalyviams buvo perskaityta LSSR Aukščiausiosios Tarybos pirmininko Justo Paleckio telegrama. Jos tekstas irgi buvo savotiškai parodomasis, persmelktas stalininės retorikos:

„Prezidiumo vardu sveikinu Tarybų Lietuvos švietimo vadovus. Linkiu geriausios kloties jų darbuotėje visų LTSR darbo žmonių ir švietimo naudai. Tegul mūsų vidurinės mokyklos pasidaro tikrosiomis darbo žmonių ir solidarumo dvasios ugdymo, darbštumo ir socialistinio mokslo tvirtovėmis, tegul jos auklėja dorus, ištikimus liaudžiai ir socialistinei tėvynei žmones, naujo gyvenimo kūrėjus. Tegyvuoja Lenino-Stalino dvasios Lietuvos mokykla! Tegyvuoja Darbo Liaudies švietėjai mokytojai! Tegyvuoja tautinė savo forma, socialistinė savo turiniu LTSR kultūra. Justas Paleckis. Prezidiumo pirmininkas.“²²

Tada buvo pranešta, kad į suvažiavimą neatvyko LKP(b) CK atstovas. Ši aplinkybė sutaupė daug laiko, kitaip renginiui būtų neužtekę dviejų dienų arba jis būtų užtrukęs beveik iki vidurnakčio. Tarp ilgiausiai kalbėjusiųjų buvo Šiaulių miesto 1-osios

vidurinės mokyklos direktorius P. Gaurys. Jo pranešimas „Direktoriaus darbas tarybinėje mokykloje“ buvo kupinas ne tik „socialistinio auklėjimo“ su prievartos elementais tezių, bet ir painių marksistinių postulatų. Štai keli šio pranešimo fragmentai:

„Žlugus buržuazijos viešpatavimui Lietuvoje, prasidėjo milžiniška rekonstrukcija ekonominio ir kultūrinio gyvenimo socialistiniais pagrindais. <...> Marksistiškai galvojantiems tai yra suprantama. Žmogaus sąmonė pasižymi konservatyviškumu. Joje yra daug elementų, susidariusių ant prieškapitalistinio ekonominio pagrindo. Jie laikosi tvirtai, nes, juo senesni jie yra, tuo giliau įstrigę į žmogaus sąmonę. Bet tai jokių būdu nereiškia, kad žmogaus sąmonė negali būti paveikta, kad mūsų planingas įsikišimas čia nieko negali padaryti. Tai būtų fatalizmas. Mes turime tikėti auklėjimo galia, bet visuomet turėti galvoje ir specifinį žmogaus sąmonės pobūdį, kad visu rimtumu ir giliai apgalvoję imtumės žmogaus perauklėjimo socialistine dvasia uždavinius spręsti. Kuriant naują socialistinę visuomenę mokykla turi suvaidinti labai didelį vaidmenį. Tą jos vaidmenį ne kartą yra nurodę Leninas ir drg. Stalinas. <...> Daugiausia mokyklos vargsta dėl vadovėlių stokos. O mokymasis iš konspektų yra vienas blogiausių, nes susina išsilavinimą, iškraipo mintį ir turinį. <...> Mes neturėjome progos pasiruošti tinkamai dėstyti, kaip reikalauja nauja socialistinė mokykla. Daugelis mokytojų prie dėstymo nemoka prieiti, nes neturi suvokimo apie dialektinį metodą, apie komunistų partiją, nes kalbų nemoka. Reikia būtinai suruošti kursus istorikams, biologams, konstitucijos mokytojams. Reikia sveikinti Švietimo Vadovybę, kuri panašius kursus žada suruošti. Direktoriai visko negali aprępti, nes viso ko kontrolė sunkiai įvykdoma. Atpėsiu vargus visų direktorių, kad mokyklos aparatas perkraunamas įvairiais raštinės darbais. Lauki

nesulauki, kada pasibaigs įvairūs popierių pildymai... <...> Kliudo dažni mitingai, šaukiami įvairiomis progomis. Agitacija ir mitingai – sukelti emocijas, o perauklėti žmogų – reikalinga sistemingo apgalvoto darbo. Greitas politinių klausimų sprendimas gali atnešti tik žalos.“²³

Kaip matome, P. Gaurio pranešime buvo ir kritiškų minčių, bet jas tuojau užgoždavo liaupsės vietos komunistams ir komjaunuoliams, padėjusiems „įvesti tvarką“ jo mokykloje, kurioje anksčiau buvo „skiepijamas šovinizmas, neapykanta. Platinami buvo įvairūs atsišaukimai.“²⁴

ŠLK Vidurinių mokyklų valdybos viršininkas Petras Mikutaitis savo kalboje irgi neapsiėjo be bolševikinių šampų. Jis sakė, kad „senoji mokykla buvo buržuazinė-fašistinė“, džiaugėsi, kad iš mokymo programų „išmesta tikyba, lotynų kalba, įvesta konstitucija, sustiprintas matematikos mokymas, atitaisyta sena klaida – įvesta rusų kalba“, sakė, kad mokyklose reikia įrengti „Lenino-Stalino kampelius“, plėsti „soclenktyniavimą“²⁵. Keli direktoriai pasakojo apie savo mokyklose veikiančius komjaunuolius, pionierius, antireligines ir kitas kuopeles, mokytojų, kitų tarnautojų ir mokinių „politinius savišvietos ratelius“, kitas bolševikų ideologijos indoktrinacijos priemones. Aišku, kad tokiam viešame renginyje jie negalėjo nepabrėžti klasių ir mokyklų vadinamųjų socialistinių lenktynių svarbos. Pedagogams teko išklaudyti ir LLKJS CK atstovo Gladučio „patarimų“ ir pažadų, kad komjaunuoliai padės mokytojams auklėjimo darbe ir gausinti pionierių gretas, nes „pionieriai mūsų mokyklose beveik jokio darbo neparodo“²⁶.

Lietuvoje 1940 m. pabaigoje susiklosčiusią politinę atmosferą, kurioje teko gyventi ir veikti tuometinei visuomenei ir įvairioms jos socialinėms ir profesinėms grupėms, gerai atspindi suvažiavimo pabaigoje vykęs rezoliucijų priėmimas. Skaitomus rezoliucijų

tekstus nuolat palydėdavo organizatorių surežisuoti šūksniai ir ovacijos. Įdomu, kad 1940 m. gruodžio 8–9 d. mokyklų direktorių suvažiavimo rezoliucijos buvo skirtos J. Stalinui, LKP(b) CK, „TSRS Apsaugos Liaudies Komisarui drg. Timošenkai“, jau minėtajam J. Paleckiiui ir švietimo liaudies komisarui A. Venclovai. Štai dalis J. Stalinui siųstos rezoliucijos teksto: „Už visa tai karštai dėkojame Tau, mūsų ir viso pasaulio darbo žmonių Mokytojau, ir pasižadame tą tikrąjį mokslą [„rodantį kelią į aukščiausią gėrį – Komunizmą“ – tai ankstesnio sakinio dalis. – S. B.] perduoti jaunajai kartai ir plačiosioms darbo masėms. Saugodami komunistinio mokslo šviesą, teikiama tobuliausios pasaulyje Konstitucijos ir ginamą nenugalimosios Raudonosios Armijos, mes atsilyginsime už visa Tau, Didysis Mokytojau ir jaunimo Tėve, drg. Staline.“²⁷ Kitų rezoliucijų tekstai taip pat baigėsi pompastišku J. Stalino šloviniu. Suvažiavimo baigiamajame žodyje tai dar kartą padarė valdybos viršininkas P. Mikutaitis.

Aptartame renginyje gautus nurodymus Lietuvos bendrojo lavinimo aukštesniųjų mokyklų direktoriai turėjo vienaip ar kitaip vykdyti, jais vadovautis (arba bent tai imituoti), propaguoti bolševikų idėjas tarp savo mokytojų, kuriems tiesiogiai vadovavo, ir mokinių. Vieni mokyklų vadovai tai darė neperlenkdami lazdos. Suprasdami, kad be parodomos bolševikų partijos ir J. Stalino pašlovinimo nukentės ne tik patys, bet ir jiems pavaldūs pedagogai, jie atiduodavo minimalią duoklę bolševikų į Lietuvą atneštomis stalinizmo tradicijoms. Kiti vidurinių ir nepilnųjų vidurinių mokyklų direktoriai, nors aktyviai nepersekiojo savo mokytojų ir mokinių, kad nesugeba perprasti subolševikintų mokymo programų, bet, rodydami asmeninį pavyzdį, pernelyg įsijautė į „socialistinės mokyklos“ kūrėjų vaidmenį ir dėl to tapo karikatūriniais savo įstaigų personažais.

Tačiau buvo ir tokių mokyklų vadovų, kurie, persekiodami mokytojus ir mokinius už dalyvavimą Katalikų bažnyčios apeigose ir kitas „antisocialistines nuodėmes“, nuslydo į aiškų kolaboravimo kelią.

TOLESNIS PRADŽIOS MOKYKLŲ PEDAGOGŲ „PERAUKLĖJIMAS“

Vykdamas pradžios mokyklų mokytojų bolševikinę indoktrinaciją apskrityse buvo numatyta surengti specialius politinio ir metodinio švietimo kursus. Be to, metų pabaigoje apskrityse turėjo vykti jau anksčiau suplanuotos tradicinės mokytojų konferencijos. Išliko Šakių apskrities pradžios mokyklų mokytojų konferencijos programos „provizorinis“ projektas. Iš pedagogams „perauklėti“ planuotų paskaitų temų prie bolševikinės indoktrinacijos labiausiai turėjo prisidėti šios: „TSRS pradžios mokykla“, „Mokytojo vaidmuo visuomeniniame politiniame darbe“, „Antireliginis auklėjimas“, „Istorija pradžios mokykloje socializmo šviesoje“²⁸. Be to, konferencijoje buvo numatytas aktyvus vietos komunistų vaidmuo.

Nežinia, kaip tai pavyko suderinti neatiimant iš pedagogų daug laiko kitur, bet Šakių apskrities pradžios mokyklų mokytojams ir inspekcijai pasisekė vienu šūviu nušauti du zuikius. Mat kai inspektorius A. Geištoraitis paprašė leisti konferenciją surengti 1940 m. gruodžio 20–21 d.²⁹, po trijų savaičių buvo gautas Pradžios mokslo valdybos siūlymas abu renginius sujungti: „<...> kadangi žiemos atostogos pradedamos šių metų gruodžio 23 d. ir per jas numatoma apskrityse mokytojams suruošti politinio ir metodinio švietimo kursai, todėl, kad nereikėtų po kelis kartus rinktis, valdyba siūlo gruodžio 20–21 d. mokytojų konferenciją sujungti su minėtais kursais, per kuriuos bus galima rasti progos aptarti ir tarnybinius reikalus“³⁰. Aišku, kad

tikriesiems tarnybiniais reikalams ir mokinių dalykiniam lavinimui tame jungtiniame renginyje buvo skirta mažai dėmesio. Net neturint jo protokolo, galima neabejoti, kad į Šakių apskrities pradžios mokyklų mokytojų susirinkimą atvykę svečiai komunistai ir komjaunuoliai daugiausia kalbėjo apie 1941 m. sausio 12 d. rinkimus, agitavo jaunus mokytojus stoti į komjaunimą, piktinosi, kad apskrityje mažai pionierių, ir, nuolat minėdami J. Stalino vardą, vertė pedagogus stotis ir ploti.

Vėliau pradžios mokyklų mokytojams buvo surengta daugiau ideologinio auklėjimo kursų, pasitarimų. Lietuvos mokytojų konferencijas, kursus, pasitarimus ir kitus panašius renginius, vykusius apskrityse 1940 m. pabaigoje–1941 m. pradžioje, LKP(b) vertino kaip pasiruošimą kitam švietimo sistemos įstaigų sovietizavimo etapui. Mokytojams, ideologinės prievartos akivaizdoje atsidūrusiems savotiškoje pilkojoje zonoje, teko rinktis tarp kolaboravimo, prisitaikymo (konformizmo) ar pasipriešinimo (rezistencijos).

SUAUGUSIŲJŲ MOKYMO YPATUMAI

Posovietinės Lietuvos istoriografijoje nėra išsamų darbų, skirtų vadinamajai 1940–1941 m. neraštingumo likvidavimo kampanijai. Todėl kiek plačiau panagrinėsime, kaip ji vyko Šakių apskrityje. Reikia pažymėti, kad jau iki 1940 m. sovietų okupacijos neraštingų žmonių Lietuvoje sparčiai mažėjo. Nepriklausomybės laikotarpiu veikusių liaudies universitetus ir kitus suaugusiųjų mokymo kursus administravo ir finansavo Lietuvos darbo rūmai, savivaldybės ir draugijos, o mokytojai buvo kviečiami padėti pagal savo galimybes³¹. Kitaip beraščiai ir mažaraščiai buvo mokslinami 1940 m. rudenį. Šis darbas, be kai kurių teigiamų padarinių

(ir tai tik kai kuriose vietovėse), turėjo daug karikatūrinių elementų ir vyko su neįprastu iki tol propagandiniu triukšmu, būdingu to meto bolševikinėms reformoms. ŠLK net buvo įsteigtas specialus Suaugusiųjų švietimo departamentas, kuris 1940 m. spalio mėn. virto valdyba. Propagandinis suaugusiųjų mokymo vėjus iš mokytojų atėmė daug laiko ir energijos (sudėtingomis okupacijos sąlygomis jie, ypač provincijoje, ir taip jautė įtampą dėl naujovių savo tiesioginiame darbe pradžios mokyklose).

Pirmaisiais 1940–1941 m. m. mėnesiais neraštingumo likvidavimo kampanija buvo susieta su vadinamaisiais kultūros židiniais. Sumanymas organizuoti kultūros židinius buvo dirbtinai perimtas iš Sovietų Rusijos praktikos. Iš pradžių naujosioms įstaigoms buvo numatytas ilgesnis liaudies švietimo kultūros židinio pavadinimas, bet vėliau jis buvo sutrumpintas. Kaip galima spręsti iš Suaugusiųjų švietimo įstatymui vykdyti taisyklių projekto, į kampaniją buvo numatyta įtraukti daugybę žmonių (organizatorių, mokytojų, lektorių, mokinių, kursų lankytojų), planuota įsteigti nerealistiskai daug naujų įstaigų, skirti daug lėšų. Numatytas tankus suaugusiųjų pradinį ir vidurinių mokyklų tinklas³². Planuota, kad tokiose mokyklose pradinį išsilavinimą bus galima įgyti per ketverius metus, progimnaziją baigti per dvejus, o gimnazijos kursą – per penkerius metus³³. Šis 1940 m. rugpjūčio pabaigoje–rugsėjo pradžioje paskubomis sukurptas pompastiškas projektas yra be datos ir, matyt, nebuvo patvirtintas. O gal centrinė švietimo įstaiga suvokė komunistų partijos inicijuotų pradinį užmojų nerealumą ir delsė pradėti juos vykdyti? Tad propagandinės masinio raštingumo teorijos įgyvendinimas ėmė strigti jau 1940 m. rudenį. Siekiant paspartinti suaugusiųjų mokymo kampaniją, raštai iš ŠLK buvo siunčiami tiesiai mokytojams, paskirtiems vadovauti numatytam kultūros

židiniui, o ne per apskričių pradžios mokyklų inspekcijas. Tai buvo klaida, kuri sukėlė daug biurokratinės painiavos. Suaugusių švietimo valdyba buvo užversta visos Lietuvos kultūros židinių vadovų ir kitų mokytojų siunčiamais raštais, pareiškimais. Dalis jų pasiklysdavo valdininkų stalčiuose, atsakymai mokytojams vėluodavo. Užbėgant įvykiams už akių, reikia pasakyti, kad tik 1941 m. vasario pradžioje buvo atsisakyta suaugusiųjų švietimo įstaigėlių tiesioginio pavaldumo ŠLK ir jos buvo perduotos apskričių liaudies švietimo skyriams. Bet jau buvo pavėluota. Dauguma kultūros židinių ir suaugusiųjų kursų jau nebeveikė ar netrukus nutraukė veiklą, o kai kurie taip ir nepradėjo veikti. Per propagandinį suaugusiųjų mokymo vąją pastumdėlių vietoje, kaip ir per 1917 m. bolševikų perversmo minėjimo kampaniją, atsидūrė pradžios mokyklų mokytojai. Suaugusiems mokiniams verbuoti, biurokratiniam įvairiausių sąrašų sudarinėjimui ir ataskaitų rašymui, taip pat posėdžiams su vietos komunistais jie turėjo aukoti beveik visą savo laisvalaikį, o pedagogas, paskirtas į kultūros židinio vadovo pareigas, turėjo nešti beveik nepakeliamą rūpesčių našta.

Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektorius A. Geištoraitis 1940 m. rugsėjo 18 d. pateikė „Liaudies švietimo kultūros židinių vadovų-kandidatų“ sąrašą. Jame, kaip buvo reikalaujama, nurodytas kiekvieno siūlomo asmens „rusų kalbos mokėjimo lygis“³⁴. Mat daugelyje vietovių norėta surengti rusų kalbos kursus.

Sintautų valsčiuje kultūros židinius numatyta steigti Sintautuose ir Valakbūdyje. Planuota, kad aplinkiniuose kaimuose veiks įvairaus pobūdžio kursai, jų tinklas turėjo būti labai tankus. Sintautuose naujai įstaigai turėjo vadovauti pradžios mokyklos vedėjas Juozas Mockevičius, Valakbūdyje – Silvestras Bulota. Iš išlikusių susirašinėjimo lapų ir lapelių galima spręsti, kad didžiausių

valsčiaus pradžios mokyklų vedėjai J. Mockevičius ir S. Bulota kurį laiką net nežinojo esą paskirti viso valsčiaus suaugusiųjų mokymo vedliais. Vadinas, inspektorius A. Geištoraitis į „kultūros židinių vadovų-kandidatų“ sąrašą įtraukė kai kuriuos mokytojus jų net neįspėjęs.

Sintautų kultūros židinio vadovas J. Mockevičius jau 1940 m. rugsėjo pabaigoje pranešė apie sudarytą židinio tarybą. Pažvelgus į jos sudėtį, galima teigti, jog tai buvo labiau paties židinio vadovo priežiūros institucija. Židinio tarybos narių sąrašas – istorijos šaltinis, liudijantis ypatingą mokytojų „globą“ 1940–1941 m. Komunistų partijai šioje taryboje atstovavo Juozas Išganaitis, komjaunimui – Jonas Antanaitis ir Elena Šuopytė, darbininkų profesinei sąjungai – Marija Riaubienė ir Feliksas Račiūnas, mokytojų profesinei sąjungai – mokytojai V. Šilerienė ir J. Kebleris. Į tarybą taip pat buvo įtraukti valsčiaus įstaigos pareigūnai – viršaitis Aleksandras Zaperiackas ir sekretorius Juozas Domeika. Tame pačiame pranešime rašoma: „Taryba jau padarė vieną posėdį, kuriame nutarė prašyti įsteigti Sintautuose valstybinės bibliotekos skyrių, organizuoti suaugusiems pr.[adinę] mokyklą ar bent kursus, politinio sąmoningumo kursus, radijo klausymosi punktą ir mokomąjį kiną.“³⁵ Tačiau Kaune dar tebeveikiantis Švietimo liaudies komisarariato Suaugusių švietimo departamentas 1940 m. spalio 9 d. iš J. Mockevičiaus vėl reikalavo (raštas Nr. 29469) „skubiai sudaryti židinio tarybą, atsiųsti ją patvirtinti, sudaryti vietoje reikalingų įstaigų planą, registruoti norinčius mokytis ir apskritai organizuoti savo rajone suaugusiųjų švietimo darbus ir informuoti apie darbo eigą Departamentą“³⁶. Maždaug tuo metu J. Mockevičius gavo ir kitą departamento raštą (Nr. 29468), datuotą ta pačia spalio 9-ąja, kuriuo patvirtinama židinio taryba³⁷. Tai rodo, kad ŠLK Suaugusių švietimo departamente buvo didžiulė

biurokratinė suirutė. Turbūt dėl jos Valakbūdyje kultūros židinio įsteigti nepavyko. Valakbūdžio mokyklos mokytojas Saliamonas Vizgirda 1940 m. spalio 15 d. raštu pranešė spalio 12 d. perimantis iš S. Bulotos Valakbūdžio kultūros židinio vadovo pareigas. Ant to ŠLK atsidūrusio rašto yra pastaba raudonu pieštuku – „nėra židinio“³⁸. Tad Valakbūdyje tebuvo įsteigti rusų kalbos kursai.

1940 m. spalio 28 d. raštu J. Mockevičius Suaugusių švietimo valdybai pranešė, kad Sintautų miestelyje veikia bendrojo lavinimo kursai ir kad iki lapkričio 5 d. devyniose vietovėse (Sintautuose, Išdaguose, Kiaulupiuose, Mockupiuose, Panoviuose, Senuosiuose Zypliuose, Vaitiekupiuose, Valakbūdyje ir Veršiuose) pradės veikti rusų kalbos kursai. Kartu prašoma instrukcijų, kaip apmokėti lektorių darbą, kitas išlaidas ir kur imti tam lėšų³⁹.

Didesnio žmonių susidomėjimo sulaukė tik bendrojo lavinimo kursai, pradėję veikti 1940 m. spalio 23 d. Buvo numatyta, kad jie truks šešis mėnesius. Mokyta lietuvių ir rusų kalbų, skaičiavimo, geografijos, gamtos pažinimo, istorijos ir dainavimo. Vadinasi, orientuotasi į pradžios mokyklos programą. Trūksta daugiau duomenų apie šiuos Sintautų kursus. Atrodo, kursantai turėjo būti šiek tiek lankę pirmuosius pradžios mokyklos skyrius. Palyginti su vaikais, jie turėjo būti mokomi paspartintai. Pamokos vyko pirmadienio, trečiadienio ir penktadienio vakarais. Bendrojo lavinimo kursų vadovas buvo pats J. Mockevičius. Jis, taip pat mokytojai J. Keblėris, Z. Počvaitienė, V. Šilerienė ir buvęs vikaras Juozas Luckus (atrodo, paskirtas mokyti dainavimo) vadinti lektoriais⁴⁰.

Statistiniai duomenys rodo, kad bendrojo lavinimo kursantų skaičius nuolat mažėjo. Iš įrašytų į pradinį sąrašą 36 žmonių 1940 m. lapkričio 5 d. buvo likę tik 30. Suaugusių švietimo departamentui pateiktose žiniose nurodomas toks kursų lankytojų amžius: 9 – nuo

keturiolikos iki aštuoniolikos metų, 12 – nuo aštuoniolikos iki dvidešimt penkerių, kiti buvo vyresni, bet trisdešimt penkerius metus perkopusių tebuvo 2⁴¹. Neaišku, kaip kursai vyko, koks buvo jų lankomumas, kaip sekėsi lektoriams, kokie kursų rezultatai. Manytina, kad jie nesibaigė, kaip planuota, o nutrūko anksčiau. Veikiausiai kursantai nebuvo įvertinti ir negavo atitinkamų pažymėjimų. Taip manyti suteikia pagrindą 1940 m. gruodžio pabaigoje į Sintautus atsiųstas raštas, kuriame papildomai įrašyti rusų kalbos kursai ir Sintautų miestelyje, o jų „vadovu ir dėstytoju“ patvirtinta mokytoja V. Šilerienė (rusų kalbos suaugusiųsios dar turėjo mokyti J. Ūsas, O. Miščikienė, A. Černevičius ir keli nepedagogai)⁴². Tad galima manyti, kad tuo metu bendrojo lavinimo kursai Sintautuose jau nebeveikė.

Motyvacija lankyti rusų kalbos kursus buvo dar mažesnė. Iš J. Mockevičiaus pateiktų „žinių“ apie 1940 m. lapkričio 5 d. Sintautų kultūros židinio suaugusiųjų švietimo įstaigų lankytojus ir mokytojus sužinome, kad rusų kalbos kursai veikė tik keturiose vietovėse: Totorviečių mokykloje į juos buvo užsirašę 40, Valakbūdžio – 57, Senųjų Zyplių – 25 ir Panovių – 28 kursantai. Kiti planuoti penkeri kursai neminimi. Vadinasi, jie ir nepradėjo veikti arba, nebeatėjęs kursantų, nutrūko po kelių užsiėmimų. O veikiančiuose rusų kalbos kursuose lankytojų nuolat mažėjo. Šią tendenciją patvirtina Pusdešrių kaime gyvenusio lektoriaus Jono Valaičio (atrodo, ūkininko ir buvusio mokytojo) 1940 m. gruodžio mėn. pareiškimas, kuriame rašoma, kad Valakbūdyje kursų lankytojų sumažėjo nuo 60 iki 27–30⁴³.

1941 m. sausio mėn. J. Mockevičius, matyt, nespėdamas tinkamai pasirengti pradinukų vaikų pamokoms, skundėsi ir prašė pagalbininko: „Kadangi, be tiesioginių mokyklos vedėjo pareigų ir plataus visuomeninio darbo, einu ir kultūros židinio vadovo

pareigas, tai susidaro tiek darbo, kad raštinei tvarkyti turiu samdyti sekretorių. Jeigu yra galimybė, prašau leisti pasamdyti apmokamą kultūros židinio sekretorių už šimtą (100) rublių mėnesiui.⁴⁴ Į šį prašymą nebuvo atsižvelgta. Be to, iki to laiko ir papildomo darbo, ir suaugusių mokinių sumažėjo. Tad daliai mokytojų, kurie dieną mokė pradžios mokyklos vaikus, vakaroti su suaugusiais kursantais, kurių daugumai po ūkio darbų per rusų kalbos pamokas merkėsi akys, truko tik mėnesį ar kiek ilgiau. Dar galima pridurti, kad Sintautų kultūros židinio kursai naudoti ir ideologinei propagandai. Antai 1941 m. vasario 3 d., atsakydamas į Suaugusių švietimo valdybos raštą, J. Mockevičius raportavo, kad jo židiny prieš rinkimus surengė 15 susirinkimų ir perskaitė tiek pat politinių paskaitų⁴⁵.

Kudirkos Naumiesčio kultūros židinio vadovas Karolis Pependikis (atrodo, jis nedirbo mokykloje) irgi nurodė, kuo prisidėjo prie rinkimų į SSRS Aukščiausiąją Tarybą kampanijos. 1941 m. sausio pradžioje jis rašė, kad miesto suaugusiųjų kursuose surengta 11 paskaitų, 6 „politinės paskaitos apie Stalino konstituciją“, yra 20 komjaunuolių ir 5 kandidatai jais būti, o „socialistinių kampelių nėra“⁴⁶. Tačiau po kelių savaičių K. Pependikis pranešė ne tokią džiugią žinią apie židinio kursų veiklą: 1941 m. sausio 1 d. liko tik 73 kursantai⁴⁷.

Kaimiško Būblelių valsčiaus kultūros židinį kuravo „valkomo“ sekretorius I. Plečkaitis. Tačiau ir jis, net pasinaudodamas turimais partiniais įgaliojimais, negalėjo priversti kursantų lankyti užsiėmimų. 1941 m. sausį Būblelių valsčiaus kultūros židinio vadovas Juozas Naujokaitis rašė, kad „kursų klausytojų mažėjimą galima paaiškinti šit kaip: dalis klausytojų tikėjosi greitai išmoksią ir tik dėl įdomumo įsirašę į kursus, bet lankę kelias pamokas nesiryžo toliau mokytis“⁴⁸.

Gelgaudiškio valsčiuje buvo numatyti du kultūros židiniai – Gelgaudiškyje ir Gudlaukyje⁴⁹. Gelgaudiškyje šiai vietai žmonėms neįprastai įstaigai pasiūlyta vadovauti Marijai Zubrytei, Gudlaukyje – Lydijai Radeckaiti (prie šios moters pavardės prirašyta, kad „rusų kalbą moka silpnai“⁵⁰). Gudlaukyje kultūros židiny taip ir nebuvo įsteigtas, o Gelgaudiškio pradžios mokykloje, kaip rodo archyviniai šaltiniai, bendrojo lavinimo kursai suaugusiesiems pradėjo veikti 1940 m. spalio 15 d. Į sąrašus buvo įrašyta 150 kursantų. Pagal turimą išsimokslinimą pradžios mokyklos pavyzdžiu jie buvo paskirti į pirmą, antrą, trečią ir penktą skyrius (ketvirtas skyrius nebuvo). Lietuvių kalbos ir skaičiavimo pirmuosiuose trijuose skyriuose mokė Pranas Mozūraitis ir Antanas Kucinas. Penktąjį skyrių lietuvių kalbos turėjo mokyti Valentinas Vakauza. M. Zubrytei teko visus kursantus mokyti rusų kalbos⁵¹. Neaišku, koks buvo kursų lankomumas, nes kaimiečiams reikėjo nudirbti rudens darbus.

Pažymėtina, kad Gelgaudiškio valsčiaus kultūros židinio kursai švietimo liaudies komisarų įsakymu buvo įforminti tik 1941 m. sausio 17 d. Tad iki tol jie veikė nesant formalaus patvirtinimo. Neaišku ir kada juose prasidėjo pamokos. Kažkodėl dar 1941 m. sausio mėn. M. Zubrytė tebevadinama kandidate į kultūros židinio vadovus, nors jau tris mėnesius tą darbą dirbo (vadinasi, jai nemokėtas atlygis). Įtemptas darbas atsiliepė mokytojos sveikatai – ji prašėsi atleidžiama iš kultūros židinio vadovo pareigų ir kartu dar rašė: „Pranešu, kad Gelgaudiškio miestely yra 7 mokytojai, kurie, be savo tiesioginio mokyklos darbo, kitų pareigų neturi. Man tenka vadovauti Jauniesiems valstiečiams, 5-kių komplektų mokyklos valdybai ir suaugusiems. Kursuose dėstau rusų kalbą, o svarbiausiai – mano nusilpnėjusi sveikata. Turiu sąnarių reumatą. Einant K. Ž. [kultūros židinio. – S. B.] vadovo pareigas, dažnai tenka nušalti, kas ypatingai

kenkia mano sveikatai ir per tai negaliu tinkamai eiti K. Ž. vadovo pareigas.⁵²

Dar treji kursai Gelgaudiškio valsčiuje pradėjo veikti 1940 m. spalio mėn.: Maštaičių (Krušonių) mokykloje – 18 d., Pajotijo (Anapolio) mokykloje – 24 d., Šimkų mokykloje – 27 d. Atrodo, kad M. Zubrytės pateikti statistiniai kultūros židinio duomenys atitiko tikrovę (gal tik suapvalinti savo naudai), nebent juos būtų pagražinę kitų kursų lektoriai, nurodydami valsčiaus kursų vadovei didesnę kursantų skaičių. O jis kas mėnesį vis mažėjo. Gelgaudiškio miestelyje iš 150 kursantų 1940 m. lapkričio mėn. buvo likę 100, gruodžio – 50, o sausio – vos 30. Šimkų mokykloje 28 kursantų sąrašas gruodį buvo sutrumpėjęs iki 15, o sausį jų skaičius išvis nenurodytas, vadinasi, kursai žlugo. Abejotina Maštaičių (Krušonių) mokykloje veikusių kursų statistika. Nurodyta, kad iš 40 kursantų lapkritį buvo likę 30, o gruodį ir sausį – po 27. Pajotijo (Anapolio) kursų lankytojų statistika taip pat teigiama: iš spalio mėn. sudaryto 35 asmenų sąrašo lapkritį kursus dar lankė 30, gruodį ir sausį – po 25 žmonės. M. Zubrytė nurodė šias svarbiausias kursantų nubyrimo priežastis: „1) dauguma ne darbininkai, neturi laiko lankyti ir ruošti pamokas; 2) dėl nepalankių oro sąlygų; 3) neturi kantrybės rimtesniam darbui“⁵³. Atrodo, kad į M. Zubrytės prašymą atsakymo negauta, nes po kelių savaičių suaugusiųjų mokymas nutrūko.

Gali būti, kad kultūros židinių veiklai pakenkė ir 1940 m. gruodį–1941 m. sausio pradžioje vykusį rinkimų kampaniją. Apie dalyvavimą joje kultūros židinių vadovai turėjo informuoti tą pačią Suaugusiųjų švietimo valdybą. Pvz., mokytojas Vincas Dundulis, Barzdų kultūros židinio vadovas, 1941 m. sausio 28 d. pranešė, ką nuveikė bolševikinės indoktrinacijos srityje: „Priešrinkiminių susirinkimų ligi 1941.I.12 buvo 3 (tik kursuose); Politinių paskaitų 3; Kom-

jaunimo kuopelė viena (narių 5); Lenino kampelio nėra; Proletariato vadų atvaizdų yra visose klasėse po kelis; Socialistinių kampelių nėra.“⁵⁴ Beje, minėtasis LKP(b) Barzdų valsčiaus sekretorius A. Damijonaitis į kultūros židinio vadovus siūlė mokytoją Petronėlę Matulaitytę⁵⁵. Šis siūlymas ŠLK užregistruotas 1940 m. lapkričio 13 d. Bet netrukus kitu neraštingu lapeliu jis buvo atšauktas, nes mokytoja „ypatingai prieš ir spalių revoliucijos minėjimo metu labai nelegaliai nusiteikęs dabartinio vaikų auklėjimo atžvilgiu“⁵⁶. Vietoj P. Matulaitytės į židinio vadovus buvo pasiūlytas Barzdų pradžios mokyklos vedėjas V. Dundulis. Įdomu, kad rašteliuose, siunčiamuose ŠLK, A. Damijonaitis nurodo Suaugusiųjų švietimo valdybos raštus, į kuriuos jis pats atsakinėja. Vadinasi, spalio ir lapkričio mėn. suaugusiųjų mokymo ir kultūros židinio Barzdų valsčiuje organizavimo klausimus sprendė jis pats. Turbūt todėl kultūros židinys Barzduose pradėjo veikti taip vėlai – tik 1940 m. gruodžio 12 d.⁵⁷ V. Dundulis šiai įstaigai ėmė vadovauti dar vėliau, nes pluoštas jo atsakymų Suaugusiųjų švietimo valdybai datuoti ta pačia 1941 m. sausio 28-ąja⁵⁸. Gali būti, kad V. Dundulis, kaip pradžios mokyklos vedėjas, 1940 m. spalio 4 d. nusiuntė ŠLK raštą, nurodantį sudarytos židinio tarybos sudėtį, bet tada to pedagogo kandidatūra A. Damijonaičio galėjo netenkinti. Į Barzdų kultūros židinio tarybą įėjo komunistų partijos atstovas Zigmas Jančaitis, profsąjungos atstovai Simijonas Sūnelaitis ir Juzė Zaveckienė, komjaunimo atstovai Jonas Bernota ir Magdalena Luobikytė bei „vietos tarybos“ atstovas Antanas Pranaitis⁵⁹. Aktyvų partijos vaidmenį suaugusiųjų mokymo ir indoktrinacijos kampanijoje liudija, pvz., Lekėčių „valkomo“ sekretoriaus Jančiaus raštas Suaugusiųjų švietimo valdybai, kuriuo į kultūros židinio vadovo pareigas siūlomas Lekėčių mokytojas Vladas Izokaitis⁶⁰.

Archyviniai šaltiniai ir kiti faktai patikslina istoriografiją, teigiančią, kad masinė suaugusiųjų mokslinio kampanija prasi-dėjo tik 1941 m.⁶¹, ir rodo, kad jos būta jau 1940 m. rugsėjo–1941 m. sausio mėn. Tuo metu būdama chaotiška, ji tik diskreditavo sovietų valdžią. Suaugusių švietimo valdyba net nesugebėjo suregistruoti kultūros židinių ir jiems pavaldžių kursų, patvirtinti jų vadovų, dėstytojų ir lektorių. Daug painiavos buvo šias įstaigas ir įstaigėles finansuojant. Daugelis kursų ilgą laiką veikė formaliai nepatvirtinti. Todėl dalis pedagogų už darbą su suaugusiais negavo atlygio. Kita vertus, dėl atlygio ar „soclenktyniavimo“ neretai buvo išpučiamas kursų lankytojų skaičius. Dalis į kursų sąrašus įtrauktų asmenų užsiėmimuose nepasirodė, kiti juose lankėsi labai trumpai, nes turėjo nudirbti rudens darbus, tretį nenorėjo vėliais vakarais klausytis liaupsių J. Stalinui, kuriomis virto kursų užsiėmimai 1940 m. gruodį prasidėjus rinkimų kampanijai.

Archyviniai šaltiniai liudija įvairiose apskrityse buvus klastočių, atskleidžia faktus, kai buvo sumokėta už neįvykusius užsiėmimus⁶². Kultūros židinių kampanijos nesėkmę Šakių apskrityje liudija 1941 m. sausio mėn. rašytas mokytojo J. Mockevičiaus siūlymas Suaugusių švietimo valdybai: „Kadangi Jūsų nustatytas suaugusių kursų ar klasių klausytojų skaičius (25) kaimui yra per didelis ir dėl to vienus po kitų kursus tenka uždarinėti ir analfabetus palikti jų likimui, prašau skubiai pranešti, ar vis dar nepakeitėte savo nusistatymo: ar negalima organizuoti mokyklos ar kursus, kuriuose galėtų būti mažesnis klausytojų skaičius (15–20) <...>.“⁶³ Suaugusiųjų kursų padėtis atsispindi ir 1941 m. vasario 20 d. Šakių apskrities liaudies švietimo skyriaus rašte: „Švietimo skyrius dažnai gauna telefonu arba raštu pranešimus apie įvairius veikusių kursus, kurie Suaug. Šviet. Valdyboj, atrodo, buvo neįregistruoti ir kurie taip pat neturėjo formalaus ryšio

su atitinkamais kultūros židiniais.“⁶⁴ Kad suaugusiųjų mokslinio planai nerealūs, siekiantys masiškumo, suvokė ir švietimą kuravę centrinės įstaigos pareigūnai. Jie taip pat pastebėjo, kad daugelyje valsčių buvo bandoma pateikti pagražintas žinias ir ataskaitas. Tad neraštingumo likvidavimo kampanija pratino visuomenę klastoti statistikos duomenis, sudarė galimybę beveik nelankius pamokų gauti suaugusiųjų mokyklos išeito mokslo pažymėjimą. Iš dalies dėl šių priežasčių 1941 m. pradžioje LSSR Liaudies komisarų tarybos nutarimu formaliai dar tebeveikiantys kultūros židiniai tapo pavaldūs apskričių liaudies švietimo skyriams, o ne Suaugusių švietimo valdybai. Tačiau tai neišgelbėjo bolševikų ideologijos per-smelktos propagandinės „kultūros nešimo į mases“ kampanijos nuo nesėkmės⁶⁵. Tiesa, Šakių apskrities liaudies švietimo skyriaus vedėjo pareigas pradėjęs eiti B. Laukaitis dar bandė gelbėti padėtį steigdamas naujus suaugusiųjų mokymo kursus. Daugiausia tai buvo rusų kalbos kursai. 1941 m. vasario pabaigoje B. Laukaitis pranešė Suaugusių švietimo valdybai, kad nuo kovo 1 d. prie Žvirgždaičių ir Janukiškių pradžios mokyklų (abi Žvirgždaičių valsčiuje) steigiami rusų kalbos kursai. Nurodytas bendras tų kursų lankytojų skaičius – 108. Rašoma, kad pamokas ves ne pradžios mokyklos mokytojas, o Piečiškių kaime gyvenantis 45 metų amžiaus Zigmas Jonynas, 1914 m. baigęs keturias Marijampolės gimnazijos klases ir mokėsis Dotnuvos žemės ūkio akademijoje⁶⁶. Duomenų apie tų kursų veiklą neišliko. Neaišku, ar kaimų gyventojai rado paskatą vaikščioti į pamokas, juolab kad jau artėjo pavasario darbymetis laukuose, ganiava ir kt. Kita vertus, šis pavyzdys rodo, kad 1941 m. pavasario pradžioje (greičiausiai ŠLK Pradžios ir vidurinių mokyklų valdybos iniciatyva) pradžios mokyklų mokytojus pasistengta išlaisvinti iš vakarinio darbo su suaugusiais.

Nuo 1941 m. vasario mėn. apie 1940 m. puoselėtus kultūros židinius Lietuvoje nustota kalbėti. Nauja suaugusiųjų mokslinimo ir marksistinio „auklėjimo“ kampanija turėjo prasidėti 1941 m. rudenį, bet jai ruošiantis painiavos nestigo jau ir 1941 m. gegužę. Būsimoms suaugusiųjų mokymo įstaigoms pavadinti atsirado naujadaras – „viešojo liaudies mokykla“⁶⁷. Lektoriai jau buvo vadinami „kultūrmiečiais“. 1941 m. birželio mėn. Suaugusių švietimo valdybos viršininkas J. Geniušas pranešė švietimo liaudies komisarui A. Venclovai apie prasidėjusią naują beraščių ir mažaraščių registraciją. Tad mokytojai būtų turėję vaikščioti po ūkininkų sodybas kaip agitatoriai. 1941 m. birželio 25 d. buvo numatytas liaudies švietimo skyrių inspektorių suaugusiųjų švietimo reikalams (tokie etatai turbūt įsteigti 1941 m. pavasarį) suvažiavimas⁶⁸.

PRADŽIOS MOKYKLŲ INSPEKCIJOS TAPIMAS LIAUDIES ŠVIETIMO SKYRIUMI

Lietuvos švietimo sistemos struktūros sovietizavimas prisitaikant prie SSRS modelio vyko lėtai, su pertrūkiais. Tą patį galima pasakyti ir apie žemutinės grandies švietimo įstaigas prižiūrinčios Pradžios mokyklų inspekcijos reformas. Daugelyje Lietuvos apskričių tų įstaigų vadovai (inspektoriai) buvo pakeisti dar 1940 m. vasaros pabaigoje. Per trumpą laiką inspekcijos neteko 70 kompetentingų inspektorių ir jų padėjėjų (faktiškai – pavaduotojų)⁶⁹. Šakių pradžios mokyklų inspekcijos vadovas irgi buvo pakeistas. Socialistinei mokyklai netinkamą inspektorių Antaną Giedraitį-Giedrį (žinomą vaikų žurnalų redaktorių ir paminklosaugininką) pakeitė jau minėtas A. Geištoraitis, buvęs Trakų apskrities Užuguosčio pradžios mokyklos vedėjas⁷⁰. Ilgai buvo neaiškus pačios Šakių aps-

krities pradžios mokyklų inspekcijos ir jos tarnautojų likimas. Tokių švietimo įstaigų, pavaldžių ir centrinei įstaigai, ir apskrčiai, reorganizacija Lietuvoje buvo derinama su provincijos valdymo sistemos pokyčiais. SSRS administraciniu modeliu paremtą įvairaus lygio vykdomųjų komitetų ir liaudies švietimo skyrių struktūrą, sąveiką, etatus LSSR Liaudies komisarų taryba patvirtino 1940 m. gruodžio viduryje⁷¹. Tačiau švietimo skyrių kūrimas miestuose, apskrityse ir valsčiuose buvo nukeltas į 1941 m. Visą 1941 m. sausį Šakiuose tebeveikė iš Nepriklausomybės laikotarpio paveldėta apskrities pradžios mokyklų inspekcija. Ji buvo panaikinta kiek vėliau nei kai kuriose kitose apskrityse⁷². Tik ŠLK Pradžios mokyklų valdybos viršininkui Vincui Žilioniui 1941 m. sausio 20 d. raštu paraginus naikinti Šakių pradžios mokyklų inspekciją⁷³, 1941 m. vasario 1 d. buvo pasirašytas aktas, kuriuo A. Geištoraitis naikinamos apskrities pradžios mokyklų inspekcijos turtą ir archyvą perdavė Šakių apskrities vykdomojo komiteto paskirtam apskrities liaudies švietimo skyriaus vedėjui Baliui Laukaičiui⁷⁴, iki tol Šakių vidurinėje mokykloje mokiusiam SSRS konstitucijos, istorijos ir vokiečių kalbos⁷⁵. A. Geištoraitis naujojoje įstaigoje buvo paliktas eiliniu inspektoriumi.

Matyt, liaudies švietimo skyriaus vedėju tikėjosi tapti ir A. Geištoraitis, stengdamasis savo viešai skelbiamomis nuostatomis ir jas pagrindžiančiais veiksmais įtikti apskrities komunistams. Kaip rodo kai kurie iškalbingi archyviniai šaltiniai, jis, prisitaikdamas prie bolševikų reikalavimų švietimo srityje, net šiek tiek peržengė ribą, kuri skiria prisitaikymą nuo kolaboravimo. Apžvelgdami vėliau pateiktas mokyklų lankymo apyskaitas, galime teigti arba bent daryti prielaidą, kad inspektorius, vizituodamas mokyklas, jų mokytojams taikė tam tikrą prievartą, versdamas juos auklėti mokinius

pagal okupantų emisarų nurodymus. Tai vertintina kaip kolaboravimo išraiška. Be to, A. Geištoraitis anksti tapo ir aktyviu ateizmo propaguotoju. Jis, vos paskirtas apskrities pradžios mokyklų inspekcijos vadovu, grįžęs iš mokytojų suvažiavimo Kaune, ne tik bandė prisitaikyti, bet ir sąmoningai kenkė neseniai suvalstybintos Barzdų pradžios mokyklos (ją anksčiau administravo Lietuvių moterų katalikių draugija) pedagogėms. Iki 1940 m. okupacijos Barzdų privatinėje mokykloje mokytojavusių patyrusių Marijos Zaštautaitės, Teklės Spudaitės ir Apolonijos Pakėnaitės darbas buvo vertinamas gerai. Šios mokytojos Barzduose dirbo trumpai, anksčiau vaikus mokė valstybinėse mokyklose. Joms talkino (turbūt tikybos, darbelių ir namų ruošos pamokose) vienuolės Julija Česnulytė ir O. Petrušauskaitė. Mat prie mokyklos būta vaikų globos namų⁷⁶. 1940 m. rugpjūčio 20 d. inspektoriaus A. Geištoraitio rašte Pradžios mokyklų departamentui teigiama: „Šios penkios moterys geriau tinka kitam darbui, kad ir daržams ravėti, bet ne auklėti socialistinėje dvasioj jaunąją kartą. Užtektinai yra seno raugo etatinių mokytojų tarpe, kad reiktų jo dar semti iš vienuolynų.“⁷⁷ Kaip matome, visos penkios moterys, nors jų vaidmuo Barzdų mokykloje skyrėsi, įvertintos dviem sakiniais. Trys inspektoriui neįtikusios mokytojos dar kurį laiką dirbo ir rugsėjo mėnesį, bet A. Geištoraitis, matyt, nenurimo tol, kol pedagogės parašė prašymus atleisti iš tarnybos. Gal pašalinti jas iš Barzdų jų skatino ir vietos sovietų aktyvistai, tarp kurių itin reikėsi Barzdų „valkomo“ sekretorius A. Damijonaitis⁷⁸. 1940 m. rugsėjo 30 d. A. Geištoraitis, siųsdamas Barzdų pedagogių atleidimo projektą, bolševikiškai pridūrė: „prašau departamentą tų mokytojų nepalikti senose vietose, nes jos per daug persisunkę religine dvasia, kuri iki šiam laikui Barzdų apylinkėje buvo viską nulėmiančiu veiksmu. Palikus Barzduose didesnį

skaičių to raugo žmonių (ten pat yra nemažai ir L. M. K. d-jos žemės ūkio mokyklos mokytojų), susidarytų gana palankios sąlygos ir toliau religinei įtakai plėstis ir tų mokytojų darbai ir pavyzdžiai mažintų marksistinių pažiūrų įtaką toje apylinkėje.“⁷⁹

Jau pradėjusio veikti Šakių liaudies švietimo skyriaus darbe nemažai pokyčių įvyko 1941 m. kovo mėnesį. Jie buvo susiję su dar viena daline ŠLK administracinės struktūros pertvarka ir funkcijų perskirstymu centrinėje švietimo įstaigoje. Tai turėjo įtakos ir mokyklų, kitų švietimo įstaigų veiklai, jų pavaldumui apskrityse. Tada, mokslo metams artėjant prie pabaigos, Pradžios mokyklų valdyba buvo sujungta su aukštesniąsias bendrojo lavinimo mokyklas kuravusia valdyba. ŠLK atsiradęs jungtinis padalinys buvo pavadintas Pradžios ir vidurinių mokyklų valdyba. Jai vadovauti patikėta ne vienam iš panaikintų valdybų viršininkų (P. Mikutaičiui ar Vincui Žilioniui), bet Valerijai Čepulytei. Toks, atrodytų, vidinis lentelių ant kabinetų durų pakeitimas sukėlė tam tikrą painiavą tiek pačiame ŠLK, tiek apskričių liaudies švietimo skyriuose. Anksčiau bendrojo lavinimo aukštesniųjų mokyklų administracinė ir metodinė priežiūra priklausė ŠLK kompetencijai, o nuo 1941 m. balandžio tas mokyklas jau turėjo kontroliuoti apskrities liaudies švietimo skyrius. Per jį dabar buvo finansuojama ir Šakių vidurinės mokyklos veikla, skiriama lėšų atlyginimams, inventoriui, knygoms, remontui. Taigi 1941 m. pavasario pabaigoje ir šios mokyklos aprūpinimas jau priklausė nuo Šakių apskrities liaudies vykdomojo komiteto, kuriam buvo pavaldus apskrities liaudies švietimo skyrius, sprendimų. O buvęs Šakių vidurinės mokyklos (gimnazijos) mokytojas B. Laukaitis, tapęs neseniai atsiradusio liaudies švietimo skyriaus vedėju, savo ruožtu galėjo nemažai lemti tos mokyklos ir jos mokytojų reikalus. Tačiau nereikia pamiršti, kad pagal 1941 m.

pavasarių besiformuojančią įvairių valdymo įstaigų sąrangą ir nerašytų taisyklių tradicijas Šakių apskrityje lemiamas žodis priklausė vietos komunistų vadovams. Šaltinių stoka neleidžia vertinti, kaip B. Laukaičiui sekėsi bendrauti su Šakių „apkomu“, apskrities vykdomoju komitetu ir didesnių įgaliojimų sovietizuojant mokyklas siekiančiais vietos komjaunuoliais. Iš archyvinės medžiagos taip pat neaišku, koku mastu Šakių apskrities liaudies švietimo skyriaus vedėjas kolaboravo su apskrities ir respublikos bolševikų valdžia. Kraštotyrinėje istoriografijoje minimi B. Laukaičio žodžiai apie 1940 m. bolševikų okupacijos perlenkimus, kuriuos įsidėmėjo jo mokiniai: „Kiekvienai neteisybei išmuša

dvylikta valanda.“⁸⁰ Tad kyla klausimas: už kokius nuopelnus „socialistinei mokyklai“ Šakių apskrities „apkomo“ sekretorius P. Oleka ir vykdomojo komiteto pirmininkas Viktoras Valaitis paskyrė B. Laukaitį liaudies švietimo skyriaus vedėju? (Galbūt B. Laukaitį su V. Valaičiu siejo asmeninė draugystė, jų abiejų polinkis į literatūrinius bandymus⁸¹?) Atsakymų į panašius klausimus ieškosime ir 1940–1941 m. m. Šakių apskrities pedagogus bandysime vertinti pasipriešinimo (rezistencijos), prisitaikymo (konformizmo) ir bendradarbiavimo su okupantais, vartojant vienokią ar kitokią prievartą prieš savo tėvynainius (kolaboravimo), kontekste baigiamojoje straipsnio dalyje.

Nuorodos

¹ *Genocidas ir rezistencija*, 2014, Nr. 1 (35), p. 7–26, Nr. 2 (36), p. 7–27.

² L. Truska, „Kolaboravimo ypatumai pirmuoju sovietmečiu“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 1 (9), p. 80–81.

³ *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos ne-laisvėje 1940–1990. Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 2005, p. 12.

⁴ V. Tininis, „Kolaboravimo“ sąvoka Lietuvos istorijos kontekste“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 1 (9), p. 78.

⁵ V. Vaitkevičiūtė, *Tarptautinių žodžių žodynas*, Vilnius, 1999, p. 628.

⁶ V. Tininis, op. cit., p. 71.

⁷ A. Kučinskas, „Tarybiniai metai gimnazijose“, *Lietuvių archyvas*, t. 3, Kaunas, 1942, p. 143; J. R. Bagušauskas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*, Vilnius, 1999, p. 48–49; V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybinę*, Vilnius, 1996, p. 44.

⁸ Sąrašas mokytojų, kuriuos bolševikai nuo 1940 m. birželio 15 d. iki 1941 m. birželio 13 d. yra suėmę ir nužudę ar išvežę į Rusiją, *Lietuvos archyvai*, t. 2, Vilnius, 1990, p. 55.

⁹ J. Orento 1940 m. liepos 12 d. suėmimo orderis ir kratos protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-13039, l. 4–6; *Lietuvos gyventojų genocidas (1939–1941)*, t. 1, Vilnius, 1999, p. 611.

¹⁰ Šakių apskrities pradžios mokyklų Didžiosios Spalių Revoliucijos minėjimų aprašymai, LCVA, f. R-762, ap. 1, b. 245, l. 1.

¹¹ LKP(b) Šakių apskrities komiteto sekretoriaus P. Olekos ir Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektoriaus 1940 m. lapkričio 19 d. raštas, ibid., b. 244, l. 19.

¹² LSSR švietimo liaudies komisaro 1941 m. lapkričio 19 d. aplinkraštis, ibid., b. 191, l. 119.

¹³ ŠLK Vidurinių mokyklų valdybos 1940 m. gruodžio 20 d. aplinkraštis vidurinių ir nepilnųjų vidurinių mokyklų direktoriams, ibid., b. 146, l. 10.

¹⁴ A. Kučinskas, op. cit., p. 154.

¹⁵ Laikinas ŠLK valdybų ir skyrių darbo ir sričių paskirstymas pagal LSSR Liaudies komisarų tarybos nutarimą, LCVA, f. R-762, ap. 1, b. 146, l. 101–102.

¹⁶ Vidurinių mokyklų valdybos 1940 m. gruodžio 19 d. pranešimas vidurinių mokyklų direktoriams, ibid., l. 11.

¹⁷ LTSR ŠLK vidurinių mokyklų ir nepilnųjų vidurinių mokyklų direktorių suvažiavimo 1940 m. gruodžio 8–9 d. protokolai, ibid., ap. 6, b. 424, l. 323.

¹⁸ Šakių vidurinės mokyklos tarnautojų 1940 m. gruodžio mėn. algų lapas, ibid., ap. 1, b. 361, l. 89.

¹⁹ M. Liulevičienė, „Šakių gimnazijoje (1924–1944)“, *Zanavykija*, t. 2, Čikaga, 1979, p. 92.

²⁰ LTSR ŠLK vidurinių mokyklų ir nepilnųjų vidurinių mokyklų direktorių suvažiavimo 1940 m. gruodžio mėn. 8–9 d. protokolai, LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 424, l. 322.

²¹ Ibid., l. 322 a. p.

- ²² Ibid., l. 323.
- ²³ Ibid., l. 323–324.
- ²⁴ Ibid., l. 324.
- ²⁵ Ibid., l. 325–326.
- ²⁶ Ibid., l. 329.
- ²⁷ Ibid., l. 330 a. p.
- ²⁸ Numatomos 1940 m. gruodžio 20 ir 21 d. Šakių apskrities pradžios mokyklų mokytojų konferencijos provizorinė programa, *ibid.*, ap. 1, b. 244, l. 17.
- ²⁹ Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektoriaus A. Geištoraičio 1940 m. lapkričio 20 d. raštas Pradžios mokyklų valdybai, *ibid.*, l. 16.
- ³⁰ Pradžios mokyklų valdybos 1940 m. gruodžio 12 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektoriui, *ibid.*, l. 13.
- ³¹ Įvairūs 1940 m. šaltiniai.
- ³² Suaugusiųjų švietimo įstatymui vykdyti taisyklės (projektas) (be datos), *ibid.*, b. 301, l. 1–3.
- ³³ Ibid.
- ³⁴ Šakių apskrities pradžios mokyklų inspekcijos 1940 m. rugsėjo 18 d. raštas LTSR švietimo liaudies komisariato Suaugusių švietimo departamentui, *ibid.*, b. 314, l. 13.
- ³⁵ Sintautų kultūros židinio 1940 m. rugsėjo 29 d. pranešimas Suaugusių švietimo departamentui, *ibid.*, l. 238.
- ³⁶ LTSR švietimo liaudies komisariato Suaugusių švietimo departamento 1940 m. spalio 9 d. raštas J. Mockevičiui, *ibid.*, l. 236.
- ³⁷ Ibid., l. 237.
- ³⁸ Valakbūdžio pradžios mokyklos 1940 m. spalio 15 d. raštas LTSR švietimo liaudies komisariato Suaugusių švietimo departamentui, *ibid.*, l. 219.
- ³⁹ J. Mockevičiaus 1940 m. spalio 28 d. raštas Suaugusių švietimo valdybai, *ibid.*, l. 234.
- ⁴⁰ Ibid.
- ⁴¹ Žinios apie Sintautų kultūros židinio suaugusių švietimo įstaigų lankytojus ir mokytojus, *ibid.*, l. 220.
- ⁴² LTSR švietimo liaudies komisariato Suaugusių švietimo valdybos 1940 m. gruodžio 20 d. raštas Sintautų kultūros židinio vadovui J. Mockevičiui, *ibid.*, l. 219.
- ⁴³ Lektoriaus Jono Valaičio 1940 m. gruodžio 21 (ar 2) d. pareiškimas, *ibid.*, l. 231.
- ⁴⁴ J. Mockevičiaus 1941 m. sausio 14 d. raštas Suaugusių švietimo valdybai, *ibid.*, l. 223.
- ⁴⁵ Sintautų kultūros židinio vadovo 1941 m. vasario 3 d. raštas Suaugusių švietimo valdybai, *ibid.*, l. 217.
- ⁴⁶ Kudirkos Naumiesčio kultūros židinio vadovo 1941 m. sausio 9 d. raštas Suaugusių švietimo valdybai, *ibid.*, l. 98.
- ⁴⁷ Kudirkos Naumiesčio kultūros židinio vadovo 1941 m. sausio 26 d. raštas Suaugusių švietimo valdybai, *ibid.*, l. 105.
- ⁴⁸ Būblelių v. k. židinio vadovo 1941 m. sausio 19 d. raštas Suaugusių švietimo valdybai, *ibid.*, l. 21.
- ⁴⁹ Šakių apskrities pradžios mokyklų inspekcijos 1940 m. rugsėjo 18 d. raštas Švietimo liaudies komisariato Suaugusių švietimo departamentui, *ibid.*, l. 13.
- ⁵⁰ Ibid.
- ⁵¹ Gelgaudiškio kultūros židinio vadovo M. Zubrytės 1940 m. spalio 21 d. raštas, *ibid.*, l. 38.
- ⁵² Suaugusių švietimo valdybos 1941 m. sausio 24 d. raštas Gelgaudiškio kultūros židinio vadovui kandidatui M. Zubrytei, *ibid.*, l. 23; Gelgaudiškio kultūros židinio vadovo (mokyt. M. Zubrytės) 1941 m. sausio 17 d. prašymas Suaugusių švietimo valdybos viršininkui J. Geniušui, *ibid.*, l. 40.
- ⁵³ Gelgaudiškio kultūros židinio vadovo 1941 m. sausio 17 d. raštas Suaugusių švietimo valdybai, *ibid.*, l. 36.
- ⁵⁴ Barzdų kultūros židinio vadovo 1941 m. sausio 28 d. raštas Suaugusių švietimo valdybai, *ibid.*, l. 2.
- ⁵⁵ Barzdų valkomo sekretoriaus A. Damijonaičio raštas Suaugusių švietimo valdybai (be datos), *ibid.*, l. 10.
- ⁵⁶ Ibid., l. 11.
- ⁵⁷ Barzdų kultūros židinio vadovo 1941 m. sausio 28 d. raštas Suaugusių švietimo valdybai, *ibid.*, l. 3.
- ⁵⁸ Ibid., l. 2–6.
- ⁵⁹ 1940 m. spalio 4 d. raštas Suaugusių švietimo valdybai, *ibid.*, l. 7.
- ⁶⁰ Lekėčių komunistų partijos komiteto 1940 m. spalio 31 d. pranešimas L.T.S.R. Švietimo Liaudės Komisarjatas. Suaugusių švietimo vaildyba (taip dokumente. – S. B.), *ibid.*, b. 314, l. 166.
- ⁶¹ V. Kašauskienė, *Lietuvos mokyklos sovietizacija ir priešinimasis jai 1940–1964 metais*, Vilnius, 2002, p. 51.
- ⁶² LCVA, f. R-762, ap. 1, b. 314, l. 360.
- ⁶³ Sintautų kultūros židinio 1941 m. sausio 14 d. raštas Suaugusių švietimo valdybai, *ibid.*, l. 230.
- ⁶⁴ Šakių apskrities švietimo skyriaus 1941 m. vasario 20 d. raštas Suaugusių švietimo valdybai, *ibid.*, b. 360, l. 230.
- ⁶⁵ 1941 m. sausio 17 d. raštas Suaugusių švietimo valdybai, *ibid.*, b. 314, l. 36.

⁶⁶ Šakių apskrities liaudies švietimo skyriaus vedėjo 1941 m. vasario 28 d. raštas Suaugusių švietimo valdybai, *ibid.*, b. 360, l. 4.

⁶⁷ 1941 m. birželio 1 d. informacija, *ibid.*, b. 381, l. 54.

⁶⁸ Suaugusių švietimo valdybos viršininko 1941 m. birželio mėn. švietimo liaudies komisariui referuojami raštai, *ibid.*, b. 374, l. 1–4.

⁶⁹ Švietimo liaudies komisariato veikla 1940. VI.15–1941.III.1, *ibid.*, ap. 6, b. 47a, l. 5.

⁷⁰ „Užuguosčio mokykla laiko tėkmėje“, *Gyvenimas*, 2014, sausio 24.

⁷¹ LTSR Liaudies komisarų tarybos 1940 m. gruodžio 19 d. raštas, LCVA, f. R-762, ap. 1, b. 189, l. 7.

⁷² LTSR švietimo liaudies komisaro 1941 m. sausio 8 d. raštas Alytaus apskrities vykdomajam komitetui, *ibid.*, b. 288, l. 2.

⁷³ LTSR švietimo liaudies komisariato Pradžios mokyklų valdybos 1941 m. sausio 20 d. raštas, *ibid.*, b. 225, l. 7.

⁷⁴ 1941 m. vasario 1 d. perdavimo–priėmimo aktas, *ibid.*, b. 246, l. 69.

⁷⁵ Šakių vidurinės mokyklos tarnautojų 1940 m. gruodžio mėnesio algų lapas, *ibid.*, b. 361, l. 89.

⁷⁶ R. Kudirka, *Barzdai*, Marijampolė, 1998, p. 86.

⁷⁷ Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektoriaus 1940 m. rugpjūčio 21 d. raštas Pradžios mokyklų departamentui, LCVA, f. R-762, ap. 1, b. 244, l. 46.

⁷⁸ Barzdų valkomo sekretoriaus A. Damijonaičio raštas Suaugusių švietimo valdybai (be datos), *ibid.*, b. 314, l. 10.

⁷⁹ Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektoriaus 1940 m. rugpjūčio 21 d. raštas Pradžios mokyklų departamentui, *ibid.*, l. 40.

⁸⁰ B. Kondratas, *Kūrėjų pėdsakais*, Vilnius, 2004, p. 178.

⁸¹ *Ibid.*, p. 163, 178.

Gauta 2015 04 07
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Holokaustas Lietuvoje: Kretingos apskrities Palangos ir Darbėnų valsčių žydų bendruomenių žūtis 1941 m. vasarą ir rudenį

Tyrimo objektas – Holokaustas Lietuvoje. Tikslas – remiantis istoriniais darbais ir archyviniais dokumentais atlikti Kretingos apskrities Palangos ir Darbėnų valsčių žydų bendruomenių žūtis 1941 m. vasarą ir rudenį tyrimą.

ĮVADAS

Palangos ir Darbėnų valsčių žydų bendruomenių narių žūtis 1941 m. vasarą ir rudenį – sudedamoji Holokausto tiek Kretingos apskrityje, tiek visoje Lietuvoje dalis. Šis straipsnis yra darbų ciklo, skirto Kretingos apskrities žydų žūtis 1941 m. vasarą ir rudenį tyrimams, tęsinys. Tyrimas atliktas remiantis istoriniais darbais, kurie buvo pasitelkti ir nagrinėjant Kretingos valsčiaus žydų bendruomenės žūtį 1941 m. vasarą ir rudenį¹, taip pat papildoma istorine literatūra. Panaudotos po karo teistų buvusių Darbėnų ir Palangos valsčių administracijos pareigūnų, pagalbinės policijos būrių narių baudžiamosios bylos (Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K-1, ap. 58). Taip pat remiamasi istoriniais šaltiniais, kurie buvo panaudoti tiriant Kretingos žydų žūtį ir apibūdinti jai skirto straipsnio įvadinėje dalyje.

Straipsnio uždaviniai šie: 1) pateikti žinių apie Palangos ir Darbėnų valsčių žydų bendruomenių narių gyvenimą iki Holokausto; 2) apžvelgti įvykius šiuose valsčiuose 1941 m.

Birželio sukilimo Lietuvoje metu ir po jo; 3) atskleisti, kaip šių valsčių žydų bendruomenių nariai buvo izoliuojami; nustatyti, kur jie buvo laikomi, kiek laiko veikė laikinosios koncentravimo stovyklos ir mažieji getai, kokia buvo juose kalintų žydų kasdienybė; 4) ištirti Darbėnų ir Palangos valsčių žydų bendruomenių narių naikinimo operacijas, nustatyti jų ypatumus vokiečių karinės ir civilinės administracijos valdymo laikotarpiais, žudynių vietas, aukų ir žudynių vykdytojų skaičių.

PALANGOS IR DARBĖNŲ VALSČIŲ ŽYDAI IKI HOLOKAUSTO

Holokausto išvakarėse Kretingos apskrityje (taigi ir Palangos, Darbėnų valsčiuose) greta lietuvių tautybės gyventojų, kurie sudarė daugumą, žydai buvo pirmoji pagal dydį tautinė mažuma. Žydų bendruomenė Darbėnuose įsikūrė XVIII a. 1765 m. ją sudarė 24 šeimos. XIX a. žydai turėjo mūrinę sinagogą, supirkinėjo iš valstiečių ir pardavinėjo Rytprūsiose žemės ūkio produktus. Bendruomenę skaudžiai palietė 1831 ir 1848 m. siautusi choleros epidemija. Vien nuo jos 1848 m. mirė 27 žydai². XIX a. Darbėnuose gimė vienas žymiausių sionizmo veikėjų, artimiausias Teodoro Herclio bendražygis Davidas Volfsonas (1856–1914)³. XX a. Darbėnų žydai aktyviai vertėsi prekyba. Darbėniškė

Ona Macevičienė prisimena, kad mieste-lyje visa Skuodo gatvė buvo užstatyta žydų namais. Žydai laivais per Klaipėdos uostą iš Anglijos ir Amerikos gabendavo audinius. Bendruomenė turėjo ir savo skerdyklą⁴. Istorikas Julius Kanarskas rašo, kad žydai daug prisidėjo miestelyje plėtodami prekybą. Bet trečiajame dešimtmetyje jiems atsirado stiprus konkurentas – Kretingos vartotojų bendrovės Darbėnų skyrius, kuris tiekdamo gyventojams įvairias prekes, supirkdavo iš ūkininkų bekonus, grūdus, kiaušinius ir kitus maisto produktus. Miestelyje veikė žydų pradžios mokykla, kurioje 1929 m. mokėsi 40 berniukų ir 24 mergaitės⁵. 1923 m. gyventojų surašymo duomenimis, Darbėnų valsčiuje gyveno 601 žydas (281 vyras ir 320 moterų). Iš viso valsčiuje gyveno 9 912 žmonių, taigi žydai tuo metu sudarė 6 proc. gyventojų⁶. Kaip prisimena O. Macienė, prieš Antrąjį pasaulinį karą Darbėnuose gyveno apie 500 žydų⁷. Kitais duomenimis, Holokausto išva-karėse čia gyveno nuo 800 iki 1000 žydų⁸. Šie skaičiai abejotini.

Palangoje žydų jau gyventa XVII a. Pa-langos žydai 1693 m. gavo miestiečių teises, leidžiančias jiems įsigyti žemės sklypą, statyti namus, verstis prekyba, varyti degtinę ir da-ryti alų. Tuo metu Palangoje gyveno 10 žydų. 1794 m. Palangoje iš 69 miestelėnų 17 buvo žydai. 1816 m. iš 54 sklypų jiems priklausė 29. Žydų bendruomenė turėjo savo mokyklą, pirtį, kapines, valdė sklypus tarp Rąžės ir sinagogos. 1935 m. žydas Livijas Palangoje įkūrė pirmąją limonado daryklą. Palangoje veikė Buršteino, Reinuso, M. ir G. Kanų gintaro dirbtuvės. Eta Gutmanienė J. Basa-navičiaus gatvėje 1936 m. pastatė elektrinę. Prieš Antrąjį pasaulinį karą Palangoje žydų gyvenamasis rajonas apėmė dabartines Kre-tingos, Vytauto ir Turgaus gatves, čia gyveno apie pusantro šimto žydų šeimų. Iš jų 62 užsiėmė namų ūkiu, 36 turėjo gintaro dirb-tuves, 8 – krautuvę, buvo 14 darbininkų, 13

pirklių, 5 vežikai, 4 mėsininkai, po 3 kurpius ir žemdirbius, po 2 mokytojus ir gydytojus. Žydams priklausė miesto vaistinės, kirpykla ir viešbutis⁹. 1923 m. gyventojų surašymo duomenimis, Palangos valsčiuje gyveno 455 žydai (194 vyrai ir 261 moteris). Žydai sudarė 11,22 proc. bendro gyventojų – 4 053 – skai-čiaus¹⁰. Taip pat esama žinių, kad Holokausto išvakarėse Palangoje gyveno kiek mažiau nei 700 žydų¹¹.

1941 M. BIRŽELIO SUKILIMAS, ADMINISTRACIJOS ATKŪRIMAS

1941 m. birželio 22-oji, nacių Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo pradžia, Kretingos apskrities lietuvių ir žydų tautybės gyven-tojams reiškė skirtingus dalykus. Lietuvių 1940–1941 m. pasipriešinimo judėjimo daly-viams ši data reiškė, kad jie turės pereiti nuo pagrindinės veiklos prie atviro, ginkluoto pasipriešinimo sovietų režimui, siekdami atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę, iki 1940 m. sovietų okupacijos ir aneksijos veikusias valdžios įstaigas, kariuomenę ir kitas visuomenines struktūras.

1941 m. Birželio sukilimas Kretingos apskrityje pasižymėjo kiek kita specifika nei, tarkim, Mažeikių apskrityje. Kretingos apskritį vermachtas užėmė pirmąją karo dieną. Palangos miestą vokiečių Šiaurės ar-mijų grupės 291-osios pėstininkų divizijos kariai užėmė apie 9 val. ryto¹². Čia jie įsteigė karo komendantūrą, kuri gyvavo apie du mėnesius¹³. Tai, kad Kretingos apskritis buvo užimta pirmąją karo dieną, lėmė, kad čia partizanams sukilėliams nepavyko apskrities ir valsčių centruose paimti valdžios į savo rankas dar iki ateinant vokiečių kariuomenei. Partizanų sukilėlių būriai buvo formuojami, sukilėlių valdžiai atstovaujantys organai buvo kuriami jau užfrontėje, t. y. vermachto užnugaryje.

Žinių apie sukilimą Darbėnų valsčiuje išlikę nedaug. Fragmentiški duomenys leidžia teigti, kad pirmosiomis karo dienomis Darbėnų miestelyje buvo suformuotas sukilėlių būrys, sudaryta taryba. Į ją įėjo Ruokis, klebonas Brazauskas, policijos viršininkas Simonaitis ir kiti¹⁴. Ant rankovių partizanai ryšėjo baltus raiščius¹⁵. Istorikas Vygantas Vareikis teigia, kad tuo metu, kai Šiaurės armijų grupės 291-oji divizija užėmė Palangą, partizanai čia jau buvo iškėlę trispalvę vėliavą¹⁶. Pirmąją karo dieną aikštėje prie Palangos bažnyčios buvo surengtas mitingas. Jame pasisakę asmenys kalbėjo, kad Raudonosios armijos nebėra, kad dabar Lietuva laisva ir gyvensime geriau¹⁷. Birželio 22 d. sukilėliai Palangoje įsteigė Laikinąjį komitetą, į kurį įėjo Jonas Bliupas (Šliūpas?), Naubaras, Mikas Kleinaitis, Panaras (Pranas?) Urniežius ir Stasys Jurevičius¹⁸. Komiteto narys S. Jurevičius, kaip ir kiti rezistentai, rodė nepagarbą sovietinio režimo simboliams – nuplėšė autobusų stotyje kabėjusį Josifo Stalino portretą, numetė jį ant žemės ir sutrypė¹⁹. Palangos partizanų sukilėlių būrys buvo vadinamas Tautos darbo apsaugos būriu²⁰, turimais duomenimis, jame galėjo būti apie 135 asmenis²¹.

Nuo pirmųjų dienų sukilėliai ėmėsi atkurti iki 1940 m. birželio 15 d. jų vietovėse veikusias administracijos įstaigas. Darbėnų valsčiaus savivaldybės viršaičiu buvo paskirtas Bertašius²², viešosios policijos nuovados viršininku – Simonaitis²³. Esama žinių, kad 1941 m. rugsėjo 24 d. Palangos valsčiaus savivaldybės viršaičio pareigas ėjo R. Paulauskis²⁴. Tai leidžia manyti, kad į šias pareigas jis buvo paskirtas pirmosiomis sukilimo dienomis. V. Vareikis tvirtina, kad trumpai burmistro pareigas ėjo Jonas Šliūpas²⁵. Yra ir žinių, kad Palangos burmistru buvo S. Jurevičius²⁶. Atrodo, kad būta pareigūnų kaitos. Pirmosiomis sukilimo dienomis viešosios policijos nuovados viršininku buvo

paskirtas Stasys Jazdauskas²⁷, buvęs Palangos šaulių vadovas²⁸. Liepos 14 d. iš S. Jazdausko viršininko pareigas perėmė jo pavaduotojas Juozas Adomaitis. Jis šias pareigas ėjo iki 1943 m. lapkričio 1 d.²⁹

Sukilimui baigusis okupacinė valdžia ir jai pavaldi lietuvių administracija pradėjo reorganizuoti partizanų sukilėlių būrius į pagalbines policiją. Vieni buvę sukilėliai sutiko, kiti nepanoro tapti pagalbinės policijos būrio nariais. Taip pat į pagalbines policiją buvo priimta sukilime nedalyvavusių asmenų. Buvęs Palangos sukilėlis Antanas Kabalinas po karo prisiminė, kad jo būrio nariai perėjo į tarnybą pagalbinėn policijon³⁰. Žinių, kiek tiksliai sukilėlių tapo policijos pagalbininkais, nėra. Atsižvelgiant į tai galima teigti, kad Palangos pagalbinėje policijoje galėjo būti iki 135 asmenų, t. y. maždaug tiek, kiek ir sukilėlių. Policininkai buvo apginkluoti ginklais, likusiais valsčiuje iš Palangos pasitraukus Raudonajai armijai³¹. Daugelyje Lietuvos vietovių suformuoti pagalbinės policijos būriai turėjo vadus, pavaldžius viešosios policijos viršininkams. Palangos pagalbinė policija tokio vado neturėjo, jai tiesiogiai vadovavo Palangos viešosios policijos nuovados viršininkas³². Pagalbinės policijos būrio nariai ryšėjo baltus raiščius su užrašu TDA³³. Esama žinių, kad pagalbinės policijos būrio nariai turėjo pažymėjimus, liudijančius jų narystę policijoje³⁴. 1941 m. liepos pabaigoje policijos pagalbininkų skaičius buvo sumažintas dalį jų atleidžiant iš tarnybos³⁵.

Esami duomenys leidžia manyti, kad vieniems pagalbinės policijos būrio nariams buvo mokamas atlyginimas, kiti jo negaudavo. Vienas buvęs pagalbinės policijos būrio narys po karo kalbėjo, kad už tarnybą atlyginimo jam niekas nemokėjo. Jis ir kiti policijos būrio nariai buvo aprūpinami maistu: kurortiniame name „Kurhaus“ buvusioje valgykloje gaudavo nemokamus

pusryčius, pietus ir vakarienę³⁶. Kitas buvęs policijos pagalbininkas kalbėjo, kad jam už savanorišką tarnybą buvo sumokėta 300 rb. 1941 m. rugsėjo–spalio mėn. šią sumą jam išmokėjo Palangos burmistras S. Jurevičius³⁷. Dar kitas buvęs pagalbinės policijos būrio narys sakė už dviejų savaitių buvimą pagalbinėje policijoje gavęs 100 ar 120 rb³⁸. Ketvirtas palangiškis buvęs pagalbinės policijos būrio narys prisimena, kad jam už tarnybą pagalbinėje policijoje iš pradžių buvo mokamas 70 rb, vėliau – 65 vokiškų markių atlyginimas³⁹. Esama žinių, kad Darbėnų pagalbinės policijos būrio nariams iš viešosios policijos nuovados biudžeto buvo mokamas 80–100 markių atlyginimas⁴⁰. Darbėnų pagalbinės policijos būrys buvo išformuotas apie 1941 m. lapkričio mėn., nes tuo metu policijos nuovados pareigūnai jau buvo pajėgūs tvarkyti vieni. Dalis šio būrio narių iš tarnybos buvo atleisti dar gerokai prieš jį išformuojant⁴¹.

Lietuvoje vykstant Birželio sukilimui Darbėnų ir Palangos valsčiuose atsikūrusios administracijos įstaigos, partizanai sukilėliai ir pagalbinės policijos būrių nariai nuo pirmųjų okupacijos dienų patruliavo po miestelius, saugojo įvairius objektus, suiminėjo komunistus, komjaunuolius ir kitus buvusius sovietų režimo šalininkus⁴². Jurgis Petrulis, Leopoldas Zaboras ir kiti Darbėnų partizanai suėmė komjaunuolius brolius Vladą Gediminą, Albertą ir Kęstutį Rupšius, Ylakį, geležinkelininką Sabaliauską ir kitus. Dalis suimtųjų buvo išvežti į Kretingą⁴³. Suimta daugiau nei 15 buvusių sovietų režimo šalininkų⁴⁴. Palangos laikinojo komiteto nariai sudarė sąrašus komunistų, komjaunuolių ir kitų asmenų, kurie už lojalumą sovietų režimui turėjo būti suimti⁴⁵. Dalis suimtųjų buvo kalinami Palangos kalėjime ir kitur. Apie 20 jų buvo išvežta į Kretingą⁴⁶, vėliau dalis jų atsidūrė Dimitravo stovykloje⁴⁷.

ŽYDŲ IZOLIAVIMAS

Kretingos apskrities (taigi ir Darbėnų, Palangos valsčių) žydams karo pradžia reiškė Holokausto pradžią. Iš pradžių jie buvo izoliuoti, o per 1941 m. vasaros ir rudens naikinimo operacijas – nužudyti. 1941 m. birželio 26 d. Kretingos rajono saugumo ir kriminalinės policijos viršininkas Pranas Jakys, vykdydamas Tilžės gestapo nurodymus, įsakė Palangos viešosios policijos nuovada suimti visus žydus. Netrukus į Palangą lengvaisiais automobiliais atvykę gestapininkai pareikalavo iš vietos administracijos pareigūnų pagalbos suimant žydus⁴⁸. Tarp atvykėlių buvo apie 10 kariškių, kurių dalis buvo su kepurėmis, dalis – su šalmais. Ant kepurių ir šalmų buvo emblemos, vaizduojančios kaukolę su sukryžiuotais po ja kaulais⁴⁹. Nuovados viršininkas S. Jazdauskas, jo pavaduotojas J. Adomaitis, vykdydami P. Jakio nurodymą, 1941 m. birželio 26 d. prie policijos pastato sukvietė policininkus ir pagalbinės policijos būrio narius⁵⁰. S. Jazdauskas kalbėjo, kad žydus būtina suimti, nes jie yra komunistai, Kretingos miesto padegėjai⁵¹. J. Adomaitis sakė, kad žydai padegė Kretingą ir greitai sudegins Palangą. Todėl reikia juos visus suimti ir atvesti prie autobusų stoties⁵². Po šių kalbų policininkai, pagalbinės policijos būrio nariai buvo suskirstyti į grupes po tris asmenis⁵³. Esami duomenys leidžia teigti, kad žydus suiminėjo ir į autobusų stoties paviljoną vedė pagalbinės policijos būrio nariai, viešosios policijos pareigūnai ir vokiečių kariai. Čia žydus apieškodavo šviesiai žalia uniforma vilkintys esesininkai su kepurėmis, ant kurių buvo emblema su žmogaus kaukole ir sukryžiuotais po ja kaulais. Aukas krėtė ir policijos viršininko pavaduotojas J. Adomaitis. Po kratos žydai buvo vedami iš paviljono į autobusų stotelę ir po tris rikiuojami į koloną⁵⁴. Žydų vyrai ir vyresni nei keturiolikos metų paaugliai buvo

statomi į vieną, o moterys ir vaikai – į kitą kolonos sparną⁵⁵. J. Adomaitis prisimena, kad buvo suimta apie 250 asmenų⁵⁶. Kitais duomenimis, suimta apie 300 žydų⁵⁷. Remiantis 1941 m. vasarą ir rudenį nužudytų Palangos žydų bendruomenės narių ir Valteriškių stovykloje mirusių kalinių bendru skaičiumi galima būtų daryti prielaidą, kad buvo suimta per 400 asmenų. Tuo metu, kai žydai buvo suimami, prie vokiečių priėjo J. Šliūpas, norėdamas užtarti žydus. Vokiečių patruliai suėmę jį nuvedė į komendantūrą, bet netrukus paleido⁵⁸. V. Vareikio nuomone, dėl to J. Šliūpai buvo uždrausta toliau eiti pareigas. Kita vertus, jis ir pats nepanoro toliau būti burmistru⁵⁹.

Palangoje netoli autobusų stoties buvo dvi sinagogos. Suėmimų vykdytojai žydų vyrus atskyrė nuo moterų ir vaikų. Šios dvi asmenų grupės buvo atskirai uždarytos į šias dvi sinagogas⁶⁰, kurios trumpą laiką atliko laikinųjų koncentravimo stovyklų funkcijas. Po kelių dienų, maždaug liepos pradžioje, žydų moterys ir vaikai iš sinagogos buvo perkelti į mažąją getą, įsteigtą Valteriškių kaime (2–3 km nuo Palangos). Jame galėjo būti per 300 asmenų. Geto steigimo, aptvėrimo spygliuota viela darbams vadovavo policijos nuovados viršininkas S. Jazdauskas su savo pavaduotoju J. Adomaičiu. Jų nurodytus darbus atliko pagalbinės policijos būrio nariai⁶¹. V. Vareikis teigia, kad žydės moterys ir vaikai buvo suvaryti į Vilimiškės dvarui priklausančią Valteriškių daržinę⁶². Geto sargybos reikalus tvarkė, sargybinius skirdavo policijos nuovados viršininkas⁶³. Prie geto buvo įrengti du išorės postai, sargyba stovėjo ištisą parą⁶⁴. Esama žinių, kad getą saugojo devyni sargybiniai⁶⁵. Kaip ir kituose apsaugos objektuose, jie buvo keičiami kas aštuonios valandos⁶⁶.

Palangoje liko suimtų žydų namai, turtas. Dalį daiktų suimamiems žydams buvo leista pasiimti⁶⁷. Buvęs Palangos savivaldybės dar-

buotojas Gabrielius Milašius prisiminė, kad įstaigos sandėliuose buvo saugomas nužudytų žydų ir gestapo suimtų sovietų aktyvistų turtas. Jis šį turtą priimdavo ir išduodavo, sandėlių raktai buvo laikomi savivaldybės viršaičio S. Jurevičiaus seife. G. Milašius, vykdydamas viršaičio nurodymus, parduvinėjo ir dalijo nemokamai šį turtą vietos gyventojams. Gauti pinigai buvo įnešti į miesto valdybos kasą⁶⁸.

Panašiai buvo pasielgta ir su Darbėnų žydais. Esama žinių, kad 1941 m. birželio 24 d. vokiečių komendantas įsakė Darbėnų žydams ant krūtinės ir nugaros prisisiūti geltonas žvaigždes, kad iki birželio 28 d. vokiečiai varė žydų vyrus į viešuosius darbus, mušdavo juos lazdomis, rimbais ir šautuvų buožėmis. Vokiečiai vertė žydus dirbti be poilsio iki sutemų⁶⁹. Darbėnų žydų suėmimo diena – birželio 28-oji⁷⁰. Pasak vieno šaltinio, buvo suimta ir miestelio turgaus aikštėje sutelkta apie 1000 žydų vyrų, moterų ir vaikų: 430–450 vyrų ir 550–600 moterų⁷¹. Vienos įvykių liudininkės duomenimis, Darbėnuose buvo suimta 600–700 žydų⁷². Remiantis 1941 m. vasarą ir rudenį nužudytų ir nuo žūties išsigelbėjusių Darbėnų žydų bendruomenės narių bendru skaičiumi galima daryti prielaidą, kad buvo suimta, aikštėje sutelkta ne daugiau kaip 600 žydų. Esama žinių, kad birželio 28 d. suimtieji buvo konvojuojami į Kretingą, o kitą dieną, birželio 29-ąją, visi grąžinti atgal⁷³, nes Kretingoje žydų nebuvo kur laikyti⁷⁴. Įvykių liudininkė Riva Šatelienė prisiminė: „Prieš išsiųsdami mus į Kretingą, vokiečių kariai padegė vieno žydo namą, jo pavardė buvo Raizmanas, vardo ir tėvo vardo nežinau, o baltieji banditai suvarė visus gyventojus žydus prie gaisro. Čia buvo apie 600 žmonių – vaikai, seniai ir moterys. Buvo ieškoma rabino Vaizbordo. Suradę namuose, baltieji partizanai banditai jį mušė, reikalaudami pasakyti, kas padegė Raizmano namą. Rabinas Vaizbordas buvo sumuštas iki

sąmonės netekimo, o kada už kojų jį atvilko čia, kur buvome visi suvaryti, tai jis buvo jau negyvas. Netrukus po to privažiavo lengvoji automašina. Iš jos išlipo trys vokiečių karininkai, kurių pavardžių aš nežinau, iš minios išvedė žydą pavarde Blochas Motė, kurį šitie karininkai čia pat visų akivaizdoje sušaudė. Po to paėmė 6 žydus kapui kasti prie upės, kuriame palaidojo Vaizbordą ir Blochą, o mus pėsčius išvarė į Kretingą. Mus lydėjo ginkluoti vokiečių kariai, o iš baltųjų banditų būrio vienas lietuvis, Memgaudis, kurio nė vardo, nė tėvo vardo nežinau. Kelyje vokiečių kareiviai iškinkė arklius, pririšo užpakalyje prie vežimo, o vietoje arklių pakinkė žydus Kaną Jokūbą, Viškiną, kurio vardo neprisimenu, ir dar tris vyrus, kurių pavardžių taip pat neprisimenu, iš viso 5 žmones. Visą kelią pakinkytus į vežimą vyrus vokiečiai mušė rimbais, spardė kojomis ir daužė šautuvų buožėmis. Vokiečiai mus išrikiavo ir visą kelią vertė eiti į koją, o kas nesilaikė kojos, tie buvo mušami rimbais ir spardomi. Kada mus nuvarė į Kretingą, visus susodino prie žydų kapinių. Čia mus nufotografavo, buvome toje vietoje, o po to mus pėsčius išsiuntė atgal į Darbėnų miestelį. Pakeliui nakvojome šalikėlėje. 1941 m. birželio 29 d. atvykome į Darbėnus, kur išbuvom Darbėnų miestelio pakraštyje po atviru dangumi visą parą. Dvi paras nebuvo gavę jokio maisto.⁷⁵ Grąžinti iš Kretingos, birželio 29 d. žydės moterys ir vaikai buvo atskirti nuo vyrų ir suvaryti į Darbėnų miestelio sinagogą, t. y. mažąjį getą⁷⁶. Čia žydės su vaikais kalėjo iki rugpjūčio pabaigos–rugsėjo pradžios⁷⁷. Esama žinių, kad žydų vyrai buvo uždaryti miestelio vaistinės kieme⁷⁸. Publicistinio straipsnio autorė Genovaitė Paulikaitė tvirtina, kad apie 150 žydų vyrų buvo suguldyti duobėje Darbėnų pakraštyje, ten, kur baigiasi Palangos gatvė⁷⁹. Kartu su žydų moterimis ir vaikais sinagogoje galėjo būti uždaryta ir pagyvenusių vyrų. Tokia prielaida darytina

iš to, kad duobėse žydų kapinėse tarp palaidotų 1941 m. liepos mėn. sušaudytų žydžių moterų palaikų buvo aptikti ir 2 žydų vyrų palaikai⁸⁰. Prielaidą patvirtina ir R. Šatlienė, kuri buvo kalinama Darbėnų sinagogoje. Po karo ji prisiminė, kad tarp kalinių buvo ir vyrų⁸¹. Darbėnų policijos nuovados viršininkas 1941 m. rugpjūčio 15 d. rašė, kad sinagogoje laikoma per 400 žydų⁸². Vienas iš sinagogą saugojusių buvusių pagalbinės policijos būrio narių po karo prisiminė, kad joje buvo apie 400 kalinių⁸³. Buvusios kalinės Fenės Zimanaitės duomenimis, sinagogoje buvo kalinama apie 450 kalinių⁸⁴. Esama ir žinių, kad ten būta per 500 asmenų⁸⁵. Dar vienas buvęs pagalbinės policijos būrio narys po karo prisiminė, kad sinagogoje buvo uždaryta 550–600 žydų moterų ir vaikų. Čia jie buvo laikomi maždaug iki 1941 m. rugpjūčio pabaigos ar rugsėjo pradžios⁸⁶. Remiantis 1941 m. vasarą ir rudenį Balto Kalno miške nužudytų ir nuo žūties išsigelbėjusių Darbėnų žydų bendruomenės narių bendru skaičiumi galima teigti, kad sinagogoje galėjo būti uždaryta ne daugiau kaip 430 kalinių. Sinagogoje uždarytų žydų maitinimu rūpinosi vokiečių komendantas, valsčiaus viršaitis Stepas Bertašius. Paskirta vietos gyventoja Monika Vainorienė ruošė kaliniams maistą⁸⁷. Esama žinių, kad sinagogoje kalintos moterys buvo naudojamos darbams. Buvusios kalinės F. Zimanaitės duomenimis, 50–60 moterų dirbo pas ūkininkus⁸⁸. Taip pat esama žinių, kad apie 40 Darbėnų žydžių moterų buvo kalinamos ir Dimitravo stovykloje. Prieš sušaudymą jos buvo grąžintos atgal į Darbėnų sinagogą įkurtą stovyklą⁸⁹.

Kretingos apskrities mažųjų getų kalinių kasdienybė buvo slogi. Palangos mažojo geto kalinės moterys ir vaikai buvo verčiami dirbti viešuosius darbus. Į darbus juos konvojuodavo, o vėliau pristatydavo atgal į stovyklą pagalbinės policijos būrio nariai.

Žydų moterys ir vaikai šlavė Palangoje Vytauto gatvę⁹⁰, tvarkė, valė partizanų štabą⁹¹, dirbo pas vietos gyventojus⁹². Esama žinių, kad dalis gete uždarytų merginų ir moterų patyrė seksualinę prievartą. Naktį sargybiniai ateidavo į stovyklą ir išsivesdavo 16–17 metų merginas. Vėliau jas grąžindavo atgal į stovyklą. Tai buvo dažnas reiškinys⁹³. Vienas pagalbinės policijos būrio narys išprievartavo žydaite Liurintę⁹⁴. Esama žinių, kad geto kaliniai buvo prastai maitinami. Buvęs pagalbinės policijos būrio narys po karo pasakojo pats matęs kalinius mirštant iš bado. Mirė 23–24 kaliniai, aukų kūnai buvo palaidoti geto teritorijoje. Laidojo patys kaliniai⁹⁵. Žinoma, kad nuo bado mirė žydė Lordangienė⁹⁶. Moterys ir vaikai važiuojančių pro getą žmonių prašydavo duonos⁹⁷. Gete buvo labai ankšta. Kaliniai miegojo gyvenamosiose patalpose ant šiaudų, o tie, kuriems pritrūko vietos, – daržinėje⁹⁸.

Niūrią kasdienybę šiek tiek praskaidrino tai, kad tarp vietos gyventojų lietuvių buvo tokių, kurie atjautė Valteriškių stovyklos, t. y. mažojo geto, kalinius. Palangos gyventoja Elena Šeputaitė nešdavo siuntinių žydo Bručkaus šeimai. Apsauginiai jos neprileisdavo prie stovyklos. Kad siuntinys pasiektų adresatą, ji duodavo stovyklos apsauginiams kyšį⁹⁹. Palangiškė Ana Avilaitė tris kartus nešė siuntinių pažįstamai žydei Germanienei¹⁰⁰. Netgi kai kurie pagalbinės policijos būrio nariai atjautė kalinius. Vienas iš jų, Stanislovas Bagdunas, davė gabalėlį duonos žydei Fainšteinienei, kuri anksčiau jo žmonai buvo pasiuvusi sijoną¹⁰¹. Palangos policijos nuovados viršininkas J. Adomaitis netoleravo geranoriško vietos gyventojų elgesio su kaliniais. Sužinojęs apie S. Bagduno poelgį, išsikvietęs jį apšaukė: „Kodėl tu duodi žydams duonos, jie blogi žmonės, komunistai. Jeigu vėl sužinosiu, kad davei žydams duonos, aš tave pasodinsiu į kalėjimą.“¹⁰²

Ne ką geriau buvo elgiamasi ir su Darbėnų sinagogos kaliniais – jie kentė nuo pagalbinės policijos būrio narių patyčių. Buvusi geto kalinė R. Šatelienė kalbėjo: „Aš asmeniškai mačiau, kaip Skridla mušė geto žydes ir buvo toks nutikimas. Netoli Darbėnų buvo pionierių stovykla. Policija išvarė iš geto apie 100 žmonių tam, kad išvalytume vietą, kurioje anksčiau buvo pionierių stovykla. Mes surinkome partijos ir sovietų vyriausybės vadų portretus į vieną vietą. Skridla privertė mus bučiuoti Stalino, Lenino portretus, žiauriai mušdamas nagaika mane, kitas moteris. Po to kojomis pradėjo trypti Stalino, Lenino portretus kalbėdamas, kad Stalino Maskvoje jau nėra. Po to mus visas suvarė į upę, privertė nuleisti galvas į vandenį, laikyti jame ir vėl mušė nagaika. Mušė nagaika ir mane, jaučiau stiprų skausmą.“¹⁰³ Buvusi kalinė Chaja Brezenberg prisiminė, kad prie upės nagaika buvo mušamos tos žydės moterys, kurios iš vandens pakeldavo galvas¹⁰⁴. Buvusios kalinės Esteros Varpol duomenimis, žydės moterys tvarkė ne pionierių stovyklą, o buvusias raudonarmiečių kareivines¹⁰⁵. Ch. Brezenberg taip pat prisiminė, kad 1941 m. liepos mėn. apsauginis Vladas Keras gumine lazda mušdavo kalines, stovinčias eilėje prie maisto. Taip pat jis šūviu sužeidė moterį, norėjusią išeiti iš sinagogos į gatvę¹⁰⁶. Ch. Brezenberg prisimena, kaip šis apsauginis, įėjęs į sinagogą, sudavė jai rykštę per nugarą, mušė vaiką¹⁰⁷. R. Šatelienė pasakojo, jog sinagogos apsauginis V. Keras 1941 m. liepos mėn. stipriai sumušė Darbėnų vaistinės provizorių Elbergą, sakydamas, kad seniai jį pažįstas ir griežias ant jo kaip komunisto dantį¹⁰⁸.

Turimomis žiniomis, žūties pavyko išvengti kelioms sinagogoje kalintoms Darbėnų žydų bendruomenės moterims. Buvęs pagalbinės policijos būrio narys Grigorijus Kozlovas po karo pasakojo, kad jo bute dvi dienas slapstėsi trys žydės, viena iš

jų – R. Šateliene. Vėliau Kozlovo žmona žydes kažkur išvedė¹⁰⁹. Po karo R. Šateliene pasakojo, kad ji, Asia Šubic ir dar viena žydė iš tiesų slapstėsi pas Kozlovus¹¹⁰. F. Zimanaitė apie mėnesį dirbo Laukžemės ir Maloniškių kaimuose, o paskui buvo sugrąžinta į stovyklą. Dalis kalinių tada jau buvo sušaudyta. Sužinojusi, kas jai gresia, F. Zimanaitė kartu su motina pabėgo iš stovyklos ir iki ateinant Raudonajai armijai slapstėsi Lietuvoje ir Latvijoje¹¹¹. Žūtis išvengė ir žydės E. Varpol ir Ch. Brezenberg. Turima duomenų, kad jos pabėgo tada, kai paskutinės Darbėnų sinagogoje laikytos kalinės buvo vežamos į Balto Kalno mišką sušaudyti. Pabėgti mėgino aštuonios moterys, bet tai pavyko tik šioms dviem. Kitos šešios žydės buvo sušaudytos¹¹². Taigi manytina, kad žūtis pavyko išvengti šešioms Darbėnų sinagogoje laikytoms žydų bendruomenės moterims. Taip pat yra žinių, kad darbėniškės Zitos Aldonos Lukošūtės-Danielienės šeima slėpė darbėniškį žydą Mošę Blochą¹¹³. Medomiškių k. gyventoja Barbora Žiliūtė (g. 1887 m.) savo sodyboje slapstė dešimt žydų, padėjo jiems išsigelbėti. Tarp jų buvo A. Šubic ir R. Šateliene, kurias pas ją greičiausiai atvedė minėtojo G. Kozlovo žmona. Dieną žydai slapstėsi jos namuose, o naktį dirbo ūkio darbus. Aplinkiniai žmonės tai žinojo, bet jų neišdavė. B. Žiliūtės brolis Juozas Žilius, gyvenęs šalia Laukžemės, buvo pramokęs vokiškai. Leisdamas laiką Darbėnuose prie kortų stalo su okupacinės valdžios ir vietos policijos pareigūnais, jis sužinodavo apie rengiamas žydų paieškas. Apie tai pranešdavo ir kiti geros valios žmonės, todėl Medomiškių ir Pelėkių kaimuose besislapstantys žydai laiku pasislėpdavo miške ar, kol praeis pavojus, laikinai būdavo išvežami kitur. B. Žiliūtė, Lukošių šeima ir šalia Pelėkių kaimo gyvenę Bronė ir Viktoras Skripkauskai padėjo išsigelbėti darbėniškei žydaitei Ciporai Zimanaitėi¹¹⁴. Žydė A. Šubic po karo gyveno Šiauliuose¹¹⁵.

Taip pat yra žinių, kad darbėniškis Pranas Vaitila slėpė gydytoją Marijampolskaitę, o minėtasis V. Skripkauskas – darbėniškius žydus Eitelę Zimanaitę ir mokytoją Blochą¹¹⁶. Apibendrinant galima pasakyti, kad vietos gyventojai padėjo išvengti žūtis daugiau nei dešimčiai Darbėnų žydų bendruomenės narių.

BIRUTĖS KALNAS

1941 M. BIRŽELIO 29 D.

Istoriniai darbai, šaltiniai leidžia teigti, kad Palangos valsčiuje žydų žudynės vyko dviejose vietose. Pirmojoje, prie Birutės kalno, 1941 m. birželio 27 d. buvo sušaudyta 111 vyrų ir moterų¹¹⁷. 1959 m. prie Birutės kalno sušaudytų 111 aukų palaikai perlaidoti Palangos miesto kapinėse¹¹⁸. Istorikas Christophas Dieckmannas, remdamasis Vokietijos archyvo dokumentais, teigia, kad šią operaciją inicijavo Mėmelio SD vadovas Edwinas Sakuthas. Nemažai asmeninės iniciatyvos čia parodė vietinis komendantas ir aviacijos bazės vadas vyr. lt. Hansas Helmutas Steueris. Jis sudarė šaudytojų grupę iš 16–20 vyrų, kurie buvo 10-ojo mokomojo pulko 6-osios skrydžių kandidatų kuopos naikintuvų eskadrilės nariai¹¹⁹. Sovietinės Lietuvos spauda leidžia teigti, kad tuo metu, kai vyko naikinimo operacijos, karinių oro pajėgų karininkas H. H. Steueris turėjo majoro laipsnį¹²⁰. Šių skirtumų analizė leidžia teigti, kad tuo metu, kai vyko operacija, jis turėjo vyr. leitenanto laipsnį, majoro laipsnis jam buvo suteiktas vėliau. „Holokausto Lietuvoje atlase“ tvirtinama, kad operacijose dalyvavo ir Klaipėdos pasienio policijos komisariato policininkai, ir vokiečių gestapininkai¹²¹. Vienais duomenimis, lietuvių policija šioje žmonių naikinimo operacijoje dalyvavo tiesiogiai¹²², kitais – nedalyvavo¹²³. Lietuvos archyvinė medžiaga leidžia teigti, kad kopose

prie Birutės kalno buvo šaudomi birželio 26 d. suimti ir Palangos sinagogoje laikyti žydų vyrai ir nežydų tautybės asmenys, kurie buvo apkaltinti buvę sovietų režimo rėmėjais. Po karo teistas buvęs pagalbinės policijos būrio narys kalbėjo, kad aukos į žudynių vietą buvo vežamos trimis ar keturiais sunkvežimiais. Juos lydėjo vokiečių kariai. Tuo metu, kai vyko naikinimo operacija, Palangos mieste buvo girdėti šūviai¹²⁴. Architektas Edmundas Benetis mano, kad ant paminklinio akmens prie Birutės kalno nurodytas nužudytųjų skaičius – 105 žydai – yra nepatikimas. Taip pat mano, kad Palangos kapinėse ant antkapio esantis užrašas apie sušaudytas prie Birutės kalno ir čia perlaidotas 111 aukų (106 žydai ir 5 lietuviai) yra nekeliantis abejonių¹²⁵.

Bet ar iš tiesų šie skaičiai nėra abejotini? Turimi duomenys leidžia teigti, kad prie Birutės kalno buvo sušaudyti Palangos miesto Darbo žmonių deputatų tarybos (toliau – DŽDT) vykdomojo komiteto pirmininkas Antanas Balsys, Tomas Padrėza¹²⁶, Palangos miesto Milicijos skyriaus viršininkas Mikas Mažeiva¹²⁷, stalius, statybininkas Stasys Untulis¹²⁸, Palangos miesto DŽDT vykdomojo komiteto pirmininkas (ėjo šias pareigas iki A. Balsio) Adolfas Jurgutis¹²⁹, komjaunuoliai Gudas ir Piktuižis (greičiausiai Juozas), Palangos valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininkas Juozas Jurevičius, valsčiaus komjaunimo organizatorė Jadzė Vygontaitė¹³⁰. Taip pat buvo sušaudyti Valančius, Minajėvas, Šiuryla, Šiurylienė (Šiurulienė?), Rabovas, Meškienė, Nemcinavičienė¹³¹. Taigi iš viso 16 asmenų, kurių didžioji dauguma, sprendžiant iš pavardžių, buvo lietuvių tautybės. Yra duomenų, kad prie Birutės kalno buvo sušaudyti šie žydai: Jankelis Bručkus, Feinšteinas, Feinšteinienė, Gurvičius, Leviasas, Jankelis Šrotas, Funkas Mulis, Bobis, Gebinas (tėvas), Gebinas (sūnus), Eizikas Bručkus, Itmanas, Bergas (sūnus), Lenkimieras, Lina

Simiončikienė¹³² – iš viso 15 asmenų. Taigi galima daryti prielaidą, kad tarp 111 žmonių, sušaudytų prie Birutės kalno, buvo 95 Palangos valsčiaus žydų bendruomenės nariai (93 vyrai ir 2 moterys). Kiti 16 žuvusiųjų buvo nežydų tautybės asmenys, tarp jų didelę dalį sudarė lietuviai.

KUNIGIŠKIŲ MIŠKAS 1941 M. SPALIO 12 D.

Palangos žydų bendruomenės moterų ir vaikų, kurie buvo kalinami Valteriškių stovykloje, t. y. mažajame gete, naikinimo operacija įvyko 1941 m. spalio mėn. Kretingos rajono saugumo ir kriminalinės policijos viršininkas P. Jakys 1941 m. spalio 11 d., šeštadienį, paskambino telefonu Palangos viešosios policijos viršininkui J. Adomaičiui ir jį informavo, kad reikės šaudyti Valteriškių stovykloje uždarytus kalinius¹³³. Ši žinia J. Adomaičiui nebuvo netikėta, nes maždaug prieš savaitę ar dešimt dienų P. Jakys lankėsi Palangoje, kur susitiko su vokiečių komendantu ir J. Adomaičiu. Netrukus P. Jakys su J. Adomaičiu išvyko į mišką ieškoti egzekucijoms vietos. Tokią vietą jie surado miške prie Kunigiškių kaimo¹³⁴. Palangos policijos pareigūnai, pagalbinės policijos būrio nariai apie tai, kad reikės šaudyti žydus, buvo informuoti iš anksto. Vienas buvęs pagalbinės policijos būrio narys prisimena, kad policininkams dar prieš dvi savaites buvo pasakyta, jog reikės šaudyti Valteriškių stovyklos kalinius. Policininkai pasakė to nedarysį. Tada J. Adomaitis pareiškė, kad jeigu jie nevykdys įsakymo, bus sušaudyti¹³⁵. Esama žinių, kad naikinimo operacijoje dalyvausiantys asmenys iš pagalbinės policijos būrio narių buvo renkami ir savanoriais. Vienas po karo teistas buvęs policijos pagalbininkas kalbėjo, kad J. Adomaitis jo klausęs, ar sutiktų eiti šaudyti. Jis tokį sutikimą davęs¹³⁶.

1941 m. spalio 11 d., šeštadienio, vakarą įvyko policininkų, pagalbinės policijos būrio narių susirinkimas. P. Jakys kalbėjo, kad reikės sušaudyti Valteriškių stovykloje laikomus žydus. Būtinybę aukas sušaudyti jis motyvavo tuo, kad žydai yra bolševikų agentai. J. Adomaitis kalbėjo, kad žydus reikia sušaudyti, nes jie eina prieš lietuvių tautą¹³⁷. Po susirinkimo Kretingos saugumo darbuotojai P. Jakys ir G. Bražinskas, Palangos policijos nuovados viršininkas J. Adomaitis ir Kretingos vokiečių komendantas išvyko į stovyklą. P. Jakys įsakė J. Adomaičiui sutelkti stovyklos kalinius į vieną vietą. Kai tai buvo padaryta, kaliniams buvo pareikšta, kad bus vežami į Darbėnų getą¹³⁸. Moterims buvo sakoma, kad jos bus vežamos pas savo vyrus¹³⁹. Dalis policininkų turėjo konvojuoti žydus iš stovyklos į žudynių vietą, kita dalis – saugoti žudynių vietą ir pastatą, kuriame prieš sušaudymą turėjo būti laikomi kaliniai. Šios funkcijos nebuvo nuolatinės. Vėliau tie, kurie saugojo, vyko atvežti aukų, o atvežusieji aukas eidavo saugoti pastato¹⁴⁰. Aukos buvo vežamos dviem sunkvežimiais, gautais iš Palangos kooperatyvo ir P. Jakio įstaigos¹⁴¹. Vienas įvykių liudininkas prisiminė, kad į automobilį kartu su aukomis sėsdavo po 3 arba 4 pagalbinės policijos būrio narius: 3 – jeigu aukos buvo senutės ir vaikai, o 4 – jeigu aukos buvo tvirtos moterys, merginos¹⁴². Buvęs sunkvežimio vairuotojas po karo prisiminė, kad buvo sodinama po 15–20 žmonių. Aukas veždavo į mišką prie Kunigiškių kaimo¹⁴³, o atvežtas suvarydavo į baraką, buvusį maždaug 300 m atstumu nuo šaudymo vietos¹⁴⁴. Iš jo baudėjai žydus 20–25 žmonių grupelėmis vesdavo prie duobių, kur jie būdavo nurengiami iki apatinių¹⁴⁵. Tada baudėjai rikiuodavo aukas prie duobės krašto ir pagal P. Jakio duodamą komandą šaudydavo. Aukas šaudė P. Jakys, J. Adomaitis, kiti policininkai¹⁴⁶. Šaudymas buvo ne vienintelis žudymo būdas. Yra žinių, kad moteris, vaikus

žudė ir daužydami pagaliais¹⁴⁷. Žudynės vyko naktį iki ryto, kol prašvito¹⁴⁸. Esama duomenų, kad šioje operacijoje dalyvavo apie 20 Palangos pagalbinės policijos būrio narių¹⁴⁹. Prieš išvežant į Kunigiškių mišką stovykloje buvo patiesta staltiesė, ant kurios kaliniams buvo liepta sumesti vertingus daiktus. Laikrodžiai, žiedai, apyrankės, kiti vertingi daiktai buvo sukrauti į lagaminus ir automobiliu išvežti į policijos nuovadą. Vėliau šie daiktai perduoti Palangos miesto burmistro įstaigai¹⁵⁰. Daiktai, paimti iš aukų žudynių vietoje, buvo sunkvežimiu nuvežti į Palangos sinagogą¹⁵¹. Dalį žudynių vietoje likusių daiktų vėliau išsidalijo baudėjai¹⁵². Po karo sudaryta komisija nustatė, kad ši naikinimo operacija vyko 1941 m. spalio 12 d.¹⁵³

Istoriniai šaltiniai pateikia skirtingus duomenis apie aukų skaičių. Dalis po karo teistų buvusių pagalbinės policijos būrio narių parodė, kad per naikinimo operaciją Kunigiškių miške žuvo 180–200 žydų moterų ir vaikų¹⁵⁴. Vienas buvęs pagalbinės policijos būrio narys po karo kalbėjo, kad buvo sunaikinta apie 300 Valteriškių stovyklos kalinių. Taip jis manė dėl to, kad matė sušaudyti pasmerktų žydų sąrašą, kuriame buvęs ir 300-asis numeris¹⁵⁵.

1946 m. Palangoje buvo sudaryta komisija, kuriai vadovavo miesto vykdomojo komiteto pirmininkas Vaidaugas. Komisijos nariai tų metų spalio pradžioje miško pievelėje prie Kunigiškių kaimo (800–900 m nuo Palangos–Liepojos kelio) atkasė duobę. Joje aptikta daug moterų ir vaikų palaikų. Apžiūrint rastas kaukolės, šonkaulius ir drabužių liekanas nustatyta, kad duobėje buvo užkasta 2–3 metų vaikų palaikų, kad jaunesnio amžiaus vaikų kaukolės buvo suskaldytos smūgiuojant sunkiu, buku daiktu, kad dalis aukų nužudytos šūviu iš už nugaros į apatinę galvos dalį. Iš viso duobėje aptikti 350–400 aukų palaikai¹⁵⁶.

Apibendrinant galima daryti prielaidą, kad prie Birutės kalno ir Kunigiškių miške buvo nužudyti apie 495 žydai. Kadangi Valteriškių stovykloje buvo kalinama ir apie 100 Kretingos valsčiaus žydų bendruomenės moterų, šiose dviejose vietose galėjo būti sunaikinta apie 395 Palangos valsčiaus žydų bendruomenės narius. Minėta, kad dėl prasto maitinimo mirė 23–24 Valteriškių stovyklos kaliniai. Tad, į žuvusiųjų skaičių neįtraukiant kretingiškių žydžių moterų, manytina, kad Holokausto aukomis tapo apie 419 Palangos žydų bendruomenės narių. Po karo veikusios Kretingos apskrities komisijos duomenimis, Palangoje nužudyta apie 700 piliečių – vyrų, moterų ir vaikų¹⁵⁷. Šis skaičius nepaneigia nustatyto skaičiaus, nes komisija nenurodo nužudytų piliečių tautybės.

Kaip minėta, 1923 m. gyventojų surašymo duomenimis, Palangos valsčiuje gyveno 455 žydai (194 vyrai ir 261 moteris)¹⁵⁸. Yra ir duomenų, kad Holokausto išvakarėse Palangoje gyveno kiek mažiau nei 700 žydų¹⁵⁹. Tai leidžia manyti, kad dalis Palangos žydų bendruomenės narių galėjo žūti kitur, išgyventi nacių režimo laikotarpį (tai pavyko nedidelei daliai darbėniškių žydžių) ar suspėti karo pradžioje pasitraukti į Sovietų Sąjungos gilumą.

Straipsnio autoriui pavyko nustatyti, kad prie žydų genocido netiesiogiai prisidėjo 51 daugiau ar mažiau konkretus asmuo, t. y. Palangos policininkai ir pagalbinės policijos būrio nariai. Jie saugojo Valteriškių stovykloje kalinamus žydus ir konvojavo juos į egzekucijos vietą Kunigiškių miške. Iš šių 51 asmens tiesiogiai vykdė genocidą, t. y. šaudė aukas Kunigiškių miške, apie 15 asmenų.

DARBĖNŲ PAMIŠKĖ 1941 M. BIRŽELIO 29 D.

Istoriniai darbai, archyviniai duomenys leidžia teigti, kad Darbėnų valsčiuje būta keturių

vietų, kuriose vykdytos žmonių naikinimo operacijos. Viena iš tokių buvo pamiškėje prie Darbėnų miestelio. Tyrėja Genovaitė Erslavaitė tvirtina, kad 1941 m. birželio 29 d. pamiškėje (apie 100 m nuo Darbėnų miestelio), kairėje Darbėnų–Lazdininkų kelio pusėje, buvo nužudyti 144 vyrai¹⁶⁰. Žinių apie šių vyrų tautybę tyrėja nepateikė. Įvykių liudininkės Chajos Šubic duomenimis, buvo nužudyti 144 asmenys¹⁶¹. R. Šatlienė mano, kad toje pamiškėje nužudyta 150 žydų ir 4 raudonarmiečiai¹⁶². Ch. Dieckmannas tvirtina, kad toje vietoje buvo sušaudyta mažiausiai 140 žmonių¹⁶³. Pasak „Holokausto Lietuvoje atlaso“, čia nužudyta 150 darbėniškių žydų¹⁶⁴. Apibendrinant šiuos duomenis galima daryti prielaidą, kad čia nužudyti 145 Darbėnų žydų bendruomenės vyrai ir 4 raudonarmiečiai.

Žinių apie naikinimo operaciją šioje vietoje nedaug. Nuo moterų ir vaikų atskirti Darbėnų žydų bendruomenės vyrai 1941 m. birželio 29 d. buvo laikomi vaistinės kieme, o vėliau iš Darbėnų konvojuojami miško link. Egzekucijos vieta buvo netoli kapinių, kairėje kelio link Palangos pusėje, nesiekė geležinkelio sankasos¹⁶⁵. Įvykių liudininkė Filomena Paulauskienė prisimena, kad 1941 m. birželio 29 d., per Petrines, jos šeimos nariai buvo bažnyčioje. Ji liko namie ir matė, kaip apie 12 val. dienos automatais ginkluoti vokiečiai keliu per miškelį prie Darbėnų–Palangos kelio atvedė grupę žydų. Du ar trys vokiečiai ties jos namu užtvėrė kelią. Kiti vokiečiai vedė žydus grupelėmis prie duobės, iš kurios anksčiau žmonės imdavo žvyro. Pakeltomis rankomis aukos buvo rikiuojamos prie duobės ir automatais šaudomos¹⁶⁶. Esama žinių, kad vokiečių uniformos buvo paženklintos kaukolėmis ir sukryžiuotais pojomis kaulais; kad aukos buvo priverstos išsikasti duobę¹⁶⁷; kad sušaudytųjų kūnus užkasė patys vokiečiai¹⁶⁸. Žinių, kad Darbėnų viešosios policijos pareigūnai ir pagalbinė policija būtų tiesiogiai dalyvavusi žudynėse, nėra.

DARBĖNŲ ŽYDŲ KAPINĖS 1941 M. LIEPOS 13–14 D.

Antroji vieta Darbėnuose, kur vyko naikini-
mo operacijos, yra miestelio žydų kapinės.
Esami duomenys leidžia teigti, kad čia buvo
sušaudytos ir palaidotos Darbėnų sinagogoje
laikytos kalinės, mėginusios pabėgti iš geto.
Buvęs sinagogos apsauginis po karo kalbė-
jo, kad jis 1941 m. liepos antrojoje pusėje
stovėjo sargyboje prie geto. 3–4 val. žydai
išlaužė duris ir mėgino pabėgti. Jis dukart
iššovė į viršų, bet tai kalinių nesustabdė.
Tada nukreipė ginklą į mėginančias pabėgti
kalines ir vieną jų nušovė. Dalis kalinių
sustojo, o šešios pabėgo. Nužudytoji vėliau
buvo palaidota žydų kapinėse¹⁶⁹. Liudininkė
R. Šatalienė ši įvykį pasakoja kiek kitaip:
„Buvo toks atsitikimas. Kada aš buvau Dar-
bėnų miestelio stovykloje, pas mus atvyko
baltųjų banditų būrio partizanas, jo pavardės
aš dabar neprisimenu, kuris iššaukė vieną
senutę žydę, kurios pavardės aš nežinau, ir
čia pat iš šautuvo nušovė ją, po to lavoną liepė
įdėti į vežimą, su savimi paėmė tris senas
moteris ir nusivarė jas į žydų kapines, kur
ir jas sušaudė.“¹⁷⁰ Įvykių liudininkė Monika
Vainorienė prisimena, kad žydų kapinėse
buvo sušaudytos šešios moterys. Tą pačią
dieną prieš jas sušaudant buvo nužudyta ir
moteris prie sinagogos. Ją nušovė sinagogos
apsauginis¹⁷¹. Apibendrinant galima teigti,
kad žydų kapinėse nužudytos ir palaidotos
7 žydės.

Yra žinių, kad žudynės žydų kapinėse
vyko 1941 m. liepos 13–14 d.¹⁷² Vienas
egzekucijos dalyvis iš vienos nužudytosios
paėmė apie 500 rb, kuriuos vėliau atidavė
Darbėnų sinagogoje laikytų kalinių mityba
besirūpinusiai virėjai¹⁷³. 7 žydės buvo ne
vienintelės aukos, kurias baudėjai palaidojo
žydų kapinėse. R. Šatalienė prisimena: „<...>
dar man esant stovykloje, tai buvo pirmoje
1941 metų liepos mėnesio pusėje, Skuodo

valsčiuje vokiečiai suėmė du brolius Raizma-
nus, Leibą ir Izraelį, kuriuos atvežė į Darbė-
nus. Aš tuo metu dirbau gatvėje ir mačiau,
kaip vokiečiai mušė juos rimbais, lazdomis,
spardė, kišo jiems į burną degantį popierių,
numovę batus, degino kojas tik už tai, kad
jie buvo komunistai. Tuo metu į kankinimo
vietą atvyko lietuvis kunigas, kurio pavardės
nežinau, ir pareiškė baltiesiems partizanams
banditams, kad jie nesityciotų iš Raizmanų,
o verčiau sušaudytų. Po tokio pasikalbėjimo
su kunigu partizanai liovėsi tyčiotis iš jų ir
nuvedė į kalėjimą, o po dviejų dienų juos
sušaudė žydų kapinėse.“¹⁷⁴ Kita įvykių liudi-
ninkė prisimena, kad broliams Raizmanams
buvo mėginama sugirdyti degaus skysčio, į
veidą buvo mėtomi degantys papirosai¹⁷⁵.
Esama žinių, kad vienas iš brolių Raizmanų,
Leiba, sovietmečiu ėjo Darbėnų valsčiaus
komjaunimo organizacijos sekretoriaus
pareigas¹⁷⁶. Taigi žydų kapinėse palaidoti 9
žydų tautybės asmenys. Iš jų 8 buvo nužudyti
pačiose kapinėse, o 1 – už jų ribų.

BALTO KALNO MIŠKAS 1941 M. RUGPJŪČIO PAB. IR RUGSĖJO PR.

Kitos dvi vietos, kuriose vyko Darbėnų žydų
bendruomenės narių naikini-
mo operacijos, buvo Balto Kalno miške. G. Erslavaitė teigia,
kad Balto Kalno miške, 1 km atstumu nuo
Darbėnų miestelio, Darbėnų–Vaineikių
kelio dešinėje pusėje, 1941 m. liepos pa-
baigoje buvo nužudyta apie 300 moterų ir
vaikų¹⁷⁷. Atrodo, kad G. Erslavaitė nustatė
netikslią žudynių ties Vaineikių keliu datą,
nes 1941 m. rugpjūčio 15 d. daugiau nei 400
žydų moterų ir vaikų dar buvo laikomi Darbė-
nų sinagogoje. Maždaug 1941 m. rugpjūčio
pab. Darbėnų policijos nuovados viršininkas
Kazys Ražauskas iš aukštesniųjų įstaigų gavo
užduotį įvykdyti žydų moterų ir vaikų egze-
kuciją. Sukviestus policininkus, pagalbinės

policijos būrio narius jis informavo apie gautą užduotį. Naikinimo operacijoje dalyvavo apie 40 Darbėnų policininkų, pagalbinės policijos būrio narių. Prieš tai baudėjai gavo po dvi markes, kad įsigytų svaiginamųjų gėrimų. Paskui prasidėjo operacija. Žydai buvo išvesti iš sinagogos ir surikiuoti į koloną po keturis žmones. Baudėjai konvojuoti aukas pradėjo 10–11 val. vakaro. Į žudynių vietą Balto Kalno miške, ties keliu į Vaineikių kaimą, jie nuvarė dvi grupes aukų. Pirmoje grupėje buvo 100–120 žydų moterų ir vaikų. Apie pusę aukų buvo vaikai iki keturiolikos metų, kita pusė – moterys. Antroje grupėje buvo apie 200 aukų. Vienais duomenimis, aukos miške buvo susodintos ratu, kitais duomenimis, – sutelktos miške, smėlio karjero duobėje. Dalis baudėjų turėjo aukas saugoti, kita dalis – konvojuoti jas prie duobės, trečia – vykdyti egzekuciją. Iš žydų buvo pareikalauta atiduoti vertingus daiktus. Paskui jie grupelėmis po 3–5 žmones buvo varomi prie duobių, statomi prie krašto ir sušaudomi. Prieš sušaudant aukos būdavo išrengiamos iki apatinių. Nuvilkti drabužiai buvo metami į krūvą. Šaudymas buvo ne vienintelis susidorojimo su aukomis būdas. Pirmosios atvartytos grupės žydus baudėjai žudė daužydami į pakaušį pagaliais su gale pritvirtinta geležte. Esamomis žiniomis, šitaip aukas žudė apie 10 baudėjų. Jie prie duobės laukdavo atvedant aukų. Žudymo operacijoje buvo naudojami ir durtuvai. Esama žinių, kad baudėjai, kurie žudė aukas, buvo pasidaliję į dvi grupes. Nužudę aukas, egzekucijos vykdytojai eidavo nurenginėti atvestų naujų pasmerktųjų. Kita grupė baudėjų nurengtas aukas vesdavo prie duobės ir nužudydavo. Pirmiausia buvo žudomi vaikai, paskui – jų motinos. Su antrosios atvartytos grupės aukomis elgtasi „humaniškiau“ – jos buvo sušaudytos. Prieš mirtį aukos šaukė, prašė nežudyti, pasigailėti. Po žudynių aukų drabužiai, apavas buvo sukrauti į vežimus ir

nuvežti į Darbėnų policiją¹⁷⁸. Apibendrinant galima teigti, kad Balto Kalno miške, ties keliu į Vaineikių kaimą, buvo sušaudyta 320 žydų moterų ir vaikų.

G. Erslavaitė teigia, kad Balto Kalno miške, 2,5 km nuo Darbėnų miestelio (Kašūčių kaimo link), apie 500 m nuo kelio, 1941 m. rugsėjo pradžioje buvo nužudyta apie 100 vyrų ir moterų¹⁷⁹. Per žudynes Balto Kalno miške, ties keliu į Vaineikių kaimą, buvo sušaudyti ne visi sinagogoje kalinti Darbėnų žydų bendruomenės nariai. Dalis jų žūties išvengė, nes dirbo kaimuose, kiti buvo Dimitravo stovykloje. Netrukus Darbėnų policijos nuovada gavo įsakymą sušaudyti paskutinius valsčiaus žydus. Tuo metu sinagogoje buvo apie 60 žydų. Netrukus iš Dimitravo stovyklos buvo atvežta dar apie 40 žydžių merginų. Esama žinių, kad tarp aukų būta moterų, vaikų nuo dvejų iki keturiolikos metų ir 3–4 vyrai.

Kaip ir per pirmąją operaciją, baudėjams prieš egzekuciją buvo duota išgerti svaiginamųjų gėrimų. Darbėnų policininkams, pagalbinės policijos būrio nariams „į talką“ atvyko ir Kretingos rajono saugumo kriminalinės policijos darbuotojas Bražinskas su grupe pagalbinių policininkų. Paskui Darbėnų nuovados policininkai, pagalbinės policijos būrio nariai ir atvykėliai kretingiškiečiai konvojavo žydus iš sinagogos į Balto Kalno mišką, bet ne į tą pačią vietą, kur vyko ankstesnės operacijos. Bražinskui atsidurti egzekucijos vietoje nepavyko, nes iškritęs iš mašinos susižeidė. Miške aukos buvo susodintos ratu. Dalis baudėjų apsupę jas saugojo. Iš apsuptų žydų buvo paimti vertingesni daiktai. Kita dalis baudėjų aukas grupelėmis po 5 vedė prie maždaug už 300 m esančios duobės. Čia jos buvo išrengiamos. Trečioji dalis baudėjų aukas rikiavo prie duobės krašto veidu į ją ir šūviais į pakaušį žudė. Taip pat aukos buvo badomos ir durtuvais. Atvykėliai iš Kretingos buvo aktyvesni nei

baudėjai iš Darbėnų. Buvo ir apie 6 baudėjai, kurie pribaigdavo duobėje dar gyvybės ženklų rodančius pasmerktuosius. Iš aukų paimti daiktai po egzekucijos buvo sukrauti į automobilį ir išvežti: vieni – į Darbėnus, kiti – į Kretingą. Yra žinių, kad atskiri baudėjai įsigijo aukoms priklausiusio turto¹⁸⁰.

Taigi galima teigti, kad dviejose Balto Kalno miško vietose 1941 m. rugpjūčio pabaigoje ir rugsėjo pradžioje per dvi naikinimo operacijas buvo nužudyta apie 420 Darbėnų žydų bendruomenės narių. G. Erslavaitė nustatė, kad Balto Kalno miške nužudyta apie 400 žmonių. Šio skaičiaus negalima laikyti tikslu, nes rugpjūčio 15 d. Darbėnų sinagogoje buvo per 400 žydų. Įvykių liudininkė Ch. Šubic tvirtino, kad buvo nužudyta apie 450 žydų¹⁸¹. Dėl to 420 aukų skaičius yra patikimesnis.

Apibendrinant galima teigti, kad keturiose Darbėnų valsčiaus vietovėse – pamiškėje, žydų kapinėse ir dviejose Balto Kalno miško vietose – buvo nužudyti apie 574 Darbėnų žydų bendruomenės nariai. 2 darbėniškiai žydai nužudyti dar iki visus bendruomenės narius suimant ir izoliuojant pačiame miestelyje. Vadinas, žuvo 576 Darbėnų žydų bendruomenės nariai. „Holokausto Lietuvoje atlase“ rašoma: „Nacių nusikaltimus tyrusi Kretingos apskrities komisija 1945 m. balandžio 11 d. surašytame akte konstatavo, kad nacių okupacijos metu Darbėnų miestelyje buvo nužudyti 596 žmonės, kurių absoliuti dauguma žydai.“¹⁸² Šis teiginys netikslus, nes istoriniame šaltinyje, kuriuo rėmėsi šio leidinio sudarytojai, nerašoma, kad tarp visų 596 asmenų žydai buvo absoliuti dauguma. Šaltinis nenurodo ir aukų tautybės¹⁸³. Žūtis pavyko išvengti daugiau nei 10 bendruomenės narių.

Kaip minėta, 1923 m. gyventojų surašymo duomenimis, Darbėnų valsčiuje gyveno 601 žydas. Holokausto išvakarėse jų buvo kiek mažiau nei 800 asmenų. Šiuos duomenis sugretinus su nužudytųjų skaičiumi galima

spėti, kad dalis bendruomenės narių galėjo žūti kitose krašto vietovėse, išgyventi nacių režimo laikotarpį panašiai kaip daugiau nei 10 šios žydų bendruomenės narių ar suspėti pasitraukti karo pradžioje į Sovietų Sąjungos gilumą. Antai darbėniškė žydė Raisa Rabinovičienė visą vokiečių okupacijos laikotarpį praleido Kazachijos SSR, Almatos srityje, kur dirbo Tentuko geležinkelio stotyje¹⁸⁴.

Straipsnio autoriui pavyko nustatyti 33 darbėniškus policininkus, policijos pagalbininkus ir valsčiaus savivaldybės darbuotoją, kurie netiesiogiai prisidėjo prie Darbėnų žydų bendruomenės žūtis. 32 iš jų suimnėjo žydus, konvojavo juos į egzekucijos vietą, o savivaldybės pareigūnas (viršaitis) pasirūpino duobių iškasimu. Iš jų 13 asmenų prisidėjo prie žydų genocido ir tiesiogiai – šaudė aukas Balto Kalno miške.

IŠVADOS

Palangos ir Darbėnų valsčių žydų bendruomenių žūtis 1941 m. vasarą ir rudenį yra sudedamoji Holokausto tiek Kretingos apskrityje, tiek visoje Lietuvoje dalis. Ją galima vertinti kaip okupacinės valdžios (vokiečių karinės administracijos, Tilžės operatyvinio būrio) ir lietuviškų įstaigų (Telšių saugumo apygardos Kretingos rajono lietuvių saugumo policijos, viešosios policijos su jai pavaldžia pagalbine policija ir civilinių įstaigų) pareigūnų bendradarbiavimo padarinį. Palangos valsčiuje prie žydų genocido netiesiogiai prisidėjo 51 asmuo, t. y. viešosios policijos pareigūnai ir pagalbinės policijos būrio nariai. Iš jų 15 asmenų prisidėjo ir tiesiogiai, t. y. patys šaudė aukas. Darbėnų valsčiuje prie žydų genocido netiesiogiai prisidėjo 33 asmenys (32 viešosios policijos pareigūnai, pagalbinės policijos būrio nariai ir 1 savivaldybės pareigūnas). Iš jų 13 asmenų prisidėjo prie žydų žūtis tiesiogiai, t. y. patys

šaudė aukas. Iš viso abiejuose valsčiuose prie žydų genocido netiesiogiai prisidėjo 84 asmenys. Iš jų 28 asmenys prie genocido vykdymo prisidėjo ir tiesiogiai, t. y. patys šaudė aukas.

Palangos ir Darbėnų valsčių žydų bendruomenių narių žūties pirmasis etapas prasidėjo 1941 m. birželio pabaigoje juos izoliuojant, t. y. atskiriant nuo kitų gyventojų. Žydai buvo suimami ir telkiami laikinose koncentravimo stovyklose, iš kur dalis suimtųjų pateko į mažuosius getus. Birželio 26 d. suimti Palangos žydų bendruomenės vyrai, moterys ir vaikai (per 400 asmenų) buvo suvaryti į dvi atskiras sinagogas, t. y. laikinąsias koncentravimo stovyklas. Į mažąjį getą Valteriškių kaime, gyvavusį iki 1941 m. spalio 12 d., pateko tik moterys ir vaikai (per 300 asmenų). Žydų vyrai, kurių amžius buvo maždaug nuo 14 iki 60 metų, iš laikinosios koncentravimo stovyklos buvo išvežti ir sušaudyti. Birželio 29 d. sugrįžę iš Kretingos Darbėnų žydų bendruomenės vyrai, moterys ir vaikai (ne daugiau kaip 600 asmenų) buvo įkalinti atskirose laikinosiose koncentravimo stovyklose. Vyrai labai trumpai buvo sutelkti vaistinės kieme, iš kur netrukus buvo išvežti ir sušaudyti. Žydės moterys, vaikai ir pagyvenę vyrai (apie 430 žmonių) buvo įkalinti iš pradžių laikinojoje koncentravimo stovykloje, o vėliau – ir mažojo geto funkcijas atlikusioje Darbėnų miestelio sinagogoje. Šis getas gyvavo iki 1941 m. rugsėjo pradžios. Maždaug 10 darbėniškių žydų, kalintų mažajame gete, žūties pavyko išvengti.

Palangos ir Darbėnų valsčių žydų bendruomenių narių žūties antrasis etapas, t. y. masinės žudynės, prasidėjo tuoj pat po to, kai jie buvo izoliuoti. Naikinimo operacijose atsispindėjo Lietuvos žydų žudynių eigos 1941 m. vasarą ir rudenį ypatumai.

Vokiečių karinės administracijos valdymo laikotarpiu (1941 m. birželio pab. ir liepos mėn.) krašte buvo naikinami daugiausia

žydų vyrai, moterų nužudyta mažiau nei vyrų. 1941 m. birželio pabaigoje vyko labai trumpai laikinosiose koncentravimo stovyklose laikytų maždaug 14–60 metų amžiaus žydų vyrų naikinimo operacijos. Tilžės operatyvinio būrio inicijuotose masinėse žudynėse Palangoje, prie Birutės kalno, birželio 27 d. sušaudyti 95 vietinės žydų bendruomenės nariai (93 vyrai ir 2 moterys) ir 16 nežydų tautybės asmenų, kaltinamų buvus sovietų režimo rėmėjais. Birželio 29 d. pamiškėje ties Darbėnų miesteliu sušaudyti 145 žydų vyrai ir 4 raudonarmiečiai. Liepos 13–14 d. Darbėnų žydų kapinėse palaidoti 9 žydai (7 moterys ir 2 vyrai), iš kurių 8 sušaudyti pačiose kapinėse, o 1 – už jų ribų. Dar 2 darbėniškiai žydai žuvo miestelyje iki sutelkiant ir izoliuojant visus bendruomenės narius. Iš viso vokiečių karinės administracijos laikotarpiu žuvo 156 Darbėnų žydų bendruomenės nariai.

Vokiečių civilinio valdymo laikotarpiu (nuo 1941 m. rugpjūčio pr. iki okupacijos pabaigos) naciai ir jų kolaborantai Lietuvoje naikino visus žydus – vyrus, moteris ir vaikus. Palangos žydų bendruomenės moterys ir vaikai (per 300 žmonių), kurie buvo kalinami Valteriškių kaimo stovykloje, t. y. mažajame gete, sušaudyti 1941 m. spalio 12 d. Kunigiškių miške. Kartu su jais sušaudyta ir 100 Kretingos valsčiaus žydų bendruomenės moterų. Darbėnų sinagogoje, t. y. mažajame gete, kalintos vietinės žydų bendruomenės moterys, vaikai ir pagyvenę vyrai (apie 420 žmonių) 1941 m. rugpjūčio pab. ir rugsėjo pr. sušaudyti dviejose Balto Kalno miško vietose. Iš viso 1941 m. vasarą ir rudenį sušaudyti ar kitais būdais nužudyti, dėl prasto maitinimo mirė 419 Palangos ir 576 Darbėnų žydų bendruomenių nariai, t. y. 995 asmenys. Šių bendruomenių narių žudynės vyko valsčiuose, kuriuose jie gyveno. Kretingos valsčiaus žydų bendruomenės nariai 1941 m. vasarą ir rudenį buvo žudomi tiek valsčiuje, kuriame gyveno, tiek kitur (Kunigiškių miške).

Nuorodos

¹ A. Rukšėnas, „Kretingos valsčiaus žydų bendruomenės žūtis 1941 m. vasarą ir rudenį“, *Genocidas ir rezistencija*, 2014, Nr. 2 (36), p. 29–52.

² J. Kanarskas, „Darbėnams 400 metų“, *Mažoji Lietuva*, 1991, spalio 24, Nr. 41 (131), p. 12–13; J. Klietkutė, „Darbėnų mstl. senosios žydų kapinės“, <http://kretingosenciklopedija.lt>.

³ D. Volfsonas, <http://www.zydai.lt>.

⁴ I. Šeškevičienė, „Pas žydus tarnavusi darbeniškę regėjo jų genocidą“, <http://www.pajurionaujienuos.com>.

⁵ J. Kanarskas, „Darbeniškaiai laisvės ir išbandymų metais“, *Švyturys* (Kretinga), 1991, spalio 2, Nr. 78 (6268), p. 2; spalio 5, Nr. 79 (6269), p. 2.

⁶ *Lietuvos gyventojai: Pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, Kaunas, 1923, p. 20.

⁷ I. Šeškevičienė, op. cit.

⁸ N. Schoenburg, S. Schoenburg, *Lithuanian Jewish Communities*, New Jersey, 1996, p. 85; K. Tumo 1944 m. lapkričio 3 d. apklausos protokolas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. 1973/3, l. 11 a. p.

⁹ E. Benetis, „Atminimas, prasilenkiantis su istorine tiesa“, <http://www.ve.lt>; A. Kuznecovaitė, „Iš Palangos žydų liko tik prisiminimai“, <http://kultura.lrytas/istorija/is-palangos-zydu-liko-tik-prisiminimai.htm>.

¹⁰ *Lietuvos gyventojai: Pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, p. 20.

¹¹ N. Schoenburg, S. Schoenburg, op. cit., p. 223.

¹² S. Bagdono 1946 m. balandžio 3 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 2, l. 2.

¹³ J. Kairio 1969 m. liepos 31 d. apklausos protokolas, ibid., ap. 46, b. 1231, l. 2.

¹⁴ J. Petrulio 1944 m. lapkričio 25 d. apklausos protokolas, ibid., ap. 58, b. 44552/3, l. 39; P. Genovaitė, „Liūdna akmenų lopšinė“, *Švyturys* (Kretinga), 1988, gegužės 21, Nr. 61, p. 2–3.

¹⁵ P. Stokaus 1946 m. kovo 14 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 1973/3, l. 28.

¹⁶ V. Vareikis, „Palanga sovietų ir vokiečių okupacijos metais (1940–1944)“, in *Palangos istorija*, Klaipėda, 1999, p. 289–294.

¹⁷ S. Tranizo 1944 m. lapkričio 22 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 46785/3, l. 14.

¹⁸ P. Jakio paieškos byla, ibid., f. K-30, ap. 1, b. 1099, l. 24.

¹⁹ S. Jurevičiaus 1945 m. birželio 25 d., S. Galdikienės 1945 m. birželio 7 d., J. Gaubio 1944 m. lapkričio 19 d. apklausų protokolai, ibid., f. K-1, ap. 58, b. P-15683, l. 8, 10, 24 a. p.

²⁰ P. Jakio paieškos byla, ibid., f. K-30, ap. 1, b. 1099, l. 24.

²¹ Ibid.; A. Petrausko 1946 m. sausio 8 d. apklausos protokolas, ibid., f. K-1, ap. 58, b. 4370/3, l. 21–21 a. p.

²² P. Stokaus 1946 m. kovo 14 d. apklausos protokolas, ibid., f. K-1, ap. 58, b. 1973/3, l. 28.

²³ Ibid.

²⁴ Palangos valsčiaus savivaldybės 1941 m. rugsėjo 24 d. raštas Kretingos apskrities valdybai, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 1342, ap. 1, b. 9, l. 18.

²⁵ V. Vareikis, op. cit., p. 293.

²⁶ J. Adomaičio 1946 m. kovo 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 107, l. 62.

²⁷ J. Adomaičio 1946 m. kovo 26 d. apklausos protokolas, ibid., l. 60.

²⁸ J. Rulio 1949 m. birželio 25 d. apklausos protokolas, ibid., f. K-1, ap. 58, b. 26985/3, l. 23 a. p.

²⁹ J. Adomaičio 1946 m. kovo 26 d. apklausos protokolas, ibid., f. 3377, ap. 55, b. 107, l. 60.

³⁰ A. Kabalino 1949 m. vasario 9 d. apklausos protokolas, ibid., f. K-1, ap. 58, b. P-15532, l. 24.

³¹ J. Adomaičio 1946 m. balandžio 11 d. apklausos protokolas, ibid., b. 43401/3, stebėjimo byla Nr. 881, l. 150.

³² A. Burbos 1949 m. vasario 3 d. apklausos protokolas, ibid., b. P-15532, l. 52.

³³ A. Kabalino 1949 m. sausio 11 d. apklausos protokolas, ibid., b. 26878/3, l. 14 a. p.

³⁴ A. Gedvilo 1946 m. kovo 27 d. apklausos protokolas, ibid., b. 43401/3, t. 1, l. 216.

³⁵ A. Kabalino 1949 m. liepos 4 d. apklausos protokolas, ibid., b. 26985/3, l. 79.

³⁶ J. Rulio 1949 m. liepos 7 d. apklausos protokolas, ibid., l. 28 a. p.–29.

³⁷ K. Mažeivos 1946 m. kovo 20 d. apklausos protokolas, ibid., b. 43401/3, stebėjimo byla Nr. 881, l. 62.

³⁸ A. Gedvilo 1946 m. balandžio 13 d. apklausos protokolas, ibid., t. 1, l. 228.

³⁹ A. Bimberio 1944 m. spalio 22 d. apklausos protokolas, ibid., b. 31756/3, l. 17.

⁴⁰ P. Stokaus 1946 m. kovo 14 d. apklausos protokolas, ibid., b. 1973/3, l. 28.

⁴¹ Ibid.

⁴² Ibid.

- ⁴³ J. Žibas, E. Beržanskis, „Ką ošia lieknos pušys“, *Švyturys* (Kretinga), 1964, lapkričio 28, Nr. 142, p. 3–4.
- ⁴⁴ P. Stokaus 1946 m. kovo 14 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 1973/3, l. 29.
- ⁴⁵ P. Jakio paieškos byla, *ibid.*, f. K-30, ap. 1, b. 1099, l. 24.
- ⁴⁶ J. Adomaičio 1946 m. kovo 29 ir balandžio 11 d., S. Samoškos 1945 m. kovo 22 d., J. Rulio 1949 m. gegužės 31 d. apklausų protokolai, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 1, l. 70–71, 87 a. p.; b. 3547/3, l. 63 a. p.; b. 26985/3, l. 11.
- ⁴⁷ K. Pankevičienės 1945 m. gruodžio 13 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-15683, l. 45 a. p.
- ⁴⁸ J. Adomaičio 1946 m. kovo 13 ir 29 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. 43401/3, stebėjimo byla Nr. 881, l. 54; t. 1, l. 70–71.
- ⁴⁹ J. Rulio 1969 m. liepos 31 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 1231, l. 5.
- ⁵⁰ S. Bagduno 1946 m. balandžio 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 43401/3, stebėjimo byla Nr. 881, l. 141.
- ⁵¹ *Ibid.*
- ⁵² *Ibid.*
- ⁵³ S. Meištinio 1946 m. kovo 26 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 71.
- ⁵⁴ J. Kairio 1969 m. liepos 31 d., S. Meištinio 1946 m. kovo 26 d., S. Bagduno 1946 m. balandžio 11 d. apklausų protokolai, *ibid.*, ap. 46, b. 1231, l. 2; ap. 58, b. 43401/3, stebėjimo byla Nr. 881, l. 72, 142.
- ⁵⁵ J. Rulio 1969 m. liepos 31 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 1231, l. 5.
- ⁵⁶ J. Adomaičio 1946 m. kovo 29 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 43401/3, t. 1, l. 71.
- ⁵⁷ J. Rulio 1969 m. liepos 31 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 1231, l. 5.
- ⁵⁸ J. Kairio 1969 m. liepos 31 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 2.
- ⁵⁹ V. Vareikis, op. cit., p. 293.
- ⁶⁰ J. Adomaičio 1946 m. kovo 13 d., J. Rulio 1969 m. liepos 31 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 1, l. 66 a. p.; ap. 46, b. 1231, l. 5.
- ⁶¹ K. Mažeivos 1946 m. kovo 13 d., balandžio 11 d., J. Rulio 1949 m. liepos 7 d. apklausų protokolai, *ibid.*, l. 165; stebėjimo byla Nr. 881, l. 138–139; b. 26985/3, l. 29 a. p.
- ⁶² V. Vareikis, op. cit., p. 293.
- ⁶³ J. Adomaičio 1946 m. kovo 13 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 43401/3, stebėjimo byla Nr. 88, l. 55.
- ⁶⁴ K. Mažeivos 1946 m. kovo 20 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 62.
- ⁶⁵ A. Petrausko 1946 m. sausio 8 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 4370/3, l. 21.
- ⁶⁶ J. Rulio 1949 m. liepos 7 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 26985/3, l. 28 a. p.–29.
- ⁶⁷ S. Ronkaus 1949 m. birželio 1 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 61 a. p.
- ⁶⁸ G. Milašiaus 1944 m. gruodžio 1 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-15730, l. 30.
- ⁶⁹ R. Šatlienės 1945 m. balandžio 11 d. apklausos protokolas, LCVA, f. MK-1, b. 18, l. 26; R. Beniušis, „Barbora Žiliūtė – Medomiškių kaimo gailestingoji globėja“, <http://www.lzinios.lt>.
- ⁷⁰ P. Stokaus 1946 m. vasario 18 d., K. Tumo 1944 m. lapkričio 3 d., F. Zimanaitės 1944 m. gruodžio 1 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 1973/3, l. 18; b. 19731/3, l. 11–11 a. p., 29–29 a. p., 30.
- ⁷¹ K. Tumo 1944 m. lapkričio 3 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 19731/3, l. 11–11 a. p.
- ⁷² E. Varpulienės 1951 m. balandžio 5 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-18123, l. 104.
- ⁷³ F. Zimanaitės 1944 m. gruodžio 1 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 19731/3, l. 29 a. p.–30.
- ⁷⁴ E. Varpulienės 1951 m. balandžio 5 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-18123, l. 104.
- ⁷⁵ R. Šatlienės 1945 m. balandžio 11 d. apklausos protokolas, *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, Vilnius, 1960, p. 36–37.
- ⁷⁶ *Ibid.*
- ⁷⁷ K. Tumo 1944 m. lapkričio 3 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 19731/3, l. 11–11 a. p.
- ⁷⁸ Liudininko Prano Miežtinio parodymai, *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, p. 35–36.
- ⁷⁹ G. Paulikaitė, „Liūdna akmenų lopšinė“, *Švyturys* (Kretinga), 1988, gegužės 21, Nr. 61 (5835), p. 2–3.
- ⁸⁰ S. Šateikienės ir J. Griciaus 1948 m. lapkričio 16 d. akistatos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 11457/3, l. 39 a. p.
- ⁸¹ R. Šatlienės 1945 m. balandžio 11 d. apklausos protokolas, *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, p. 39.
- ⁸² Darbėnų nuovados viršininko 1941 m. rugpjūčio 15 d. raportas Kretingos apskrities policijos vadui, *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, d. 2, Vilnius, 1973, p. 144.
- ⁸³ P. Stokaus 1946 m. kovo 14 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 1973/3, l. 29.
- ⁸⁴ F. Zimanaitės apklausos protokolas, LCVA, f. MK-1, b. 18, l. 19.

⁸⁵ M. Vainorienės 1948 m. lapkričio 16 d., K. Brazdeikio 1946 m. rugpjūčio 8 d., Ch. Brezingerienės 1951 m. kovo 1 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 11457/3, l. 32; b. P-18702, l. 40; b. P-18123, l. 73.

⁸⁶ K. Tumo 1944 m. lapkričio 3 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 19731/3, l. 11 a. p.

⁸⁷ M. Vainorienės 1948 m. spalio 24 ir lapkričio 16 d., S. Bertašiaus 1948 m. lapkričio 18 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. 11457/3, l. 31–31 a. p., 32, 35.

⁸⁸ F. Zimanaitės apklausos protokolas, LCVA, f. MK-1, b. 18, l. 19.

⁸⁹ F. Zimanaitės 1944 m. gruodžio 1 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 19731/3, l. 30.

⁹⁰ A. Avilaitės 1946 m. balandžio 12 d., V. Reinikio 1949 m. birželio 23 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. 43401/3, stebėjimo byla Nr. 881, l. 156–157; b. 26985/3, l. 77.

⁹¹ A. Bimberio 1944 m. spalio 30 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 31756/3, l. 19.

⁹² J. Rulio 1949 m. liepos 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 26985/3, l. 26.

⁹³ O. Jurgutienės 1946 m. balandžio 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 43401/3, t. 1, l. 147.

⁹⁴ A. Avilaitės 1946 m. balandžio 12 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 156.

⁹⁵ K. Mažeivos 1941 m. balandžio 12 d. apklausos protokolas, *ibid.*, stebėjimo byla Nr. 881, l. 155.

⁹⁶ E. Šeputaitės 1946 m. balandžio 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 148.

⁹⁷ S. Bagduno 1946 m. balandžio 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 143.

⁹⁸ E. Šeputaitės 1946 m. balandžio 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 148.

⁹⁹ *Ibid.*

¹⁰⁰ A. Avilaitės 1946 m. balandžio 12 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 157.

¹⁰¹ S. Bagduno 1946 m. balandžio 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 143.

¹⁰² *Ibid.*

¹⁰³ R. Šatlienės 1947 m. rugsėjo 13 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 9072/3, l. 22 a. p.–23

¹⁰⁴ Ch. Brezenberg 1947 m. rugsėjo 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 19 a. p.

¹⁰⁵ E. Varpol 1947 m. rugsėjo 26 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 29 a. p.–30.

¹⁰⁶ Ch. Brezingerienės 1951 m. kovo 1 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-18123, l. 74–75.

¹⁰⁷ Ch. Brezingerienės 1951 m. kovo 30 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 78.

¹⁰⁸ R. Šatlienės 1951 m. kovo 1 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 83.

¹⁰⁹ G. Kozlovo 1945 m. sausio 6 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 19731/3, l. 67 a. p.

¹¹⁰ R. Šatlienės 1945 m. sausio 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 69–69 a. p.

¹¹¹ F. Zimanaitės 1944 m. gruodžio 1 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 29 a. p.

¹¹² Ch. Brezenberg 1947 m. rugsėjo 11 d., E. Varpol 1947 m. rugsėjo 26 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. 9072/3, l. 19 a. p.–20, 29–30.

¹¹³ R. Beniušis, *op. cit.*

¹¹⁴ *Ibid.*; I. Šeškevičienė, *op. cit.*

¹¹⁵ F. Zimanaitės 1944 m. gruodžio 1 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 19731/3, l. 30.

¹¹⁶ *Žydų gelbėjimas Lietuvoje II Pasaulinio karo metais 1941–1944 m. m.*, Vilnius, 2001, p. 134, 161.

¹¹⁷ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, p. 396; Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, Bd. 1, Göttingen, 2011, s. 386 J. Adomaičio 1946 m. kovo 13 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 1, l. 66 a. p.–67.

¹¹⁸ „Eksponatas Nr. 2841“, *Švyturys* (Kretinga), 1966, gruodžio 13, Nr. 143 (2470), p. 2.

¹¹⁹ Ch. Dieckmann, *op. cit.*, s. 385–386.

¹²⁰ L. Kilmeris, G. Brokas, H. Šenfeltas, „Bonos iššūkis“, *Tiesa*, 1966, lapkričio 26, Nr. 276 (7243), p. 1.

¹²¹ *Holokausto atlasas Lietuvoje*, Vilnius, 2011, p. 94.

¹²² Ch. Dieckmann, *op. cit.*, s. 386.

¹²³ J. Rulio 1969 m. liepos 31 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1231, l. 5.

¹²⁴ S. Bagduno 1946 m. balandžio 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 43401/3, stebėjimo byla Nr. 881, l. 142.

¹²⁵ E. Benetis, *op. cit.*

¹²⁶ „Eksponatas Nr. 2841“, p. 2.

¹²⁷ O. Mažeivienė, „Randas – kopose, randas – širdyje“, *Švyturys* (Kretinga), 1966, gruodžio 13, Nr. 143 (2470), p. 2.

¹²⁸ M. Untulienė, „Juos lydės prakeikimas“, *ibid.*

¹²⁹ O. Jurgutienė, „Atsakyk, Hansai Štojeril“, *ibid.*

¹³⁰ S. Vygontas, „Gyvybės kaina“, *ibid.*; A. Pakutinskio 1944 m. spalio 20 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16719, l. 12.

¹³¹ K. Rankevičienės 1945 m. gruodžio 13 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 43401/3, t. 2, l. 66; b. P-15638, l. 45 a. p.

¹³² Palangos miesto asmenų, žuvusių nuo fašistinio žvėriškumo vokiečių okupacijos laikotarpiu, sąrašas, *ibid.*, b. 43401/3, t. 2, l. 66.

¹³³ J. Adomaičio 1946 m. kovo 29 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 43401/3, stebėjimo byla Nr. 881, l. 87.

- ¹³⁴ Ibid.
- ¹³⁵ A. Petrausko 1946 m. sausio 6 ir 8 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. 4370/3, l. 16 a. p., 21 a. p.–22.
- ¹³⁶ K. Pilibo 1944 m. gruodžio 30 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 3547/3, l. 14.
- ¹³⁷ K. Mažeivos 1946 m. balandžio 8 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 43401/3, stebėjimo byla Nr. 881, l. 114.
- ¹³⁸ J. Adomaičio 1946 m. kovo 29 d., K. Mažeivos 1946 m. kovo 21 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. 43401/3, t. 1, l. 72–72 a. p., 172–172 a. p.
- ¹³⁹ K. Mažeivos 1946 m. kovo 13 d. apklausos protokolas, *ibid.*, stebėjimo byla Nr. 881, l. 59.
- ¹⁴⁰ J. Adomaičio 1946 m. kovo 29 ir balandžio 8 d. apklausų protokolai, *ibid.*, l. 81 a. p., 87–88.
- ¹⁴¹ J. Adomaičio 1946 m. kovo 29 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 87–88.
- ¹⁴² K. Mažeivos 1946 m. balandžio 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 139.
- ¹⁴³ M. Vigelio 1945 m. lapkričio 25 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 109.
- ¹⁴⁴ J. Adomaičio 1946 m. kovo 29 d., K. Mažeivos 1946 m. balandžio 8 d. apklausų protokolai, *ibid.*, stebėjimo byla Nr. 881, l. 88, 115.
- ¹⁴⁵ J. Adomaičio 1946 m. kovo 29 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 88.
- ¹⁴⁶ J. Adomaičio 1946 m. kovo 29 d., M. Vigelio 1945 m. lapkričio 25 d. apklausų protokolai, *ibid.*, l. 88; t. 1, l. 110.
- ¹⁴⁷ M. Vigelio 1945 m. lapkričio 25 d., M. Grišmanauskaitės 1946 m. balandžio 16 d. apklausų protokolai, *ibid.*, l. 110, 160.
- ¹⁴⁸ J. Adomaičio 1946 m. balandžio 8 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 82.
- ¹⁴⁹ K. Pilibo 1944 m. gruodžio 30 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 3547/3, l. 14.
- ¹⁵⁰ J. Adomaičio 1946 m. kovo 29 d., K. Mažeivos 1946 m. kovo 21 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. 43401/3, t. 1, l. 72–72 a. p., 172–172 a. p.
- ¹⁵¹ M. Vigelio 1945 m. lapkričio 25 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 110.
- ¹⁵² A. Petrausko 1946 m. sausio 8 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 4370/3, l. 23.
- ¹⁵³ Komisijos 1946 m. spalio 8 d. aktas, *ibid.*, b. 43401/3, t. 2, l. 62.
- ¹⁵⁴ J. Adomaičio 1946 m. kovo 29 d., A. Petrausko 1946 m. sausio 8 ir sausio 17 d. apklausų protokolai, *ibid.*, stebėjimo byla Nr. 881, l. 88; b. 4370/3, l. 23, 28 a. p.
- ¹⁵⁵ K. Mažeivos 1946 m. balandžio 8 d. apklausos protokolas, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 107, l. 76.
- ¹⁵⁶ Komisijos 1946 m. spalio 8 d. aktas, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 2, l. 62.
- ¹⁵⁷ Kretingos apskrities komisijos apibendrinti duomenys apie nustatytas vokiečių fašistinių nusikaltėlių piktadarybes LSSR Kretingos apskrityje, LCVA, f. MK-1, b. 18, l. 4.
- ¹⁵⁸ *Lietuvos gyventojai: Pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, p. 20.
- ¹⁵⁹ N. Schoenburg, S. Schoenburg, op. cit., p. 223.
- ¹⁶⁰ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, p. 396.
- ¹⁶¹ Ch. Šubic 1945 m. balandžio 11 d. apklausos protokolas, LCVA, f. MK-1, b. 18, l. 29.
- ¹⁶² R. Šatlienės 1945 m. balandžio 11 d. apklausos protokolas, *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, p. 38.
- ¹⁶³ Ch. Dieckmann, op. cit., s. 389.
- ¹⁶⁴ *Holokausto atlasas Lietuvoje*, p. 84.
- ¹⁶⁵ F. Zimanaitės 1944 m. gruodžio 1 d., M. Vainorienės 1948 m. lapkričio 16 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 19731/3, l. 29 a. p.–30; b. 11457/3, l. 32 a. p.; R. Šatlienės 1945 m. kovo 11 d. apklausos protokolas, *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, p. 38.
- ¹⁶⁶ F. Paulauskienės 1968 m. liepos 25 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1266, l. 56–57.
- ¹⁶⁷ K. Tumo 1944 m. lapkričio 3 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 19731/3, l. 11 a. p.
- ¹⁶⁸ B. Venclovos 1968 m. liepos 25 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 1266, l. 60.
- ¹⁶⁹ J. Griciaus 1948 m. spalio 27 ir lapkričio 12 d. apklausų protokolai, *ibid.*, ap. 58, b. 11457/3, l. 19, 26 a. p.
- ¹⁷⁰ R. Šatlienės 1945 m. balandžio 11 d. apklausos protokolas, *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, p. 38.
- ¹⁷¹ M. Vainorienės 1948 m. lapkričio 16 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 11457/3, l. 32 a. p.
- ¹⁷² M. Vainorienės 1948 m. spalio 24 ir lapkričio 16 d. apklausų protokolai, *ibid.*, l. 31–31 a. p., 32 a. p.–33.
- ¹⁷³ *Ibid.*, 30 a. p., 33.
- ¹⁷⁴ R. Šatlienės 1945 m. balandžio 11 d. apklausos protokolas, *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, p. 36–37.
- ¹⁷⁵ A. Auerbacho 1947 m. rugsėjo 27 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9072/3, l. 24 a. p.–25.
- ¹⁷⁶ A. Baužio 1985 m. birželio 26 d., E. Varpol 1947 m. rugsėjo 26 d. apklausų protokolai, *ibid.*, ap. 46, b. 1147, l. 14; ap. 58, b. 9702/3, l. 29 a. p.–30.
- ¹⁷⁷ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, p. 396.
- ¹⁷⁸ P. Stokaus 1946 m. vasario 18 d. apklausos, 1946 m. liepos 16 d. teismo posėdžio protokolai,

K. Tumo 1944 m. gruodžio 7 d., V. Sungailos 1944 m. gruodžio 22 d., J. Girta 1944 m. lapkričio 10 ir 12 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 1973/3, l. 18, 38; b. 19731/3, l. 16–20, 45–45 a. p.; b. 28102/3, l. 8–9, 12 a. p.–13 a. p.; R. Šatelių 1945 m. balandžio 11 d. apklausos protokolas, LCVA, f. MK-1, b. 18, l. 27–28.

¹⁷⁹ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, p. 396.

¹⁸⁰ J. Girta 1944 m. lapkričio 12 ir gruodžio 7 d., F. Zimanaitės 1944 m. gruodžio 1 d., V. Sungailos 1945 m. sausio 19 d., P. Stokaus 1946 m. vasario 18 d. apklausų protokolai, 1946 m. liepos 16 d. teismo posėdžio protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 28102/3, l. 13 a. p.; b. 19731/3, l. 25–26, 30–30 a. p., 48–48 a. p.; b. 1973/3, l. 18, 38.

¹⁸¹ Ch. Šubic 1945 m. balandžio 11 d. apklausos protokolas, LCVA, f. MK-1, b. 18, l. 29.

¹⁸² *Holokausto atlasas Lietuvoje*, p. 84.

¹⁸³ Kretingos apskrities komisijos apibendrinti duomenys apie nustatytas vokiečių fašistinių nusikaltėlių piktadarybes LSSR Kretingos apskrityje, LCVA, f. MK-1, b. 18, l. 4.

¹⁸⁴ R. Rabinovičienės 1947 m. rugsėjo 11 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9072/3, l. 21.

Gauta 2015 03 31
Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Alfredas Rukšėnas

HOLOCAUST IN LITHUANIA: ANNIHILATION OF THE JEWISH COMMUNITIES OF PALANGA AND DARBĖNAI RURAL AREAS OF KRETINGA COUNTY IN SUMMER AND AUTUMN 1941

Summary

The article is dedicated to the annihilation of the Jewish communities of Palanga and Darbėnai rural areas of Kretinga County in summer and autumn 1941. The annihilation is considered to be the outcome of cooperation between the German military and civil administration, Tilsit operational squad and Lithuanian institutions (Lithuanian Security Police of Telšiai security district [Kretinga District], public police and subordinate auxiliary police). It has been established that 51 persons (public police officers and members of the auxiliary police squad) indirectly contributed to the genocide of Jews in Palanga rural area. Of these, 15 contributed directly, i.e. shot or otherwise executed victims. In Darbėnai rural area 33 persons (32 public police officers, members of the auxiliary police squad and one municipal official) indirectly contributed to the genocide of Jews. Of these, 13 contributed to the death of Jews directly, i.e. shot the victims. A total of 84 persons in these rural areas contributed indirectly to the genocide of Jews. Of these, 28 participated in the killings directly, i.e. shot the victims.

The article distinguishes two stages of the annihilation: first the isolation and then the massacre of the Jews. Jews were arrested and held in temporary concentration camps. From here, a certain portion of them were sent to the small ghettos. Men, women and children of the Jewish community (over 400 people) were arrested in Palanga on 26 June. They were locked separately in two synagogues, which served as temporary concentration camps. Women and children (over 300 people) were then sent to the small ghetto in the village of Valteriškės; the ghetto existed until 12 October 1941. Jewish men, aged from 14 to 60 years, however, were taken from the temporary concentration camp to be shot.

Men, women and children (not more than 600 persons) from Darbėnai Jewish community were arrested on 28 June. After their return from Kretinga, on 29 June they were imprisoned in separate temporary concentration camps. The men were collected and held for a very short time in the yards of the local chemist and soon afterwards were taken away to be shot. Jewish women, children and elderly men (about 430 people) were imprisoned in the synagogue of the small town of Darbėnai. The synagogue initially served as a temporary concentration camp and was later the small ghetto. The ghetto existed until the beginning of September 1941. Around 10 Jews imprisoned in the small ghetto in Darbėnai managed to survive.

The extermination operations reflected the specific characteristics of the procedure of the annihilation of Lithuanian Jews in summer and autumn 1941. During the rule of the German military administration (late June–July 1941) it was mainly Jewish men that were killed; the number of female victims was smaller. At the end of June 1941, the massacres of Jewish men aged between 14 and 60 years of age took place for a very short while in the temporary concentration camps. On 27 June, 95 members of the local Jewish community (93 men and 2 women) and 16 non-Jewish persons charged with supporting the Soviet regime, were shot in a massacre organised by Tilsit operational squad near Birutė Hill in Palanga. On 29 June, 145 Jewish men and 4 members of the Red Army were shot near the small town of Darbėnai. On 13–14 July, 9 Jews (7 women and 2 men) were buried at Darbėnai Jewish cemetery, and of these 8 were shot in the cemetery itself and one elsewhere. Another 2 Jewish men from Darbėnai

were killed in Darbėnai before the rest of the community were collected and isolated. In total 156 members of the Jewish community in Darbėnai were killed during the rule of the German military administration. During the rule of the German civil administration (from August 1941 to the end of the occupation), the Nazis exterminated all Jews in Lithuania – men, women and children. Members of Palanga Jewish community, women and children (about 300 people), were imprisoned in the camp of the village of Valteriškės, i.e. in the small ghetto, and were shot on 12 October 1941 in Kunigiškiai forest. At the same time, another 100 Jewish

women from Kretinga Jewish community were also shot. Local Jewish women, children and elderly men (about 420 people) imprisoned in Darbėnai synagogue, i.e. in the small ghetto, were shot at the end of August or the beginning of September 1941 in two locations of Baltas Kalnas forest. In summer and autumn 1941, 419 persons of Palanga Jewish community and 576 persons of Darbėnai Jewish community (a total of 995 persons) were shot or otherwise killed or died due to malnutrition. The massacres of these communities took place both in rural areas where they lived and outside them (Kunigiškiai forest of Palanga rural area).

Sovietinės sveikatos apsaugos sistemos diegimo atspindys gyventojų skunduose (1944–1953 m.)*

Iš sovietų valdžiai siųstų skundų galima sužinoti ne tik apie režimo kontrolės mechanizmą ir paprastų piliečių įtraukimą į jį, bet ir tam tikrus eilinių gyventojų kasdienybės aspektus. Šio straipsnio tikslas – išanalizuoti, kaip sovietinės sveikatos apsaugos diegimas pirmuoju ir pačiu nuožmiausiu okupacijos laikotarpiu (1944–1953) atrodė iš apačios – kaip jį matė, suprato ir kokias problemas identifiko eiliniai gyventojai – ir ką tai sako apie sovietizacijos procesą šioje srityje. Tam buvo nagrinėjami gyventojų skundai, siųsti į LSSR sveikatos apsaugos ministeriją. Tyrimo lauku pasirinkta sveikatos apsauga, nes visuotinai nemokamos sovietinės sveikatos apsaugos sistemos plėtra kartu su kitomis socialinėmis programomis (socialine apsauga, nemokamu švietimu) turėjo tapti vienu kertinių sovietizacijos įrankių ir darė įtaką kiekvieno žmogaus gyvenimui.

IVADAS

Sovietmečiu įvairioms valdžios įstaigoms gyventojų siuntinėtus skundus galima laikyti sovietinio totalitarinio režimo požymiu ir simboliu. Budrūs piliečiai, skatinami įvairiausių motyvų (atsidavimo bolševikų valdžiai, noro įtikti ar pelnyti palankumą,

baimės, keršto ar materialinės naudos), pranešdavo valdžiai apie kitų žmonių „anti-sovietinę veiklą“, nusižengimus, trūkumus ar kitus sovietinę tvarką trikdančius reiškinius. Visapusiškai kontroliuoti visuomenę siekiančiam režimui tai buvo naudingas ir dažnai veiksmingas šaltinis palaikyti kontrolę (ar sukurti visagalystės išpūdį). Skundų autoriai tapdavo savotiškais sporadiškais politiniais stebėjimo punktais visose socialinėse grandyse. Jų veiksmingumą didino anonimiškumas (net pasirašęs skundą žmogus galėjo tikėtis – ne visada sėkmingai – išlikti *incognito* prieš apskųstuosius), nenusipėjamumas (kas ir kada gali pranešti) ir abipusiškumas (gyventojai praneša vieni apie kitus). Kartais net teigiama, kad abipusis gyventojų stebėjimas stipriai prisidėjo prie sovietų galios pamatų sukūrimo ir vargu ar be jo Sovietų Sąjunga apskritai būtų gyvavusi¹.

Tokia totalitarizmo paradigma būdinga skundų interpretacija neišsemia jų kaip sovietinės tikrovės pažinimo šaltinio galimybių. Skaitydami skundus sužinome ne tik apie režimo kurtą kontrolės mechanizmą ir paprastų piliečių įtraukimą į jį. Skundų rašymo motyvai ir jų turinys atveria ir tam tikrus eilinių gyventojų kasdienybės aspektus. Postrevizionistinės paradigmos sovietologai seniai yra atskleidę, kaip toks

* Straipsnio autorius 2013 m. kovo–2015 m. vasario mėn. vykdė mokslinį tyrimą „Sovietinė psichiatrija Lietuvoje: vienos ligoninės atvejo tyrimas (1944–1990 m.)“, finansuotą iš Lietuvos mokslo tarybos vykdomo projekto „Podoktorantūros (post doc) stažuotčių įgyvendinimas Lietuvoje“. Straipsnis yra šio tyrimo dalis.

žvilgsnis iš apačios leidžia papildyti, pako-reguoti ar net iš esmės pakeisti suformuotus sovietmečio vaizdinius. Neatsitiktinai kaip tik šiai paradigmai priskiriama sovietologė Sheila Fitzpatrick daugiausia prisidėjo prie sovietinių gyventojų skundų analizės ir konceptualaus įvertinimo².

Šiame straipsnyje skundus kaip procesų tyrimo iš apačios šaltinį pasitelkiame sovietinės sveikatos apsaugos sistemos diegimui pokario metais (1944–1953) nagrinėti. Įvairiais rakursais pirmąjį okupacijos dešimtmetį gvildenę Lietuvos istorikai nepelnytai mažai dėmesio skyrė šiam prievarta diegtos sovietinės sistemos elementui. Sovietinė sveikatos apsauga tik pačiais bendriausiais bruožais minima aptariant okupacijos ir sovietizacijos procesus³. Kiek dažniau ją prisimena politologai ir kiti socialinių mokslų atstovai, kuriems nagrinėjant dabartinę sveikatos apsaugos būklę, raidą ir reformas parūpsta ir istorinė genezė⁴. Tai nėra iš tolo neprilygsta tam dėmesiui, kurį sovietų sveikatos politikai yra skyrę Vakarų istorikai⁵. Tačiau jų darbams dažnai trūksta vietinės specifikos pažinimo⁶, o dar svarbiau – jie faktiškai nekalba apie pokarį kaip išskirtinį tarpsnį, kada sovietinė sveikatos apsauga buvo diegiama kaip prievartinės okupacijos rezultatas.

O juk plėtota visuotinai nemokamos sveikatos apsaugos sistema kartu su kitomis socialinėmis programomis (socialine apsauga, nemokamu švietimu) turėjo tapti vienu kertinių sovietizacijos įrankių: viena vertus, šios programos visus gyventojus darė tiesiogiai priklausomus nuo valstybės malonės (privatus sektorius panaikintas), kita vertus, negalima nekreipti dėmesio ir į faktą, kad nemokamos ir „visuotinai prieinamos“ paslaugos (ypač susijusios su pamatiniais kiekvieno žmogaus būties dalykais – gyvybe, sveikata, mirties baime, skausmu) padėjo pelnyti ne vieno gyventojų

palankumą sovietų tvarkai. Antai aiškėjant karo baigčiai ruošdamiesi naujai sovietinei okupacijai sveikatos apsaugos pareigūnai taip pat rengė sovietizacijos planą. Jame būsimas LSSR sveikatos apsaugos liaudies komisaras Vytautas Girdzijauskas pažymi: „Nemokamos medicininės pagalbos atkūrimas yra politiškai ir iš principo labai svarbus. Nemokamos med. pagalbos įvedimas savu laiku S. Lietuvoje buvo sutiktas su dideliu pasitenkinimu. Neabejotina, kad ją reikia atkurti <...>.“⁷ Galėtume teigti, kad sovietinio režimo stuburu tapo remiantis industrializacijos planais sukurta pramonė. Istorikas Saulius Grybkauskas yra pažymėjęs politinę industrializacijos naudą: „Sparčią pramonės plėtrą, jos laimėjimus gyventojai turėjo tapatinti su sovietine sistema, ir konkrečiai – su lietuviškosios nomenklatūros veikla. Industrializacijos laimėjimai buvo vienas svarbiausių tikslų, galėjusių mažinti okupacijos sąlygotą lietuvių nepasitenkinimą, tapti sistemos „teisingumo“ įrodymu.“⁸ O juk sveikatos apsaugos ir socialinio saugumo sistemos buvo tarsi nervų tinklas, išsiraizgęs iš šio stuburo ir aprėpiantis visą visuomenę. Tokia pramonės ir sveikatos apsaugos sąsaja nėra tik metafora: sparčios industrializacijos metais režimui reikėjo darbo jėgos (gyvų žmonių) ir kuo didesnio jos produktyvumo (sveikų žmonių), o tai galėjo būti pasiekta ir kontroliuojama (pvz., gydytojai išduoda nedarbingumo pažymėjimą) pasitelkus sveikatos apsaugą⁹.

Politinės propagandos lygmeniu sveikatos apsaugai buvo patikėtas tas pats vaidmuo kaip ir pramonei: skelbti sovietinės santvarkos laimėjimus, priešpriešinti juos tariamam „buržuazinės Lietuvos“ atsilikimui ir, ypač pabrėžiant visuotinę sveikatos paslaugų prieinamumą, grįšti režimo „teisingumą“. Tiesa, kitaip nei kalbant apie pramonę, tokie „įrodymai“ galėjo atrodyti įtikinamesni tik pirmaisiais dešimtmečiais, kai karo ir oku-

pacijų suniokotos šalies gyventojams galėjo daryti įspūdį grynai ekstensyvi sveikatos apsaugos sistemos plėtra. Kai vėliau sovietai nesugebėjo pereiti prie kokybinės plėtros, pradėjo ryškėti sistemos trūkumai, kurie galiausiai išsirutuliojo į krizę¹⁰.

Šio straipsnio tikslas – išanalizuoti, kaip sovietinės sveikatos apsaugos diegimas pirmuoju ir pačiu nuožmiausiu okupacijos laikotarpiu (1944–1953) atrodė iš apačios – kaip jį matė, suprato ir kokias problemas identifikavo eiliniai gyventojai – ir ką tai sako apie sovietizacijos procesą šioje srityje. Tam, kaip minėta, buvo nagrinėjami gyventojų skundai, siųsti LSSR sveikatos apsaugos ministerijai. Taigi sykiu tikimasi atskleisti skundų kaip šaltinio teikiamas galimybės.

Tarp Lietuvos centriniame valstybės archyve saugomų LSSR sveikatos apsaugos ministerijos bylų yra išlikę dvidešimt septyni 1947–1953 m. laikotarpio tomai, sudaryti iš skundų ir jų patikrinimo dokumentų (neįskaičiuojant keleto padėkų tomų)¹¹.

Prieš pereidami prie jų analizės aptarsime skundus kaip istorinį šaltinį ir sovietinės sveikatos apsaugos sistemos bruožus.

SKUNDAI KAIP ŠALTINIS

Įvairioms valdžios institucijoms gyventojų rašomi skundai priklauso platesniam „viešųjų laiškų“ žanrui. Šį terminą siūlanti Sh. Fitzpatrick¹² tarsi primena, kad valdžią pasiekdavo labai marga informacija ir kad klaidinga būtų ją visą susiaurinti iki paplitusios sampratos, esą piliečiai, kaip slaptosios policijos agentai, tik įskundinėjo valdžiai kitus žmones dėl jų „antisovietinės“ veiklos. Į saugumo, partinių ir vykdomosios valdžios įstaigų archyvus guldavo asmeninių nuodėmių išpažintys, savo nedalios apraudojimai, patarimai, pasiūlymai, nuomonės ir pagalbos prašymai.

Netgi tie laiškai, kuriuos priskiriame prie skundų, labai įvairuoja informacijos pobūdžiu, motyvais ir tikslais, todėl nelengva juos klasifikuoti ir bendravardiklinti, kad būtų galima analizuoti ir ieškoti bendresnių tendencijų. Juos būtų galima skirstyti pagal adresatą (partijai, vykdomajai valdžiai, saugumui, laikraščiui ir kt.), temas, autorystę (socialinis ar politinis jų autoriaus statusas, anonimiškumas ir kt.), vartojamą retoriką, skundimosi motyvus ir tikslus. Pačią bendriausią klasifikaciją yra pasiūlęs NKVD (MVD) archyvus tiriantis rusų istorikas Vladimiras Kozlovas. Jis skundus skirsto į nesuinteresuotus ir suinteresuotus. Pirmuosius rašydavo žmonės, neturėję akivaizdaus asmeninio intereso ir iš esmės kovoję už abstrakčią teisybę, siekę demaskuoti „partijos ir liaudies priešus“¹³, o antrųjų autorius motyvuodavo asmeniniai interesai¹⁴. Bet ir tokia klasifikacija neatsako į visus klausimus, nes abstrakčios teisybės ieškotojo stiliumi surašytas skundas gali slėpti (kartais labai meistriškai) užmaskuotus asmeninius interesus.

Skundų klasifikavimo klausimui jau esame skyrę daugiau dėmesio ir pasiūlę galimą išeitį¹⁵, todėl išsamiau jo neplėtosime. Tačiau reikia pažymėti, kad archyvuose saugomi sovietmečio skundai tam tikra prasme jau yra suklasifikuoti pagal adresatą, o tiksliau – pagal institucijas. Tai paaiškinti reikia todėl, kad skundai dažnai buvo siunčiami į vieną instituciją (paprastai į partinę organizaciją arba laikraščio redakciją), o galiausiai būdavo persiunčiami (tematiškai pagal kompetencijas) ir pasilikdavo (patikrinti ar nepatikrinti) kitoje. Kitaip tariant, vieno skundų archyvo nėra, jų reikia ieškoti atskirų institucijų archyvuose. Galbūt todėl apie sovietmečio visuomenę kartais kalbama kaip apie skundikų visuomenę, bet nėra kompleksinių, plačiai skundus mėginančių aprėpti tyrimų, kurie patvirtintų šį teiginį.

Skundai kaip pagrindinis šaltinis lietuvių istoriografijoje panaudoti tik du kartus ir abu – instituciškai ar tematiškai siaurose srityse: Katarzyna Korzeniewska yra nagrinėjusi sovietinių valdininkų skundus prieš katalikų kunigus¹⁶, o Dalia Marcinkevičienė – vienai laikraščio redakcijai siųstus buitinius skaitytojos skundus¹⁷. Tokiais atvejais skundai padeda tirti konkrečios srities problematiką arba bendriau suvokti politines ar socialines jų pačių atsiradimo ir funkcionavimo priežastis, bet vargu ar iš jų būtų galima daryti pamatuotas išvadas apie visos visuomenės gyvenimą, nors tokia pagunda ir kyla.

Šiame straipsnyje nagrinėjami skundai taip pat priskirtini prie instituciškai ir tematiškai siauros srities – sveikatos apsaugos. LSSR sveikatos apsaugos ministerijos archyve saugomi skundai, kuriuos gyventojai siuntė tiesiogiai ministerijai, taip pat labai dažnai – gauti iš redakcijų („Tiesos“, „Sovetskaja Litva“ ir kt. laikraščių), daug rečiau – persiųsti partinių ir valdžios įstaigų. Reikia pasakyti, kad dažniausiai ministerija nebuvo pirmoji institucija, į kurią kreipdavosi „ant-sovietinį“ reiškinių, žalą ar skriaudą sveikatos apsaugos sistemoje patyręs žmogus. Pirmąją instanciją galėjo tapti konkrečios įstaigos vadovybė arba vietos Sveikatos apsaugos skyrius. Į ministeriją žmogus dažniausiai kreipdavosi tada, kai nepavykdavo rasti teisybės hierarchiškai žemesnėse institucijose. Tai gali reikšti, kad vienu rūšių problemų Sveikatos apsaugos ministerijai adresuotuose skunduose pasitaikydavo dažniau nei kitų ne todėl, kad jų apskritai būta daugiau, bet kad jas vengdavo spręsti žemesniosios institucijos.

Ministerijos vadovybė gyventojų skundų nelaikė neišvengiama, nenaudinga ir darbą sunkinančia našta. Priešingai – bent iš tarnybinių dokumentų, susirašinėjimo ir įsakymų atrodo, kad aukščiausiosios sovietų

valdžios nurodymu ministerija privalėjo stropiai reaguoti į signalus iš apačios, vadinasi, ne tik formaliai užfiksuoti skundą, bet ir pasirūpinti, kad žemesniosios grandys (pagal vietovę ar kompetenciją) jo informaciją patikrintų, jai pasitvirtinus kaltieji būtų nubausti, o apie patikrinimo rezultatus pranešta skundo autoriams. Visa tai dar kartą patvirtina tezė, kaip diegiant ir palaikant sovietinę sistemą režimui rūpėjo formuoti ir kontroliuoti gyventojų nuotaikas. Dar tik siekiančiai įsitvirtinti sovietų valdžiai (partizaninio karo metai) tai, žinoma, buvo vienas iš būdų, padedančių greičiau ir tikslingiau kovoti su kliūtimis ar pasipriešinimo (šiuo atveju institucinio, socialinio ar kultūrinio) šaltiniais. Kaip savo įsakyme teigė sveikatos apsaugos ministras Bronislovas Penkauskas, „<...> tik su darbo žmonių masės pagalba ir su jų kontrole gali būti išgyvendinti sveikatos apsaugos įstaigose esantys trūkumai, todėl teikiama išskirtinė svarba darbo žmonių laiškam, pareiškimams ir skundams“¹⁸. O norint sukurti veiksmingą skundų (taigi stebėjimo) mechanizmą neužteko vien skatinti juos rašyti, reikėjo pasirūpinti ir kad jie būtų patikrinti, nes taip skundų autoriams (o per juos ir kitiems gyventojams) buvo siunčiama žinia, kad sprendimas pranešti yra veiksmingas. Neatsitiktinai ne tik koks nors ministerijos inspektorius, bet ir pats ministras nepatingėdavo pabarti nurodymą tikrinti informaciją ignoravusio vietos Sveikatos apsaugos skyriaus vedėjo¹⁹.

Rūpinimasis nustatyti pateiktos informacijos tikrumą didina skundų ir jų patikrinimo aktų kaip šaltinio vertę. Tik, žinoma, reikia turėti galvoje, kad sovietiniai tikrintojai kartais turėdavo kitų tikslų, nei „išsiaiškinti tiesą“ (pvz., apginti prasižengusį partijos veikėją ar kolegą gydytoją, palaikyti korupcinius ryšius su prasižengėliais, pasiduoti jų įtakai ir t. t.), todėl ir jų patikrinimo rezultatai nebūtinai reiškė galutinį fakto

patvirtinimą. Vis dėlto daugeliu atvejų būdavo konstatuojama, kad skunde pateikta informacija iš esmės pasitvirtino.

Gyventojų požiūriu, skundas buvo kone vienintelis būdas palaikyti ryšį su valdžia. Tačiau tai neturėtų vesti prie klaidingos išvados, kad egzistavo demokratinė tvarka, kai valdžia jautriai reaguoja ir taikosi prie daugumos nuomonės. Būtina atsižvelgti į tai, ką ir dėl ko buvo galima skųsti: valdžiai buvo pranešama apie reiškinius, neatitinkančius sovietinės tvarkos ar trukdančius jai įsitvirtinti. Kitaip sakant, tai galėjo būti „pasitaikantys trūkumai“, „buržuazinės liekanos“, bet ne visos diegiamos sovietinės sistemos kritika. Tarkim, galėjai įskųsti gydytoją, kuris nelegaliai verčiasi privačia praktika, bet ne kritikuoti privačią praktiką panaikinusią tvarką. Jei panašių skundų ir pasitaikydavo, su jų autoriais tvarkydavosi saugumiečiai. Skundų kaip šaltinio požiūriu tai rodo, kad iš jų turinio negalima susidaryti tikro vaizdo apie gyventojų nuotaikas ar kaip jie žiūrėjo į sovietinį režimą, o tik tai, kaip jie perprato naująją tvarką (dėl ko suprato galį skųstis), kokius trikdžius įvardijo ir kaip vyko pats prisitaikymas. Kartu skundų autoriai paliko žinių apie tuos, kurie negebėjo ar nenorėjo prisitaikyti prie tos tvarkos, ir kokių sovietizacijos metu kilo problemų.

Galiausiai daug sveikatos apsaugos srities skundų santykiškai galima laikyti apolitiškais – tai pranešimai apie gydytojų ir kito medicinos personalo klaidas, aplaidų ar atsainų darbą. Žinoma, visada išlieka tikimybė, kad pranešant apie „žmogiškas klaidas“ siekiama susidoroti su politiškai neparankiu gydytoju. Kita vertus, netgi nuolat pasikartojančias klaidas ar aplaidų darbą galima vertinti kaip sisteminius padarinius (pvz., prasta medicinos darbuotojų rengimo sistema, sistemos nulemta finansinės ar moralinės motyvacijos stoka, politinių procesų nulemta demoralizacija ir kt.).

POKARIS IR SOVIETINĖS SISTEMOS BRUOŽAI

Antrosios sovietinės okupacijos pradžioje sveikatos apsaugoje, kaip ir kitose srityse, toliau buvo diegiama (ar iš naujo pradėta diegti) ta sistema, kurią imtasi įgyvendinti 1940–1941 m. ir kurios įgyvendinimą buvo nutraukusi nacių okupacija. Sovietinė sveikatos apsaugos sistema dažnai vadinama jos kūrėjo Nikolajaus Semaškos, 1918–1930 m. ėjusio SSRS sveikatos liaudies komisaro pareigas, vardu. Jos modelis buvo grįstas privataus sektoriaus panaikinimu, griežta, valstybei pavaldžia centralizacija ir sveikatos priežiūros įstaigų išdėstymu teritoriniu principu²⁰. Ji turėjo garantuoti visuotinai nemokamą ir visiems prieinamą gydymą, finansuojamą iš valstybės biudžeto. Valdymo hierarchijos viršuje buvo SSRS sveikatos apsaugos ministras, kuris, žinoma, buvo pavaldus partinei vadovybei. Ši vertikale būdavo atkartojama respublikų lygmeniu. Tuo tarpu ligoninės ir kitos sveikatos priežiūros įstaigos finansų ir valdymo požiūriu faktiškai buvo nesavarankiškos²¹.

Pokario metais šios sistemos diegimo procesą apibrėžė penkios istorinės, politinės ir socialinės aplinkybės: 1) prieškarinės sveikatos apsaugos palikimas; 2) pirmosios sovietizacijos padariniai; 3) vokiečių okupacijos žala; 4) antrojo pasaulinio karo žala; 5) antroji sovietizacija.

Nors visą sovietmetį propaganda įrodinėjo prieškarinės „buržuazinės“ Lietuvos ekonominę ir socialinę atsilikimą, iš tiesų šį tarpukario dvidešimtmetį buvo nuosekliai plėtojama ir gerinama sveikatos apsauga, nors politinė ir finansinė valstybės padėtis neleido pagrindinių problemų spręsti taip greitai, kaip norėta. Daugėjo valstybei, savivaldybėms, organizacijoms ir privatiems savininkams priklausančių ligoninių, apie tris kartus padidėjo gydytojų

skaičius, 1935 m. pradėta nemokamai gydyti asmenis, sergančius venerinėmis ligomis, visose apskrityse įsteigtos odos ir venerinių ligų ambulatorijos. 1926 m. buvo priimtas Ligonių kasų įstatymas, pagal kurį buvo „privalomai draudžiami ligai visi be lyties ir amžiaus skirtumo asmenys, kurie pasamdyti dirba arba tarnauja valstybei, savivaldybei ar privatiems asmenims“²². Ligonių kasos nariams ir jų šeimų nariams būdavo teikiama nemokama pirmoji pagalba, gydymas namie ar ligoninėje, kitos paslaugos ir vaistai. Tiesa, remiantis šiuo įstatymu, dar nebuvo draudžiami žemės ūkio darbininkai. Kur kas didesnėms nei miestuose kaimo sveikatos problemoms spręsti 1938 m. buvo priimtas Kaimo gyventojų sveikatos reikalams rūpinti įstatymas. Jis numatė 6 proc. valstybinio žemės mokesčio skirti sveikatos punktams steigti, varganai gyvenantiems ligoniams gydyti, finansiškai skatinti dirbti medicinos personalą vietose, kur medicinos pagalba sunkiai prieinama²³.

Akivaizdu, kad tikroji sveikatos apsaugos modernizacija tarpukariu buvo tik prasidėjusi, ypač kaime, kurio pasiligoję žmonės anaipol ne visada ryždavosi ieškoti miestuose susitelkusių gydytojų; šalia valstybinio sektoriaus buvo plačiai teikiamos privačios paslaugos, o jos ne visiems buvo prieinamos. Tačiau negalima nurašyti vien kaip pasigyrimo ar pasiteisinimo gydytojo, Vytauto Didžiojo universiteto Medicinos fakulteto dekanas pareigas karo metais ėjusio Juozo Meškausko žodžių, kad paskutiniaisiais nepriklausomos Lietuvos gyvavimo metais šalies gyventojų sveikatos ir sanitarijos klausimai jau buvo gerai sutvarkyti, visiems prieinami ir atitiko kitų valstybių padėtį²⁴.

Tokią sveikatos apsaugos raidą sugriovė pirmoji sovietinė okupacija. Jos metu sveikatos apsauga pradėta keisti pagal N. Semaškos modelį: visos sveikatos priežiūros įstaigos suvalstybtintos, vaistų rinka izoliuota nuo Va-

karų Europos, o gyventojams pradėtos teikti nemokamos paslaugos. Tiesa, „socialistinė lygybė“ atskyrė turtingesnius gyventojus (pramonininkus, verslininkus ir kt.) – jie ir toliau turėjo mokėti už medicinos paslaugas, į saugumo akiratį pateko pasiturimai gyvenę, visuomeniškai aktyvūs ar netinkamos socialinės kilmės gydytojai. Kadangi buvo naikinama tarpukariu sukurta tvarka (pvz., panaikintos ligonių kasos) ir valdymo modelis, daugėjo sumaišties ir tai darė įtaką gyventojų sveikatai. Dar sparčiau ji ėmė blogėti, kai Lietuvą okupavo vokiečiai. Naujoji valdžia decentralizavo ligoninių tinklą (atidavė savivaldybėms), panaikino nemokamą gydymą ir uždarė jį teikusius sveikatos punktus. Ligoniai buvo dviejų kategorijų: socialiai apdrausti (jie buvo gydomi nemokamai) ir socialiai neapdrausti²⁵. Nacių valdžios susitelkimas į karines reikmes ir karo daroma žala labai pablogino gyventojų sveikatos padėtį: kilo dėmėtosių šiltinės ir kitų epidemijų, plito venerinės ligos, didelę grėsmę kėlė sanitarinės, higienos ir apsirūpinimo maistu sąlygos, trūko medikamentų ir gydytojų.

Į Lietuvą grįžę sovietų okupantai rado sveikatos apsaugos sistemą smarkiai suniokotą. Jiems reikėjo ne tik grąžinti nacių panaikintą nemokamą visuotinį gydymą, bet ir faktiškai nuo nulio imtis valdymo, darbo organizavimo ir iš dalies infrastruktūros reikalų. LSSR sveikatos apsaugos liaudies komisaro pavaduotojas Viktoras Micelmacheris 1945 m. sausio 30 d. rašte Liaudies komisarų tarybos pirmininkui Mečislavui Gedvilui nurodė: „Tuoju po visos teritorijos išvadavimo faktinai visas sveikatos tinklas buvo sugriautas. Vilniuje ligoninės nors beveik išliko sveikos (Antakalnyje sudegė 50 lovų sanatorija ir buvo apgriauta pirma ligoninė), bet beveik visas turtas buvo išgrobstas, ligoniniai išmesti. Tas pats Kaune. Šiauliuose iš 315 lovų ligoninės liko tik vienas skyrius su 40 lovų. Raseiniuose, Kėdainiuose, Šakiuose,

Vilkaviškyje, Marijampolėje, Mažeikiuose, Kaišiadoryse ligoninės buvo susprogdintos. Iš visų kitų apskričių visas inventorius, kaip baltiniai, lovos, mikroskopai ir t. t., buvo vokiečių išgrobta ir išvežta.²⁶ Šiuo požiūriu labiausiai nukentėjo 1939 m. pastatyta Kauno universiteto klinika, kurioje turėjo būti 1 000 lovų ir moderni technika. Nacių išplėšta ir sprogdinta, ji patyrė 10,861 mln. rb nuostolių²⁷.

Dėl Holokausto, repatriacijos į Lenkiją, emigracijos į Vakarų, žūčių, sovietų ir nacių represijų gydytojų šalyje buvo sumažėję daugiau nei tris kartus – nuo 1 500 prieš karą iki 400²⁸, o ir likusį dirbti medicinos personalą sovietai sijojo per ideologinio patikimumo filtrą. Tiek specialistų aiškiai nepakako, kad suvaldytų pirmųjų pokario metų padėtį: siautėjo infekcinės ir užkrečiamosios ligos, baimintis epidemijų protrūkio, daug kur gulėjo nepalaidoti žuvusiųjų kare lavonai, buvo sunkiai įmanoma užtikrinti elementarias sanitarines ir higienos sąlygas, karo nualinti žmonės buvo daug pažeidžiamesni ir neatspausni įvairioms ligoms. Nenuostabu, kad jau antruoju savo įsakymu LSSR sveikatos apsaugos liaudies komisaras nurodė skubiai pagerinti sanitarinę, higienos ir epideminę būklę, pasirūpinti vandens tiekimo šaltiniais ir kt.²⁹

Toks buvo sovietinės sveikatos apsaugos diegimo atskaitos taškas ir tokią padėtį matė gyventojai, kai sovietai ėmėsi iš naujo kurti centralizuotą valstybinę sistemą. Šis pirmųjų pokario metų vaizdas padeda ne tik geriau suprasti, kodėl atsirado vienos ar kitos gyventojų skundų temos, bet ir kas, kaip ir kodėl vertino sovietizacijos dalimi tapusią socialistinę sveikatos apsaugos programą, žadėjusią visiems prieinamą nemokamą gydymą ir sparčią institucionalizuotos infrastruktūros plėtrą visoje šalyje bei pirmiausia davusių rezultatų sanitarijos, epideminių ir infekcinių ligų srityje.

SKUNDAI: TEMOS, PROBLEMOS IR JŲ INTERPRETAVIMAS

LSSR sveikatos apsaugos ministerija kasmet gaudavo vis daugiau skundų. Štai archyve išlikusi tik viena maždaug pustrčio šimto puslapių dydžio 1947 m. (tada pasirodė pirmieji skundai) byla, 1948 m. – dvi panašaus dydžio bylos, 1951 ir 1952 m. – po keturias bylas, o 1953 m. – net dešimt. Ši tendencija rodo, kad ministerija buvo suvokiama kaip vieta, kur galima kreiptis sveikatos apsaugos klausimais, kad sovietinės valdžios įstaigomis pradedama pasitikėti arba kad prisitaikoma prie neišvengiamos jų vienvaldystės (kompetencijos spręsti tam tikras problemas). Laiško pradžioje dažnai būdavo apeliuojama į nemokamą gydymą garantuojančią „Stalino Konstituciją“, išvardijami „akivaizdūs“ sovietinės sveikatos sistemos laimėjimai, pabrėžiamas pritarimas politiniam kursui ir t. t. Išmokti pataikūniškų teiginių buvo nesunku, nes sovietų valdžia savo sveikatos apsaugos politiką propagavo pirmiausia pabrėždama nemokamą gydymą ir jo prieinamumą visiems. Todėl gyventojai netruko perprasti, ką valdžia laiko sveikatos apsaugos sistemos atramomis ir kuo drąsiai galima skųstis.

Šios dvi sovietų politikos kryptys leidžia skundus tematiškai suskirstyti į tris grupes: 1) nemokamo gydymo principo pažeidimas; 2) sveikatos apsaugos sistemos plėtros (visiems prieinamo įstaigų tinklo kūrimo) problemos; 3) tarpinės ir išvestinės problemos, dažnai kylančios iš pirmųjų dviejų grupių ar glaudžiai su jomis susijusios.

Nemokamo gydymo principo pažeidimas. Nemokamos medicinos paslaugos nebuvo sovietų išradimas. Tam tikru mastu jos buvo teikiamos ir tarpukario Lietuvoje. Tačiau okupacinė valdžia tikėjosi sulaukti visuomenės palaikymo įvesdama universalų

ir visuotinį nemokamą gydymą. Visos paslaugos pradėtos finansuoti iš valstybės biudžeto, sveikatos priežiūros įstaigos paverstos valstybinėmis, o vieninteliu gydytojų ir kito medicinos personalo uždarbio šaltiniu tapo valstybės mokamas atlyginimas. Panaikinus šioje srityje privačią nuosavybę ir privačią praktiką kilo reikšmingų socialinių padarinių: nemokamo gydymo principas keitė tradicinius gydytojo ir paciento santykius, susiklosčiusį požiūrį į medicinos paslaugas ir gydytojo profesiją.

Pirmaisiais pokario metais skunduose vyravo nemokamo gydymo principo pažeidimo tema. Iš įvairių Lietuvos vietovių į ministeriją plūdo pranešimai, kad konkreti sveikatos priežiūros įstaiga, jos vadovybė ar atskiri gydytojai nesilaiko „Stalino Konstitucijoje“ įtvirtintos teisės į nemokamas medicinos paslaugas. Daugeliu atvejų tai reiškė vieną iš dviejų tipų skundų. 1) Gydytojas liepia susimokėti už suteiktas paslaugas („reikalauja kyšio“). Pavyzdžiui, Sveikatos apsaugos ministerijai buvo atsiųstas toks „Valstiečių laikraštyje“ išspausdintas skundas: „Keisti dalykai vyksta Taujėnų ambulatorijoje. Šios gydymo įstaigos vedėjo, felčerio <...> [Kadangi skundų motyvai ir juose pateikiamų faktų tikrumas nėra neginčijami, čia ir toliau cituojamuose skunduose pasitaikančios pavardės išbrauktos. – T. V.] žmoną visada rasite prie ambulatorijos durų. Jei darbo valstietis ateina ambulatorijon be ryšulėlio, jį pasitinka trumpas ir rūstus felčerienės atsakymas: „Gydytojas nepriiminėja!“ Pamėginkite įteikti felčerienei kokį dešimtį kiaušinių ir nustebsite. Rūstumą kaip ranka nuėmė. Duryš plačiai atsiveria ir pagarbus linktelėjimas palydi (*sic*) ligonį į felčerio kabinetą.“³⁰ 2) Gydytojas nelegaliai verčiasi privačia praktika. Pokario metais valdžia neįstengė ar nesistengė visiškai panaikinti privačios gydytojų praktikos, bet mėgino kuo labiau ją apriboti ir kontroliuoti. 1949 m. LSSR Ministrų Taryba priėmė nu-

tarimą „Dėl instrukcijos besiverčiantiems privačia praktika medicinos darbuotojams registruoti“, numatanti suregistruoti visus privačiai besiverčiančius gydytojus ir apibrėžti leistinas šios veiklos ribas (kokius leidimus būtina turėti ir kokius dokumentus pateikti Sveikatos apsaugos skyriui, kokios turi būti patalpos, įrenginiai ir kokia veikla griežtai draudžiama)³¹. Akivaizdu, kad tuo buvo mėginama ne įteisinti, o pamažu išstumti tokią praktiką. Skundų autoriams „privati praktika“ buvo tapusi kone „antisovietinės veiklos“ sinonimu – tokios praktikos apraiškos, paminėtos tarp kitų problemų, visada padėdavo įrodyti „tikrąjį“ įstaigos ar atskiro gydytojo požiūrį į sovietų valdžią. Pagrįsti ne iki galo uždraustos privačios praktikos nelegalumą nebuvo sunku: skundų autoriai pranešdavo, kad gydytojas ja verčiasi oficialaus darbo metu, į valstybinę įstaigą atėjusius pacientus siunčia į privatų kabinetą arba privačiai gydo geriau ir nuoširdžiau.

Abiem atvejais skundo kritikos kryptis buvo konkreti įstaiga, o dažniausiai – gydytojas ar jų grupė: esą jie nepaiso nemokamo gydymo principo arba, atidavę jam duoklę, bando užsidirbti papildomai. Taigi kaip tik gydytojai patekdavo į neformalios ar nelegalios veiklos sritį. Tačiau negalima vienpusiškai teigti, kad nemokamo gydymo principą pažeisdavo tik gydytojai. Susiklosčiusio paciento ir gydytojo santykio, kai pirmasis užmoka (ir „atsidėkoja“ ne tik pinigais, bet ir maisto produktais ar kitomis gėrybėmis) antrajam už suteiktas paslaugas, ir dėl giliai įsišaknijusios tradicijos, ir dėl medicinos srities specifiškumo (žmogiško poreikio atsilyginti tam, kuris padėjo gyvybiškai svarbią gyvenimo akimirką) nebuvo galima lengvai pakeisti prievarta diegiamu įstatymu. Todėl daugeliui gyventojų atrodė normalu ignoruoti nemokamo gydymo principą ir susimokėti gydytojui. Nenuostabu, kad gyventojų nepasitenkinimą kartais sukeldavo

ne tiek tai, kad šio principo nepaisoma, kiek per didelis tarifas: „Aš skaitau, kad tie privatiški gydytojai per 5 minutes brangiai moka, ima. Aš maniau, kad jis paims 30 rb, o jis paprašė 100 rb. Užmokėjau ir išėjau. <...> Jeigu sergi, reikia kvieisti gydytoją į namus, tai gydytojo iš poliklinikos ieškai ir nesurandi, tai šaukies privačiai ir jam turi sumokėti 80 arba 100 rb, tai darbininkui labai brangiai atsieina.“³²

Iš skundų autorių samprotavimų ir patikrinimo aktų matyti, kad pacientai neretai vis dar labiau pasitikėdavo privačiomis gydytojų paslaugomis (neatmestina, kad dirbdami privačiai šie iš tiesų labiau stengėsi), o dažnai ir neturėdavo kito pasirinkimo, nes tik pradėta diegti sveikatos apsaugos sistema nepajėgė reikiamu metu suteikti visų paslaugų, todėl rasdavosi niša privačiai iniciatyvai. Tačiau šios temos skundų gausa (ypač pirmaisiais metais) rodo, kad dalis visuomenės netruko įvertinti nemokamo gydymo principą ir stengėsi įsigyventi į naują paciento vaidmenį – kad pacientas nėra nuolankus klientas didelį autoritetą turinčio gydytojo akivaizdoje, o mažų mažiausiai yra jam lygus, nes jam už nugaros stovi visos paslaugas finansuojanti valstybė.

Tai buvo labiau propagandinis ir teorinis vaizdinys, iš dalies toks ir likęs, bet jis veikė pacientų elgseną ir turėjo įtakos socialinei gydytojų padėčiai. Net būtų galima teigti, kad vienas svarbiausių vaidmenų naujojoje sveikatos apsaugos struktūroje teko keičiamam gydytojo statusui. Skundų autoriai reikšdavo nepasitenkinimą, kad gydytojas nenori susitaikyti su nauja socialine padėtimi: „Laikas būtų išėjusiems tarybinę mokyklą med. specialistams persiorientuoti, nevertinti ligos pagal kailinius. Deja, taip nėra. Jei ant galvos nemato skrybėlės, o po kaklu parišto čiziko – reikia, ligos istorija vyksta su kaimo prasčiuoku (anot buržuazinė Lietuvoj) arba su prastu eiliniu darbininku,

todėl nėra reikalo kvaršinti inteligentiškos galvos ir rodyti savo brangius, ne visiems vertus patarnavimus. / Atrodo, yra dar med. darbuotojų, kurie laikosi principo – gydymas už pinigus, už gerą pažintį, už šiltą aukštą vietą, už nusižeminimą, už modernišką fraką ir t. t. / Ar tai visuomenei – liaudžiai pasitarnavimas? Ar gydytojo profesijai dera išsireiškimai – pėsčias nevaikščioju, <...> mažas dalykas etc, ir dar būdinčiam?“³³

Sovietų valdžia siekė suproletarinti gydytojo profesiją – atimti iš jos elitinį statusą, kapitalistinėje santvarkoje įgyjamas privilegijas ir santykinę nepriklausomumą nuo valstybės³⁴. Po Spalio perversmo Sovietų Rusijoje buvo panaikinta net tradiciškai gydytojų duodama Hipokrato priesaika, nes ji esą reprezentavo buržuazinę mediciną. Ir tik 1971 m. sovietų valdžia, susirūpinusi nuolat blogėjančia sveikatos apsauga ir ypač nemažos dalies gydytojų požiūriu į pacientus, grąžino adaptuotą priesaiką³⁵. Taigi gydytojai pasidarė visiškai priklausomi nuo valstybės, nes ji suteikė galimybę gauti išsilavinimą, skyrė darbo vietą ir mokėjo atlyginimą. Oficialus eilinio gydytojo uždarbis buvo mažesnis nei aukštesnės kvalifikacijos gamyklos darbininko³⁶, tuo tarpu tarpukariu gydytojų atlyginimai labai įvairavo, bet miestuose susitelkę arba talentingi, išgarsėję gydytojai galėjo daug uždirbti³⁷ ir naudotis kitomis privilegijomis (autoritetu, galimybe studijuoti užsienyje ir kt.).

Besiverčiančius privačia veikla ir gaunančius neformalų atlyginimą gydytojus galėjo skusti sovietinės ideologijos normas greitai perpratę ir jomis besivadovaujantys gyventojai, o kita visuomenės dalis ir pati gydytojų bendruomenė tai laikė normalia praktika (jeigu buvo verčiamasi „su protu“, t. y. neišsišokant, laikantis atsargumo, nepersistengiant, geriausia – užsitikrinus politinį užnugarį). Kaip minėta, šios rūšies skundų daugiausia buvo pokario pradžioje –

nuožmiausios sovietizacijos ir politinės kovos metais, kai tvyrojo didžiausia įtampa ir vyko reikšmingiausi socialiniai lūžiai. Tuomet tokie pranešimai veikė kaip stipri politinė korta ir veiksmingas būdas palaužti nemažą įtaką turinčius gydytojus, susidoroti su jais. O vėliau, kaip galima spręsti iš mažtančių šios rūšies skundų, tokia praktika nusistovėjo ir rado vietą naujojoje sveikatos apsaugos sistemoje³⁸, leisdamą gydytojams išlaikyti statusą ir neformaliais būdais kompensuoti sistemos trūkumus.

Sveikatos apsaugos sistemos plėtra. Įgyvendindamas politinę nuostatą padaryti sveikatos paslaugas visiems prieinamas, režimas sveikatos apsaugos sistemą ekstensyvinio ir institucionalizavo – geografiškai steigė hierarchines, pagal kompetencijas ir teikiamas paslaugas sulaipsniuotas sveikatos priežiūros įstaigas. Pagrindiniais sistemos plėtros rodikliais tapo įstaigų kiekis, medicinos personalo ir lovų skaičius. Buvo atstatomos sugriautos ir statomos naujos ligoninės, steigiamos sanitarinės epideminės stotys, dispanseriai, gimdymo namai, konsultacijų kabinetai ir ambulatorijos.

Kaip minėta, atskaitos taškas buvo stipriai suniokota sistema, kuriai labai trūko medicinos personalo, o sveikatos paslaugų poreikis visuomenėje buvo milžiniškas (ne tik patekti į perpildytą ligoninę, bet ir surasti gydytoją buvo nelengva). Todėl pokariniu plėtros laikotarpiu valdžia galėjo daryti ir darę gyventojams išpūdį atsirandančiomis naujomis ligoninėmis ar kaime steigiamomis ambulatorijomis, kuriose dirbo bent jau felčeris. Panegirika sovietų valdžiai skundus pradėdavę gyventojai dažnai pabrėždavo kaip tik šiuos plika akimi matomus diegiamos sistemos rezultatus: „Jei buržuaziniais laikais Radviliškyje buvo tik geležinkelio ambulatorija ir vienas kitas privatus gydytojas, tai dabar čia randame geležinkelio spec.

ambulatoriją, polikliniką, ligoninę, TBC dispanserį, TBC stacionarą, motinos ir vaiko konsultaciją. Iš karto žvilgtelėjęs į nemažą skaičių gydymo įstaigų, be abejo, skaitytojas gali pagalvoti, kad pacientai yra apsupti medicinos darbuotojų globa, bet, deja, to nėra.“³⁹ Tačiau įdomu, kad skundų, susijusių su sistemos plėtra, taip pat pamažu daugėjo. Atrodo, kad visuomenės sovietizacija reiskė ir tam tikrą propagandos skleidžiamų pažadų įsisąmoninimą, t. y. imta aiškiau suvokti, ką laikyti teisėtu (valdžios atžvilgiu ir jos pačios požiūriu) lūkesčiu, dėl kurio nerizikuoja pakliūti į saugumo akiratį už antisovietinę valdžios kritiką. Juk, priešingai nei nemokamo gydymo principo pažeidimo atveju, čia susiduriama ne tiek su akivaizdžia antisovietine veikla, kiek su tuo, ką padarė ar ko nepadarė sovietų valdžia, todėl reikia suprasti, kas ir kaip kritikuotina.

Totalitarinis režimas siekė aprėpti visą šalį institucionalizuotu tinklu ne tik norėdamas įgyvendinti programinį visiems prieinamų medicinos paslaugų punktą, bet ir kad įgytų kuo didesnę galią kontroliuoti. Šiuo atveju – galią kontroliuoti žmonių sveikatą ir gyvybę, o tiksliau – produktyvumo jėgas ir demografinius rodiklius. Tik visa aprėpiantis tinklas leido griežtai centralizuotai valstybinei sistemai kontroliuoti ir gerinti šiuos rodiklius. Geriausiai tai atspindi aktyvios pastangos institucionalizuoti gimdymą. Sveikatos apsaugos sistemos plėtra šioje srityje virto tiesiogine kova su tradiciniu gimdymo būdu, arba „bobių praktika“, kaip ją vadino sovietų pareigūnai (kai gimdyti namie padeda pribuvėja, o ne profesionalus akušeris medicinos įstaigoje).

Greičiausiai neklaidinama teigiant, kad valstietiškoje tarpukario Lietuvoje tik apie penktadalis moterų gimdė padedamos profesionalių medikų⁴⁰, ir tai iš tiesų lėmė didelį kūdikių mirtingumą. Sovietų valdžia šią problemą sprendė uždrausdama gimdyti be

medikų pagalbos, t. y. įtraukdama gimdymą į sveikatos apsaugos sistemą. Tradiciniam gimdymo būdai įveikti reikėjo sparčiai steigti gimdymo namus, gimdymo skyrius ligoninėse ir siųsti ką tik parengtas akušeres dirbti į ambulatorijas.

Rodomos pastangos ir bendra Lietuvos urbanizacija galiausiai davė norimą rezultatą, tačiau pokariu gimdymo institucionalizavimas (bendresne prasme – modernizacija) nevyko sklandžiai pagal valdžios numatytą schemą. Antai 1948 m. sveikatos apsaugos ministras konstatavo, kad „medicinos gimdymo pagalbos apimtis kaimo vietovėse, kaip stacionaruose, taip ir namuose, pasilieka žema“, ir nurodė, kad Trakų aps. tik 30 proc. gimdyvių buvo suteikta medicinos personalo pagalba, Zarasų aps. – 40 proc., Biržų aps. – iki 60 proc.⁴¹ Todėl nemažai samprotavimų apie institucionalizavimo eigą randame ir skunduose. „<...> gimdyvė <...> gimdė kūdikį izoliatoriuje 0.15 minutės naktį. Niekas iš gydytojų ir budinčių seselių nedalyvavo. Kai kūdikis pravirko, man teko ieškoti budinčios seselės, kad priimtų kūdikį. Bet surasti buvo labai sunku, nes, kaip taisyklė, šiuo metu visi miega, kas kur randa sau vietą. Su dideliu vargu teko surasti. Tuo metu budėjo praktikantė <...>. Kai ji priėmė, tai ji nežinojo, ką su kūdikiu daryti, neturėjo patirties, bet nesutriko, pakvietė valytoją Rakovską. Ši meta plauti grindis ir priima neplautomis rankomis kūdikį“⁴², – rašė ministerijai vyras, kurio žmona mirė po gimdymo Vilniaus pirmosios tarybinės ligoninės Gimdymo skyriuje.

Iš skundų nelengva įvertinti, ar pelnytai akušerės ir kitas medicinos personalas buvo kritikuojami už kompetencijos stoką (ypač gimdyvės mirties atvejais), bet daugelis skundų autorių kalba ne tik apie prastą personalo darbą, bet ir apskritai apie apgailėtinas sąlygas gimdymo skyriuose ir nepasirengimą profesionaliai teikti medicinos

pagalbą. „20/I.47 man teko nuvežti žmoną gimdyti. Viskas vyko naktį, žmonos būklė buvo bloga ir nepaisant to budintis gydytojas <...> nenorėjo mūsų priimti, sakydamas, kad nėra vietų <...>. Gimdymo kabinete tamsu, šalta, nejauku. Dažnai gimdymo momentu gydytojo nėra. Taip buvo ir mano žmonai. Tik laikas nuo laiko atbėgdavo akušerė ir skubindavo sakydama, kad gimdote ne jūs viena <...>. Po primygtinių prašymų žmoną pervežė į „tylią“ palatą Nr. 35. Čia ir dieną, ir naktį be jokio varžymosi lakstė pelės ir žiurkės, taip kad užmigti buvo baisu ir vietoj spintelės svečiai gali įlįsti į lovą. Šalia sveikų gimdyvių gulėjo motinos, sergančios venerinėmis ligomis (sifilis)“⁴³, – skundėsi kitos moters sutuoktinis.

Taigi gimdančios moterys susidurdavo su prastos kokybės paslaugomis, o skundų autoriai skaudžiai ironizavo, kad jos niekuo nesiskiria nuo kaimo bobučių paslaugų⁴⁴. Iš skundų galima daryti išvadą, kad pokario metais įtraukti gimdymą į valstybinę sistemą buvo svarbiau nei tai, kaip šiam institucionalizavimui buvo pasirengta ir kokiomis sąlygomis moterys gimdė.

Panaši tendencija ryškėja nagrinėjant ne tik susijusius su gimdymu, bet ir apskritai apie sveikatos apsaugos sistemos plėtros problemas kalbančius skundus. Jų autoriai kartais reikšdavo nepasitenkinimą, kad plačiai propaguojama institucionalizuota plėtra nepasiekia konkrečios gyvenamosios vietos⁴⁵. Bet gausesnė skundų bangą sukėlė priešingas dalykas – susidūrimas su veikiančiomis sveikatos priežiūros įstaigomis. Suprantama, šių skundų padaugėjo praėjus keleriems metams po okupacijos, kai ėmė plėtotis įstaigų tinklas. Ministerijai siunčiamuose skunduose gyventojai piktinosi, stebėjosi, reiškė susirūpinimą, nuogastavo, guodėsi tuo, kokį išpūdį jiems padarė konkreti gydymo įstaiga arba kokių paslaugų nepasisėkė joje gauti. Dažniausiai

nepavykdavo rasti gydytojų, nes jų tiesiog nebūdavo, medicinos personalas neturėjo reikiamų priemonių, patalpos buvo nepritaikytos pacientams priimti ir t. t. Blogos darbo sąlygos priversdavo skųstis ir pačius gydytojus – štai Šateikių ambulatorijos vedėja taip aprašo savo darbovietę: „Pavasari ir rudenį ligoniams patekti į ambulatoriją neįmanoma dėl pelkių ir klampaus purvo. / Namas yra senas, apleistas, be pamatų, lyjant mažiausiam lietui kiaurai bėga vanduo ligoniams ant galvos. Esant lietingam orui ambulatorijoje dirbti negalima, nes nėra niekur sausos vietos ir, be to, gali gautis užkrėtimas, nes sanitariniu atžvilgiu ambulatorija randasi antisanitarinėje padėtyje. Ambulatorijos sienos netinkuotos, kiaurai vėjas perpučia.“⁴⁶ Ministeriją pasiekdavo pranešimų, kad, pavyzdžiui, dantų protezavimo kabinetas įrengtas ligoninės koridoriuje, po laiptais, arba ambulatorija veikia privačiame name, kuriame gyvena gydytojas su šeima. Tokios aplinkybės pacientams ir darbuotojams kartais sukeldavo nemažai nepatogumų, nes privatus gyvenimas pynėsi su darbu. Užvenčio gyventojai pasipiktinę skundė ambulatorijos gydytoją ir laborantę, palaikančius intymius ryšius: „Tarnautojai labai pasipiktino. Ateina rytą į įstaigą, o jie kaip balandžiai tik atsikėlę bučiuojasi, verda pusryčius SES laboratorijoje. Kada reikia dirbti ambulatorijoje ir SES nėra kada. Ateina vienuoliktą ar dvyliktą valandą, kol jie įsiruošia į ambulatoriją iš merlinių širmų. Visi tarnautojai san. epideminės stoties liko tik trukdytojais, nes meilė užsimezgė kaip romane.“⁴⁷

Nors skundų autoriai problemas paprastai formuluodavo taip, kad nebūtų kvestionuojamas pačios plėtros prasmingumas ir sparta, o problema atrodytų lokali (t. y. tik vietiniai atsakingi pareigūnai, o ne centrinė valdžia neatlieka savo darbo), skundai rodo tam tikrą gyventojų nusivylimą ar kad propagandos keliama lūkesčiai neišsipildė. Iš

laiškuose randamos informacijos susidaro vaizdas, kad institucionalizuota sveikatos apsaugos plėtra pokario metais daug kur vyko formaliai, t. y. rūpintasi vien popierine plėtra: buvo siekiama konstatuoti ambulatorijos, sanitarinės epideminės stoties ar net ligoninės įsteigimo faktą, pernelyg nesi-rūpinant, kokios iš tiesų sudarytos sąlygos teikti medicinos paslaugas, kas jas teks ir kokia bus jų kokybė. Todėl gyventojai neretai susidurdavo su įstaigomis, kurias buvo galima pavadinti *de facto* tuščiavidurėmis: jose nebūdavo gydytojų (ypač konkrečios srities specialistų) arba jie retai atvykdavo, jų darbo sąlygos neatitiko elementarių sanitarinių reikalavimų arba jie neturėdavo įrankių. Pati Sveikatos apsaugos ministerija nuolat konstatuodavo tokią padėtį: „Nagrinėjant Lietuvos T.S. Respublikos gydymo-profilaktikos įstaigų medicinos instrumentais, įrengimų ir aparatūra aprūpinimo stovį, konstatuojama, kad daugumai įstaigų trūksta reikalingiausiųjų, ypač blogai aprūpintos net paprasčiausiais instrumentais valsčių ambulatorijos. Taip, pavyzdžiui, daugelio Utenos ir Ukmergės apskričių valsčių ambulatorijų medicinos turtas susideda iš vieno pinceto, vieno švirkšto ir vienos poros pirštinių.“⁴⁸ Tokios būklės priežastimis sovietų valdžia laikė prastai organizuojamą vietinį darbą arba „buržuazinį palikimą“.

Tarpinės ir išvestinės problemos. Skundai nesiribojo dviem ką tik aptartomis temomis. Žmonių patirtis sudėtingoje daugiašakėje sveikatos apsaugos sistemoje skatino kurti įvairius pranešimus. Kai kurie iš jų sudarą gana savarankišką skundų grupę, kurią būtų sunkoka tiesiogiai susieti su viena iš dviejų pagrindinių teminių krypčių. Pavyzdžiui, režimui nusprendus izoliuoti vaistų rinką ir neimportuoti jų iš Vakarų ėmė masiškai trūkti vaistų. Tipiško skundo autorius nurodydavo, kad ligoninėje ar vaistinėje negali

įsigyti gydytojo jam išrašytų vaistų, ir paprastai pridurdavo, kad sulaukė pasiūlymo jų nusipirkti nelegaliai: „Ligoninėje niekuomet negausi nors ir paprasčiausių reikalingų vaistų. Vaistus šioje ligoninėje ligonis turi savo lėšomis pirkti ir juos pristatyti iš vaistinės. Bet ir tuos pačius aptarnaujantieji asmenys išgrobsto ir vėliau pardavinėja gana aukštomis kainomis.“⁴⁹ Nuo pirmųjų pokario metų išsiplėtėjusi nelegali vaistų rinka, dažnai palaikoma paties medicinos personalo, vertė gyventojus abejoti skelbiamo nemokamo gydymo tikrumu.

Kita didelė teminė skundų grupė – pranešimai apie apgailėtinas sanitarines, higienos, mitybos ir gydymo sąlygas sveikatos priežiūros įstaigose. Net karo baisumus ištvėrę žmonės negalėjo suprasti, kaip sveikatos įstaigose gali būti toks lygis: „Visą savaitę 22-osios palatos ligoniai gulėjo purviniuose pataluose. Į ligonių skundus atsakydavo, kad nėra švarios patalynės. <...> Maistą duoda blogą ir nešvariai paruoštą. 47 m. liepos 22 d. ligonės <...> (22 palata) lėkštėje buvo rastas tarakonas, kiti ligoniai maiste rasdavo musių, virvučių ir tarakonų. Maistas nekaloringas ir nepakankamas ligoniui pasveikti“⁵⁰; „Ligoninės inventorių aplūžęs ir jo remontu niekas nesirūpina. Po sunkios operacijos ligonis <...>, lovai sugriuvus, iškrito ant grindų. / Dar lapkričio mėn. Infekcinių ligų skyriaus patalpos buvo neremontuotos, pečiai nesutvarkyti ir nekūrentose patalpose prisiėjo guldyti mažus vaikus. Seserys, kad ligoniai neperšaltų, suguldydavo kartais po keturis vaikus į vieną lovą.“⁵¹

Tokius skundus galima priskirti problemiam sistemos plėtros ratui, tačiau vargu ar tikslu būtų teigti, kad blogas sąlygas lėmė tik formali tuščiaavidurė plėtra, kai įstaigos buvo nepakankamai arba visai neaprūpinamos reikiamu personalu ir įranga. Utėlės, tarakonai, blakės, graužikai ir kiti gyviai buvo įprasti šių įstaigų gyventojai⁵². Trūko maisto

produktų, kuro, įvairių kitų medžiagų. Bendra visuomenės būklė palaikė abejingumo, atsargumo (socialinio aktyvumo požiūriu) ir susitelkimo į asmeninį išgyvenimą kupiną atmosferą. Ši karo metų ir prievartinių okupacijų palikimą galėtume apibrėžti Karlo Schlögelio sąvoka „kasdienybės sumaitojimas“⁵³: tokie skundai liudija kasdienybę, kuri istoriškai dažnai nesulaukia dėmesio, bet turi lemiamą reikšmę gyvenant čia ir dabar, vertinant padėtį ir priimant sprendimus. Kita vertus, panašių skundų gausa rodo, kad būta nemažai nepasitenkinimo esama padėtimi, bent dalis visuomenės jos nepriėmė kaip savaime suprantamos ir kėlė klausimus (nebūtinai tiesiogiai), skatinančius keisti „sumaitotą kasdienybę“.

Skundimasis blogomis gydymo sąlygomis veda ir prie kitos svarbios temos – remdamiesi sovietine retorika, ją galėtume įvardyti kaip subiuokratėjusio medicinos personalo problemą. Juk sąlygos sveikatos priežiūros įstaigose daug priklausė nuo ten dirbančio medicinos personalo, todėl šių įstaigų būklė atspindi ir darbuotojų požiūrį į pacientus, pacientų ir medikų tarpusavio santykius. Tiesa, terminas „subiuokratėjės“ buvo tapęs eufemizmu ar ideologine etikete, lipinama kiekvienam neįtikusiam medicinos personalo nariui, neatsižvelgiant į tai, kodėl jo elgesys tapo kritikos objektu. Todėl šiuos skundus apimančios temos negalima sumenkinti iki biurokratinio elgesio tikrąja šio žodžio prasme. Tik nedidelė, kad ir sveikatos politikos požiūriu reikšminga, skundų dalis iš tiesų atitiktų subiuokratėjimo apibrėžimą. Tai skundai, iš kurių aiškėja, kad geri įstaigos darbo rodikliai gydytojams buvo tapę svarbesni už pagalbą konkrečiam asmeniui⁵⁴. Bet faktiškai neįmanoma tiksliau nustatyti, kaip dažnai tokios intencijos slėpėsi už įvairių medicinos personalo poelgių. Šiaip ar taip, skundų, kurių autoriai vertino medicinos personalą kaip „subiuokratėjusį“, bet kurių

jokiu būdu negalima paaiškinti vien formalia elgsena, skaičius nenusileido dviejų pagrindinių skundų rūšių skaičiui. Žmonės pranešdavo apie aplaidų ar atsainų medicinos personalo elgesį⁵⁵, šiurkštų bendravimą su pacientais⁵⁶ ir kompetencijos stoką⁵⁷.

Prisimindami sovietinėje pokario sistemoje keičiamą gydytojo statusą ir formuojamą naują paciento santykį su juo, galėtume teigti, kad šie skundai atspindi gyventojų prisiimtą naują vaidmenį „nesitaikstyti“ su netinkamu elgesiu, taigi statusai savotiškai persigrupavo. Tačiau žvelgiant plačiau (nors ir iš vieno – paciento – žiūros taško), ši informacija suponuoja mintį apie karo ir okupacijos suardytus socialinius santykius, apie trūkinėjančius žmogiškus ryšius, kas pasireiškė pykčiu, šiurkštumu, abejingumu ir egoizmu. Kaip ir kitose gyvenimo srityse, sveikatos apsaugoje šią tezę sutvirtina skunduose atsispindintis gydytojų ir felčerių girtavimas: „Apsidžiaugėm, kad Debeikių ambulatorija <...> turės gerą gydytoją ir vietoje bus suteikta medicininis patarnavimas. Tačiau greitai mūsų geri troškimai ir džiaugsmai buvo apvilti: gydytojas nuolat girtuokliavo ir girtuokliauja, o po to ligonius nelabai atidžiai ir noriai teikiasi priimti ir apžiūrėti.“⁵⁸

Kita vertus, medicinos personalo profesionalumą gerokai nusmukdė karo metų nuostoliai – gydytojų po karo buvo daugiau nei triskart sumažėję. Tad pacientų nepasitenkinimą galėjo kelti gydytojų trūkumas, nes šie tiesiog nespėdavo laiku visiems suteikti pagalbos ar skirti deramo dėmesio. Mėginta rasti daugiau specialistų parsisiunčiant dirbti dar prieš karą į Rusiją išvykusių ir nutautėjusių lietuvių kilmės gydytojų, bet iš to tik atsirado naujų socialinių problemų: pasak gydytojo Jono Lelio, jie „čia nepritapo ir išsiuntimą į tėvų žemę laikė tremtimi“⁵⁹. Taip pat po pertraukos skubėta rengti naujus gydytojus ir žemesnįjį medicinos personalą, todėl netrūkusi daug kur į atsakingas pareigas

buvo paskirta jaunų specialistų. Be to, į okupuotą Lietuvą vyko svetimšaliai, pateikiantys įvairius jų kvalifikaciją esą patvirtinančius pažymėjimus ir diplomus. Kadangi vykstant ekstensyviai plėtrai buvo didelis personalo poreikis, darbą nesunkiai rasdavo ir abejotinos kompetencijos ar apskritai medicinos išsilavinimo neturintys asmenys. Šiuo atveju skundai padėjo režimui atlikti kvalifikacinį filtravimą – tikrinant gautą pranešimą paaiškėdavo, kad gydytojas ar seselė nėra baigę reikiamų mokslų.

Galiausiai reikia pasakyti, kad skundų byloje išlikę stebėtinai mažai (atsižvelgiant į tuo metu vykusį partizaninį karą) tiesiogiai su ginkluotuoju pasipriešinimu ir politinės kovos motyvais susijusių pranešimų. Juk daug gydytojų, jei ir neįsitraukė į partizanų gretas, dažnai susidurdavo su šios kovos padariniais – sužeistaisiais⁶⁰. Menkas tokių skundų skaičius aiškintinas tuo, kad tokia informacija, jei ir patekdavo į Sveikatos apsaugos ministeriją, joje neužsilikdavo, o būdavo persiunčiama saugumui. Vis dėlto keli atvejai yra užfiksuoti. Pavyzdžiui, vieno skundo autorius pranešė, kad grupė „banditų“ Vilkaviškio apskrityje užpuolė žemės ūkio artelę ir sumušė 18 kolūkiečių. Viena moteris buvusi atvežta į ligoninę, bet gydytojas nenorėjęs jos priimti. Įsikišus valdžiai sužeistoji buvusi paguldyta į ligoninę, bet gydytojas ėmęs iš jos tyčiotis. Pasak skundo autoriaus, vietoj pagalbos beveik be sąmonės gulintys ligonei ir ją atvežusiems žmonėms jis esą pasakęs: „Koks velnias jus čia atnešė? <...> Reikėjo namuose gydyti. Aš neprivalau ligoninėje priimti visokių padugnių ir t. t.“⁶¹

Aptikta ir keletas skundų, atspindinčių nacionalinius nesutarimus, – esą engiami ar diskriminuojami rusų arba lietuvių tautybės pacientai⁶². Iš skunduose aptinkamų užuominų peršasi mintis, kad šalies politinė padėtis (pasipriešinimas, represijos, trėmimai, svetimšalių atsikėlimas gyventi, „antisovietinio

elemento“ paieškos) niekais vertė pastangas normaliai teikti medicinos paslaugas ir skatino tarpusavio įtampą. Neabejotina, kad ir kai kurie neutralūs skundai iš tikrųjų turėjo politinį motyvą, kad pranešimuose aprašyti nesutarimai, pyktis ir šiurkštus elgesys slėpė politinį susipriešinimą.

IŠVADOS

Gyventojų skundai LSSR sveikatos apsaugos ministerijai atskleidžia, kaip milžiniška prievartinė sisteminė pertvarka veikė žmonių kasdienybę, kokius socialinius procesus ir reiškinius sukėlė. Jei sovietizacija laikytume ne tik politinės valdžios įtvirtinimą, bet ir visos santvarkos socialinių ir kultūrinių pagrindų pakeitimą, skundų turinys aiškiai rodo, kad tai buvo ilgas procesas – sovietinės sveikatos apsaugos sistemos, kaip vienos iš atraminių režimo kolonų, kūrimas užtruko. Skunduose ji matoma kaip diegiama, bet ne kaip įdiegta netgi vėlyvaisiais pokario metais. Kitaip tariant, gausėjantys skundai yra vykstančios, bet dar neįvykusios visuomenės sovietizacijos atspindys.

Tuo pačiu metu skundų autoriai mokėsi sovietinės naujakalbės – kokią retoriką vartoti, kaip sudėlioti akcentus, į kokius trūkumus ar netinkamą veiklą atkreipti dėmesį. Pastangos perprasti „žaidimo taisykles“ pirmiausia ir rodo dalies visuomenės pritaikymą ar susitaikymą su nauju politiniu režimu, nors dalį skundų santykiškai galėtume laikyti neturinčiais politinio motyvo. Kitaip tariant, pirminis impulsas rašyti skundą sveikatos apsaugos klausimais dažnai buvo ne politinis suinteresuotumas, o asmeninė patirtis: artimojo netektis, netinkamas gydymas, negalėjimas gauti paslaugų. Bet ir tokie pranešimai komunikuojant su valdžia paprastai būdavo politizuojami, pirmiausia pasitelkiant minėtąją naujakalbę.

Svarbiausia, kad skundai kaip šaltinis ne tik tam tikru rakursu atveria pokario vaizdą, suformuotą suvokimo, ką, kaip ir kodėl galima pranešti valdžiai, bet ir pasižymi reikšmingu neintencionalumu, t. y. suteikia žinių apie tai, ko skundų autoriai greičiausiai nenorėjo atskleisti: sovietizacijos problemas ir kliūtis bei socialinio pasipriešinimo jai ar pastangų ją apeiti apraiškas. Nagrinėdami okupacinio sovietų režimo politiką matytume, kaip įsitvirtina naujoji tvarka, o nagrinėdami tokį šaltinį kaip skundai, regime ir tai, kas traukiasi ir (ar) kas prisitaiko, bei visus iš to išplaukiančius socialinės transformacijos padarinius.

Gydytojai skunduose atsiskleidžia kaip nenorintys susitaikyti su nemokamo gydymo principu arba siekiantys iš naujosios sistemos pasipelnyti. Be abejo, tai šio šaltinio suformuotas vaizdinys, todėl jis nebūtinai turi įgauti apibendrintą reikšmę – daugybė gydytojų toliau profesionaliai atliko savo pareigas (įsitraukdami ar neįsitraukdami į neformalius santykius) naujomis sąlygomis. Bet skunduose susiformavusį gydytojo portretą reikia interpretuoti įvertinant keletą veiksnių: pokariu ši profesija buvo suvalstybinta ir stipriai biurokratizuota⁶³, oficialaus atlyginimo ir formalios profesinės iniciatyvos galimybės sumenko. Todėl reikalavimą susimokėti už suteiktas paslaugas galime suprasti ir kaip bandymą toliau plėtoti tradicinius santykius su pacientu, o siekį užsidirbti papildomai – kaip norą išlaikyti ar atkurti ankstesnę finansinę padėtį. Ir vienu, ir kitu atveju susiduriame su gydytojų pastangomis išlaikyti tradicinį socialinį ir finansinį statusą. Oficialia, arba formalia, veikla to padaryti nebeįmanoma, todėl statuso išlaikymas iš dalies persikelia į neformalią, o valdžios požiūriu – į nelegalią sritį. Vadinas, tai, kas anksčiau buvo įprasta ir autoritetą garantuojanti praktika, dabar faktiškai virto nusikalstama veikla. Neformalų atsilyginimą

gydytojams nuo pirmųjų metų skatino ir sovietinės sveikatos apsaugos sistemos nepakankamumas – kad gautų spartesnių ar geresnės kokybės paslaugų, pacientai turėjo mokėti kyši arba kreiptis privačiai.

Ši problema susijusi su propagandos garsiai deklaruotu tikslu vykdant institucionalizuotą plėtrą sukurti visiems prieinamą nemokamą gydymą. Arvydas Guogis ir Natalija Bogdanova sovietinį socialinį saugumą apibūdina kaip minimalų, bet visa apiman-tį⁶⁴. Kaip matome iš nagrinėtų skundų, tą patį galima pasakyti ir apie sveikatos apsaugą: nuo pat pirmųjų dienų okupacinei valdžiai labiausiai rūpėjo kuo greičiau išplėsti savo sveikatos priežiūros tinklą, aprėpti juo visą šalies teritoriją, vykdyti kiekybinę sveikatos ir demografinę kontrolę, o teikiamų paslaugų kokybė buvo nustumta į antrąjį planą, tarsi tikintis, kad po šio plėtros etapo savaime ateis kokybinio gerėjimo metas. Ideologinis pažadas suteikti visiems prieinamas medicinos paslaugas buvo suprastas kaip institucinio artumo ir gausumo įgyvendinimas. Iš gyventojų žiūros taško tai reiškė susidūrimą su minimalių paslaugų reiškiniu ar net su *de facto* tuščiaavidurėmis, t. y. formaliai įsteigtomis, sveikatos priežiūros įstaigomis.

Nuorodos

¹ O. Kharkhordin, *The Collective and the Individual in Russia: a Study of Practices*, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1999, p. 110.

² Sh. Fitzpatrick, „Signals from Below: Soviet Letters of Denunciation of the 1930s“, *The Journal of Modern History*, 1996, Vol. 68, No. 4; Sh. Fitzpatrick, „Supplicants and Citizens: Public Letter-Writing in Soviet Russia in the 1930s“, *Slavic Review*, 1996, Vol. 55, No. 1.

³ N. Maslauskienė, I. Petravičiūtė, *Okupantai ir kolaborantai: pirmoji sovietinė okupacija (1940–1941)*, Vilnius: Margi raštai, 2007, p. 136.

⁴ L. Gudžinskas, „Lietuvos ir Estijos sveikatos apsaugos raida: panašios sąlygos, skirtingi rezultatai“,

Todėl institucionalizuota plėtra skunduose atsiskleidžia kaip perdėtai forsuojama.

Galiausiai skundai kaip eilinių žmonių patirties šaltinis fiksuoja bendrus pokario Lietuvos padėties bruožus, retai sulaukiančius įdėmesnio istoriografinio žvilgsnio: sunkios gyvenimo sąlygos, pašliję ar suardyti socialiniai santykiai, vyraujantys demoralizacijos ženklai – visa tai, ką galėtume apibendrinti „sumaitotos kasdienybės“ sąvoka. Įtraukta į istorinius pokario tyrimus ir išsamiai išnagrinėta, ši sąvoka ne mažiau nei politinių sprendimų, represijų, pasipriešinimo kovos ir jos slopinimo istorijos, didžiųjų ekonominių ir socialinių pertvarkymų studijos padėtų suprasti, kodėl žmonės galiausiai susitaikė su naująja sovietine tvarka ar prisitaikė prie jos, kodėl atsirado jos rėmėjų, prisitaikėlių ir išdavikų. Žmonės palaužia ne vien tiesioginiai grasinimai, bauginimas, baimė patekti į valdžios akiratį, bet ir kasdienis nuovargis, neviltis ir demoralizacija, tiesiog noras grįžti į normalaus gyvenimo vėžes. Sovietinės sveikatos apsaugos diegimo istorija rodo, kaip okupacinis režimas siekė normalizuoti padėtį įgyvendindamas naująją tvarką.

Politologija, 2012, Nr. 3 (67); R. Buivydas, G. Černiauskas, *Lietuvos sveikatos priežiūros sistema pereinamuoju laikotarpiu*, Vilnius: Sveikatos ekonomikos centras, 1997; D. Jankauskienė, „Sveikatos politikos ir valdymo raida bei pagrindiniai dabarties iššūkiai“, in R. Buivydas, G. Černiauskas ir kt., *Lietuvos sveikatos sektorius amžių sandūroje*, Vilnius: Sveikatos ekonomikos centras, 2010. Iš dalies prie šios darbų grupės galima priskirti Arvydo Guogio ir Natalijos Bogdanovos straipsnį, analizuojantį sovietinį socialinės apsaugos modelį. Žr. A. Guogis, N. Bogdanova, „Sovietinio socialinės apsaugos modelio funkcijos bei raida ir Lietuva“, *Politologija*, 2012, Nr. 2 (66).

⁵ M. G. Field, *Soviet Socialized Medicine*, New York: The Free Press, 1967; W. Knaus, *Inside Russian*

Medicine, New York: Everest House, 1981; M. Ryan, *Doctors and the State in the Soviet Union*, New York: St Martin's Press, 1990; D. S. Friedenberg, „Soviet Health Care System“, *The Western Journal of Medicine*, 1987, No. 147, p. 214–217; K. Schechter, „Soviet Socialized Medicine and the Right to Health Care in a Changing Soviet Union“, *Human Rights Quarterly*, 1992, Vol. 14, No. 2, p. 206–215; J. H. Bernstein, J. T. Shuval, „Emigrant Physicians Evaluate the Health Care System of the Former Soviet Union“, *Medical Care*, 1994, Vol. 32, No. 2, p. 141–149 ir kt.

⁶ D. A. Barr, „The Ethics of Soviet Medical Practice: Behaviours and Attitudes of Physicians in Soviet Estonia“, *Journal of Medical Ethics*, 1996, Vol. 22, No. 1, p. 33–40.

⁷ Žr. Sveikatos apsaugos atstatymo Tarybų Lietuvoje schematinis planas, 1944 m., Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-769, ap. 1, b. 2, l. 20.

⁸ S. Grybkas, *Sovietinė nomenklatura ir pramonė Lietuvoje 1965–1985 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011, p. 125.

⁹ M. G. Field, „Structured Strain in the Role of the Soviet Physician“, *American Journal of Sociology*, 1953, Vol. 58, No. 5, p. 493–494.

¹⁰ R. Buivydas, G. Černiauskas, op. cit., p. 51; L. Gudžinskas, op. cit., p. 64–65; K. Schechter, „Soviet Socialized Medicine and the Right to Health Care in a Changing Soviet Union“, *Human Rights Quarterly*, 1992, Vol. 14, No. 2, p. 206–215; M. Feshbach, „Soviet Health Problems“, *Proceedings of the Academy of Political Science*, 1984, Vol. 35, No. 3, p. 81–97.

¹¹ LCVA, f. R-769.

¹² Sh. Fitzpatrick, „Suplicants and Citizens: Public Letter-Writing in Soviet Russia in the 1930s“, p. 79.

¹³ V. A. Kozlov, „Denunciation and Its Functions in Soviet Governance: A Study of Denunciations and Their Bureaucratic Handling from Soviet Police Archives, 1944–1953“, in Sh. Fitzpatrick, R. Gellately, *Accusatory Practices: Denunciation in Modern European History, 1789–1989*, Chicago: The University of Chicago Press, 1997, p. 126.

¹⁴ Ibid., p. 133.

¹⁵ T. Vaiseta, *Nuobodulio visuomenė: vėlyvojo sovietmečio Lietuva (1964–1984): daktaro disertacija*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2012, p. 263–288.

¹⁶ K. Korzeniewska, „Vykdomas komitetas praneša...“. Sovietų valdininkai skundžia katalikų kunigus (1962–1965): kas? kam? ką?, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2006, Nr. 4–5, p. 157–165.

¹⁷ D. Marcinkevičienė, „Laiškas pakvietė kelionėn“: buitinių skundų praktika sovietinėje Lietuvoje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2007, Nr. 2 (22), p. 110–122.

¹⁸ LSSR sveikatos apsaugos ministro 1949 m. gegužės 4 d. įsakymas Nr. 241 „Dėl dėmesio darbo žmonių laiškams, skundams ir pareiškimams padidinimo“, LCVA, f. R-769, ap. 1, b. 286, l. 272.

¹⁹ Pavyzdžiui, žr. *ibid.*, b. 401, l. 114.

²⁰ D. Jankauskienė, „Sveikatos politikos ir valdymo raida bei pagrindiniai dabarties iššūkiai“, in R. Buivydas, G. Černiauskas ir kt., *Lietuvos sveikatos sektorius amžių sandūroje*, p. 109.

²¹ L. Gudžinskas, op. cit., p. 63–64.

²² J. Pivorienė, D. Mikalauskaitė, „Tarpukario Lietuvos socialinės apsaugos sistemos formavimosi prielaidos“, *Socialinis darbas*, 2005, Nr. 4 (1), p. 92.

²³ Ibid.

²⁴ J. Meškauskas, *Lietuvos medicinos istorija: medicinos mokslas, gyventojų medicininio ir socialinio aprūpinimo istorinė ir dokumentinė apžvalga*, Čikaga: Pasaulio lietuvių gydytojų sąjunga, 1987, p. 362.

²⁵ Ibid., p. 699–705.

²⁶ Liaudies komisarų nutarimai ir susirašėjimas planavimo ir finansavimo klausimais, LCVA, f. R-769, ap. 1, b. 4, l. 21.

²⁷ Vokiečių fašistinių grobikų Lietuvos SSR sveikatos apsaugos komisariatui padarytų nuostolių ataskaita, *ibid.*, b. 54, l. 20.

²⁸ Liaudies komisarų nutarimai ir susirašėjimas planavimo ir finansavimo klausimais, *ibid.*, b. 4, l. 21.

²⁹ Sveikatos apsaugos liaudies komisaro 1944 m. liepos 25 d. įsakymas Nr. 2, *ibid.*, b. 1, l. 1 a. p.

³⁰ Darbo žmonių skundai ir pareiškimai, 1948 m., *ibid.*, b. 200, l. 150.

³¹ Sveikatos apsaugos ministro 1949 m. įsakymai, *ibid.*, b. 286, l. 243–245.

³² Darbo žmonių skundai ir pareiškimai, 1947 m., *ibid.*, b. 141, l. 14.

³³ Darbo žmonių skundai ir pareiškimai, 1950 m., *ibid.*, b. 402, l. 183–183 a. p.

³⁴ K. Schechter, op. cit., p. 207.

³⁵ M. Feshbach, op. cit., p. 92.

³⁶ M. G. Field, „Structured Strain in the Role of the Soviet Physician“, p. 500; D. A. Barr, op. cit., p. 37.

³⁷ *Gydytojas Liubomiras Laucevičius: gyventi, mylėti, būti mylimam*, Vilnius: Tyto alba, 2010, p. 33.

³⁸ Dar žr. K. Ambrozaitis, *Šimtmečio keliu*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2011, p. 173.

- ³⁹ Darbo žmonių skundai ir pareiškimai, 1953 m., LCVA, f. R-769, ap. 1, b. 751, l. 190.
- ⁴⁰ Sveikatos apsaugos ministro 1948 m. spalio 20 d. įsakymas Nr. 330, *ibid.*, b. 192, l. 9 a. p.
- ⁴¹ *Ibid.*
- ⁴² Darbo žmonių skundai ir pareiškimai, 1947 m., *ibid.*, b. 141, l. 236.
- ⁴³ Darbo žmonių skundai ir pareiškimai, 1947 m., *ibid.*, l. 22.
- ⁴⁴ Darbo žmonių skundai ir pareiškimai, 1951 m., *ibid.*, b. 505, l. 47 a. p.
- ⁴⁵ Darbo žmonių skundai ir pareiškimai, 1953 m., *ibid.*, b. 748, l. 172.
- ⁴⁶ Darbo žmonių skundai ir pareiškimai, 1952 m., *ibid.*, b. 622, l. 91.
- ⁴⁷ Darbo žmonių skundai ir pareiškimai, 1953 m., *ibid.*, b. 747, l. 269 a. p.
- ⁴⁸ Sveikatos apsaugos ministro 1948 m. sausio 16 d. įsakymas Nr. 44, *ibid.*, b. 190, l. 32 a. p.
- ⁴⁹ Darbo žmonių skundai ir pareiškimai, 1949 m., *ibid.*, b. 301, l. 148.
- ⁵⁰ Darbo žmonių skundai ir pareiškimai, 1947 m., *ibid.*, b. 141, l. 145.
- ⁵¹ Darbo žmonių skundai ir pareiškimai, 1949 m., *ibid.*, b. 302, l. 121.
- ⁵² Sveikatos apsaugos ministro 1947 m. gegužės 30 d. įsakymas Nr. 207, *ibid.*, b. 130, l. 110.
- ⁵³ K. Schlögel, *Teroras ir svajonė: Maskva, 1937-ieji*, Vilnius: Tyto alba, 2013, p. 364.
- ⁵⁴ LSSR sveikatos apsaugos ministro 1949 m. birželio 30 d. įsakymas Nr. 367, LCVA, f. R-769, ap. 1, b. 288, l. 266.
- ⁵⁵ Darbo žmonių skundai ir pareiškimai, 1948 m., *ibid.*, b. 200, l. 225.
- ⁵⁶ Darbo žmonių skundai ir pareiškimai, 1949 m., *ibid.*, b. 301, l. 147 a. p.–148.
- ⁵⁷ Darbo žmonių skundai ir pareiškimai, 1948 m., *ibid.*, b. 200, l. 271.
- ⁵⁸ Darbo žmonių skundai ir pareiškimai, 1953 m., *ibid.*, b. 748, l. 182.
- ⁵⁹ J. Lelis, *Tragiškos ir komiškos miniatiūros: Okupacijos meto gydytojo užrašai*, Vilnius: Agora, 1998, p. 130.
- ⁶⁰ B. Bratkauskas, *Gyvenimo sukuriuose: gydytojo prisiminimai*, Vilnius: Andrena, 2010, p. 72.
- ⁶¹ Darbo žmonių skundai ir pareiškimai, 1949 m., LCVA, f. R-769, ap. 1, b. 304, l. 126.
- ⁶² Darbo žmonių skundai ir pareiškimai, 1948 m., *ibid.*, b. 200, l. 154.
- ⁶³ Daugiau apie tai žr. M. G. Field, „The Position of the Soviet Physician: The Bureaucratic Professional“, *The Milbank Quarterly, Supplement 2: „The Changing Character of the Medical Profession“*, 1988, Vol. 66, p. 182–201.
- ⁶⁴ A. Guogis, N. Bogdanova, op. cit., p. 42.

Gauta 2015 03 04

Vilniaus universitetas,
Medicinos fakultetas, Psichiatrijos klinika,
Vasaros g. 5, Vilnius

Tomas Vaiseta

REFLECTION OF THE IMPLEMENTATION OF THE SOVIET HEALTH SYSTEM IN THE COMPLAINTS OF THE INHABITANTS (1944–1953)

Summary

The subject of the article is health care. The development of a universal free health care system from the beginning of the Soviet occupation had to become, in conjunction with other social programmes, one of the cornerstones of the Sovietisation tools: on the one hand, these programmes made the whole population directly dependent on the benevolence of the state, on the other hand, it cannot be denied that free and “universally accessible” services helped the Soviet regime earn favour with many inhabitants. We could claim that industry based on industrialisation plans was the backbone of the Soviet regime, while the health care and social security systems were like the nervous systems branching out from the backbone and covering the whole of society.

This article aims to examine how the implementation of the Soviet health care system in the first and most ruthless years of the occupation (1944–1953) looked from the bottom (how it was understood by the inhabitants and what problems they saw) and what this says about the Sovietisation process in this area. In order to examine this, the complaints of inhabitants sent to the Ministry of Health of the Lithuanian SSR will be studied, because it is from these complaints that we can learn not only about the control mechanism of the regime and the involvement of ordinary citizens in it, but also about some aspects of the daily life of ordinary residents.

In the complaints, the health care system is perceived as being implemented, but not in place even until the later

post-war years. In other words, the growing number of complaints was a reflection of the Sovietisation of society which was taking place, but which was not yet completed. The study of the policies of the Soviet occupation regime would show how the new regime was expanding, while the study of a source such as complaints shows who is resisting and/or who is adapting, along with all the consequential effects of social transformation.

Thematically the complaints have been divided into three groups: 1) violation of the principle of free health care, 2) development of the health system, and 3) intermediate and derivative problems.

In their complaints doctors can be seen as unwilling to accept the principle of free health care or seeking to benefit from the new system. This portrait of doctors should be interpreted by taking into account a number of factors: in the post-war period this occupation was nationalised and heavily bureaucratic, and the opportunities of an official salary and formal occupational initiatives diminished. Therefore, the requirement to pay for the services can be understood as an attempt to further develop traditional relations with patients, while the desire to earn extra money can be understood as the desire to maintain or restore the previous financial situation. In either case, doctors attempted to preserve their traditional social and financial status. Informal remuneration to doctors was encouraged by the fact that the health care system was insufficient from the start of Soviet rule, whereby patients wishing to get faster or better services had to pay bribes or contact doctors privately.

The problem is related to the propaganda, which declared the aim of accessible free health care through institutionalised development. This ideological promise was interpreted as the implementation of institutional proximity and abundance. However, from the viewpoint of the population it meant having minimum services or even formally, but not *de facto* established health care institutions. Therefore, the institutionalised development is revealed in the complaints as being excessively enforced.

Finally, complaints as sources of experience of ordinary people provide general features of the situation in post-war Lithuania: difficult living conditions, broken or destroyed social relationships and signs of demoralisation – everything that could be summarised by the concept of “mutilated everyday life”. If this concept is included in the post-war historical research and analysed in greater detail, it would help us understand – no less than the stories of political decisions, reprisals, resistance struggle and suppression or studies of the great economic and social restructurisation do – as to why people would eventually come to terms with the new Soviet regime or adapt to it and why it appeared to have supporters, conformists and traitors. People can be broken not only by immediate threats, intimidation and fear of coming to public attention, but also by daily fatigue, despair, demoralisation, and just a desire to return to a normal life. The story of the implementation of the Soviet health care system shows how the occupation regime sought to normalise the situation by implementing a new order.

Migracijos procesai ir Rytų ir Pietryčių Lietuva (1960–1980 m.)

Remiantis archyvine ir istoriografinė medžiaga straipsnyje nagrinėjama Rytų ir Pietryčių Lietuvos problematika per migracijos prizmę, ieškoma atsakymų, ar šis regionas buvo migrantų traukos vieta, kokie veiksniai, priežastys ir aplinkybės lėmė migracijos specifiką ir kokie buvo migracijos procesų padariniai.

IVADAS

XX a. Sovietų Sąjungos kaip daugiatautės, geografiniu požiūriu labai išsiplėtusios valstybės istorija domino įvairių šalių mokslininkus. Greta politinės ar socialinės problematikos buvo tiriama demografinė istorija ir jos dinamika. Vienas iš svarbesnių demografinę padėtį keitusių veiksnių buvo migracija. Ji sulaukė nemažo mokslininkų dėmesio. Kai kurie tyrėjai, kaip antai Matvejus Polynovas, Stephenas White'as, Alexas Pravda, Zvi Gitelmanas, Robertas A. Lewisas, Richardas H. Rowlandas, Ralphas S. Clemas, įžvelgė tiesioginį migracijos poveikį socialiniams-ekonominiams procesams (industrializacijai, urbanizacijai, visuomenės pokyčiams ir kt.)¹. V. Kotovas, Aleksejus Topilinas, Alanas Blumas pabrėžė migracijos įtaką etniniais ir demografiniams SSRS pokyčiams², dar kiti nagrinėjo migracijos svarbą tautų plėtrai³. Lietuvos problematika šiuose tyrimuose buvo apžvelgta bendrame SSRS kontekste, lokalus lygmuo (Rytų ir Pietryčių Lietuva) juose neatskleistas.

Rytų ir Pietryčių Lietuvos demografinė problematika labiausiai domino Lietuvos tyrėjus. Svarių darbų parengė geografs, sociologai, istorikai Ričardas Baubinas, Petras Gaučas, Marija Karalienė, Jonas Kunčina, Algirdas Stanaitis, Saulius Stanaitis, Vlada Stankūnienė, Vytautas Tininis, Liudas Truska, Stasys Vaitiekūnas ir kt.⁴ Jų tyrimai telkėsi į Vilniaus miesto atvejį arba į posovietinį laikotarpį. Remdamiesi oficialiais statistikos rinkiniais, gyventojų surašymų duomenimis ir kt. šaltiniais, šie autoriai pažymėjo, kad migracijos procesai nagrinėjamu laikotarpiu darė didelę įtaką Vilniaus ir visos Lietuvos ekonominei ir demografinė raidai. Viena vertus, jie padėjo sparčiai plėtojamai pramonei išspręsti darbo jėgos klausimą, greitino urbanizaciją, kita vertus, turėjo neigiamų socialinių padarinių (kaimų tuštėjimas, šeimos struktūros kaita ir kt.)⁵.

Pirmąją chronologinę straipsnio ribą ženklina stabilesnis regiono gyvenimo etapas, prasidėjęs pasibaigus intensyvesnei migracijai į užsienį. 1959 m. baigėsi kelerius metus trukusi repatriacija į Lenkiją, per kurią į kaimyninę šalį išvyko kelios dešimtys tūkstančių Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojų lenkų ir žydų su šeimomis. Baigiamoji chronologinė riba labiau santykinė – ji sietina su mažėjančiu regiono gyventojų mobilumu.

Straipsnyje keliamas tikslas ištirti, ar Rytų ir Pietryčių Lietuva buvo kitų sovietinių respublikų gyventojų traukos vieta ir išskirtinis Lietuvos regionas šiuo aspektu, o jeigu taip,

tai kas traukė į šį regioną, kaip migracijos procesai paveikė etninę ir demografinę regiono padėtį, ar vykdytos administracinės teritorinės reformos buvo palankios šio krašto gyventojams.

Rengiant straipsnį daugiausia remtasi Lietuvos archyvų – Lietuvos centrinio valstybės (toliau – LCVA), Lietuvos ypatingojo (toliau – LYA) ir Vilniaus apskrities (toliau – VAA) – medžiaga. Migracijos srautams į Lietuvą atskleisti vertinga buvo LSSR statistikos valdybos ir jos Šalčininkų, Vilniaus, Trakų ir Švenčionių rajonų skyrių medžiaga, saugoma LCVA ir VAA. Išlikę dokumentai aiškiai liudija, kad kitų sovietinių respublikų gyventojus labiausiai traukė Rytų ir Pietryčių Lietuva, ypač Vilnius. Juos viliojo geresnės darbo ir karjeros galimybės. Todėl Lietuvos gyventojams teko konkuruoti su atvykėliais.

Demografinius regiono pokyčius lėmė ir LSSR administracinė teritorinė pertvarka. Jos padarinius Rytų ir Pietryčių Lietuvai pavyko atskleisti nagrinėjant LCVA saugomus dokumentus. LSSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo fonde saugoma medžiaga rodo, kad tuometiniai administraciniai teritoriniai pokyčiai daugeliu atvejų buvo palankūs vyraujančiai etninei regiono grupei – lenkams.

Rytų ir Pietryčių Lietuvos vietinės valdžios požiūrį nagrinėjamu klausimu padėjo išryškinti LYA dokumentai. Rajonų partijos komitetų posėdžių protokolai, informacinės pažymos ir kt. patvirtino, kad Vilniaus, Trakų, Eišiškių (Šalčininkų) ir kitų rajonų institucijoms ir organizacijoms trūko darbuotojų, todėl jų buvo ieškoma atsižvelgiant ne tik į vidinius Lietuvos, bet ir į Baltarusijos darbo jėgos išteklius.

Publikuoti statistikos leidiniai⁶ buvo naudingi tiriant etninius pokyčius nagrinėjamu laikotarpiu, nustatant migrantų etninę sudėtį ir kt.

Lietuvoje įsikūrusių asmenų migracinei motyvacijai atskleisti buvo vertingi prisimi-

nimai⁷. Jais remiantis, buvo galima geriau suprasti atskirų etninių grupių atstovų sprendimą keltis gyventi į Lietuvą, atskleisti vieno ar kito migracijos srauto įtaką ir reikšmę Rytų ir Pietryčių Lietuvos regionui.

RYTŲ IR PIETRYČIŲ LIETUVA 1960 M.: ADMINISTRACINIS TERITORINIS IR DEMOGRAFINIS REGIONO VAIZDAS

1950 m. įvykdyta administracinė reforma padalijo Lietuvos teritoriją į rajonus. Vilniaus, Trakų ir Švenčionių apskričių teritorijoje sudaryti ne tik rajonai, kurie perėmė tų apskričių vardą, bet ir nauji – Eišiškių, Nemėnčinės, Pabradės, Šalčininkų, Švenčionėlių, Vievio. Tačiau XX a. šeštojo dešimtmečio pabaigoje–septintojo dešimtmečio pradžioje respublikoje įvykdyta dar viena reforma – nedideli rajonai buvo panaikinti. 1959 m. neliko Pabradės ir Naujosios Vilnios rajonų, 1962 m. iš Šalčininkų ir Eišiškių rajonų buvo sukurtas vienas Eišiškių rajonas. Tačiau lietuvių gyvenamos šio rajono apylinkės, kaip antai Čebatorių, Dargužių, Pošalčių, Urkonių ir Valkininkų, buvo prijungtos prie Varėnos rajono⁸. Į Šalčininkų ir Eišiškių rajonų valdžios ir gyventojų reiškiamą nepasitenkinimą teritoriniais pokyčiais nebuvo atsižvelgta. Dar po 10 metų rajono centras iš Eišiškių miesto buvo perkeltas į Šalčininkus, o rajonas pervadintas į Šalčininkų.

Realiai tokiai reformai buvo nepasiruošta. Nors dar 1966 m. LSSR Ministrų Taryba buvo nurodžiusi pavaldžioms institucijoms pasirengti švietimo, administracinėms ir kt. reikmėms skirtų pastatų statybai Šalčininkų mieste, tačiau ir XX a. aštuntojo dešimtmečio pradžioje mieste labai trūko tarnybinių ir gyvenamųjų patalpų⁹. Todėl vietos valdžia turėjo organizuoti darbuotojų vežiojimą į darbą ir atgal, laikinai palikti dalį įstaigų Eišiškių mieste. Tai trukdė normaliai dirbti

ir kėlė dalies gyventojų nepasitenkinimą. Rajonų sujungimu nepatenkinti Eišiškių miesto ir apylinkių gyventojai kėlė klausimą, kodėl Eišiškės buvo prijungtos prie Šalčininkų, o ne atvirkščiai¹⁰. Iš tikrųjų neaišku, kodėl daugiau gyventojų turintis miestas buvo prijungtas prie mažesnio. Galima kelti prielaidą, kad tokį sprendimą lėmė logistikos motyvai – Šalčininkai buvo arčiau Vilniaus, turėjo geresnį susisiekimą su respublikos sostine geležinkeliu ir automobilių keliais. Be to, įtakos galėjo turėti ir perspektyviniai urbanistikos planai – Šalčininkų miestą ketinta plėsti¹¹.

Rytų ir Pietryčių Lietuvoje neliko ir kitų nedidelių rajonų. Nemenčinės rajonas buvo sujungtas su Vilniaus, o prie šio dar prijungtos naikinamo Širvintų rajono Jauinių ir Šiaulių apylinkės¹². Dalis buvusio Pabradės rajono teritorijos ir Švenčionių rajonas įėjo į Švenčionių rajoną, o Vievio – į

Trakų. Panašiai kaip ir Eišiškių rajono atveju, dalis tankiau lietuvių gyvenamų buvusių Nemenčinės ir Pabradės rajonų apylinkių buvo prijungtos prie Molėtų rajono¹³. Šie pokyčiai regiono gyventojams lenkams vienur (Vilniaus, Eišiškių (Šalčininkų), Trakų rajonuose) buvo palankūs (gyventojų lenkų skaičius padidėjo), kitur (Švenčionių rajone) – mažiau palankūs, nes bendro rajonų gyventojų skaičiaus kontekste jų skaičius sumažėjo.

Pažymėtina, kad 1 lentelėje pateikti Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojų skaičiai yra apytiksliai. Archyviniai šaltiniai liudija, kad kai kuriuose rajonuose gyventojų judėjimas buvo fiksuojamas nevisiškai tiksliai (ne visi išvykę asmenys buvo išregistruojami, o atvykę – įregistruojami), pasitaikė gyventojų prirašymo atvejų. Mat praktika, kai gyventojai egzistavo tik popieriuje, vietos valdžios institucijų atstovams garantavo didesnę

1 lentelė. Gyventojų skaičius Rytų ir Pietryčių Lietuvoje (tūkst., 1963–1978 m.)

Metai Rajonas, miestas	1963	1965	1967	1969	1972	1974	1976	1978
Eišiškių (Šalčininkų)	45,3	45,7	45,9	46,1	43,4	43,3	44,1	44,0
Švenčionių	40,3	40,5	41,1	39,9	39,9	39,7	39,5	39,6
Trakų	62,6	64,1	66,8	69,2	72,3	71,6	71,9	71,9
Vilniaus	93,9	93,8	98,3	85,0	93,3	93,1	92,7	92,7
Vilniaus m.*	276,8	299,2	323,0	359,5	404,7	426,8	452,5	475,4
Iš viso	518,9	543,3	575,1	599,7	653,6	674,5	700,7	723,6

* Kiti tyrėjai nurodo mažesnę gyventojų skaičių: 1963 m. – 271,9 tūkst., 1965 m. – 295,8 tūkst., 1976 m. – 445,9 tūkst., 1978 m. – 468,8 tūkst. Žr. V. Stankūnienė, „Demographic Development of Vilnius in Historical Context“, *Lietuvos demografiniai pokyčiai ir gyventojų politika*, Vilnius, 1995, p. 37; A. Stanaitis, E. Stankūnienė, „Vilniaus gyventojų dinamika XX a. antrojoje pusėje“, *Geografija*, t. 17, 1981, p. 112.

Lentelė sudaryta remiantis natūralaus LSSR gyventojų judėjimo 1963–1978 m. rezultatais, LCVA, f. R-363, ap. 1, b. 6917, l. 26–32; b. 8323, l. 87–91; b. 9698, l. 15–20; b. 11122, l. 24–31; b. 13679, l. 10–15; b. 15437, l. 143; b. 17091, l. 7–12; b. 18612, l. 2–8; Šalčininkų, Švenčionių ir Trakų rajonų Statistikos skyrių duomenimis, VAA, f. 337, ap. 1, b. 755, l. 149; f. 580, ap. 1, b. 391, l. 30; b. 400, l. 4; f. 1125, ap. 1, b. 142, l. 50; b. 316, l. 39; b. 359, l. 35.

atlyginimą ar darbo vietų skaičių. Rytų ir Pietryčių Lietuvoje būta gyventojų prirašymo atvejų. Antai 1966 m. Vilniaus rajono Kairėnų apylinkės tarybos pirmininkas sulaukė nuobaudos už „dokumentų klastojimą registruojant gyventojus“¹⁴. Panašių atvejų šiame rajone buvo ir daugiau. Gretimame Trakų rajone kelios dešimtys asmenų tapo rajono gyventojais sumokėję piniginių atlygi registraciją vykdančiam darbuotojui. Gyventojų skaičiumi buvo manipuliuojama ir kitur – prirašymo atvejų pasitaikė Kėdainių, Panevėžio, Šilalės, Ukmergės, Zarasų rajonuose ir kitur¹⁵.

Nors ir apytiksliai, 1 lentelės duomenys yra patikimesni už kitų tyrėjų, nes anuo metu mokslininkams buvo sunku prieiti prie šio tipo duomenų, todėl daugiausia jie remdavosi antrinių šaltinių duomenimis.

1 lentelės duomenys rodo, kad gyventojų skaičius rajonuose, išskyrus Vilniaus miestą, kito nesmarkiai. Akivaizdesnis demografinis pokytis užfiksuotas tik Vilniaus rajone. Jį lėmė administraciniai teritoriniai pertvarkymai. Gyventojų skaičiumi didžiausio respublikoje Vilniaus rajono gyventojų staiga sumažėjo nuo maždaug 97 tūkst. iki 85 tūkst. dalį rajono teritorijos prijungus prie Vilniaus miesto. Taip 1969 m. apie 13 tūkst. rajono gyventojų tapo vilniečiais¹⁶.

Kyla klausimas, kodėl nematyti didesnio minėtų rajonų gyventojų skaičiaus pokyčio. Juk, anot L. Truskos¹⁷, XX a. šeštajame–devintajame dešimtmečiais pagrindinis gyventojų skaičiaus didėjimo šaltinis Lietuvoje buvo natūralusis prieaugis. Tačiau duomenys rodo, kad Rytų ir Pietryčių Lietuvoje gyventojų daugėjimą ar mažėjimą labiau lėmė migracija. Antai 1974–1975 m. Vilniaus rajone natūralusis prieaugis buvo 1 285, Trakų rajone – 904, Šalčininkų rajone – 589, Švenčionių rajone – 145¹⁸. Bet tuo pat metu į Vilnių iš Vilniaus rajono persikėlė per 3 000 asmenų, iš Šalčininkų – per 1 100, iš Tra-

kų – apie 1 200, iš Švenčionių – per 700¹⁹. Taigi kaip tik migracija lėmė, kad šių rajonų gyventojų skaičius kito labai nedaug. Tiesa, 1967–1968 m. ir vėlesnės ekonomikos reformos Rytų ir Pietryčių Lietuvoje šiek tiek pristabdė kaimo gyventojų skaičiaus mažėjimą, nes pradėjus kolūkiuose mokėti fiksuotą atlyginimą dalis jaunuolių likosi juose²⁰.

AR RYTŲ IR PIETRYČIŲ LIETUVA BUVO MIGRANTŲ TRAUKOS CENTRAS?

Istoriškai susiklostė, kad didžiausias regiono traukos centras buvo Vilnius. Ypač gausiai gyventojai migravo į miestą Antrojo pasaulinio karo pabaigoje ir pokariu, nenutrūko šie srautai ir nagrinėjamu laikotarpiu. Vilnius traukė geresnėmis galimybėmis įsidarbinti (čia buvo daug didelių pramonės įmonių, statybos organizacijų ir kt.), įgyti profesiją specializuotose ar aukštojo mokslo įstaigose ar tiesiog patogesniu gyvenimu. Anot ilgamečio Vilniaus miesto vykdomojo komiteto pirmininko Algirdo Vileikio, „gauti darbo ir bendrabutį, valgyti gamyklos ir bendrabučio valgykloje to meto jaunimui atrodė visai patrauklus karjeros variantas“²¹.

Vilnius daugiausia augo dėl gyventojų migracijos iš kitų Lietuvos rajonų. Tačiau iš visų Lietuvos vietovių išsiskyrė netoli sostinės buvę rajonai – Vilniaus, Trakų, Eišiškių, Varėnos ir Ignalinos. Štai 1971 m. iš pirmojo iš šių rajonų Vilnius sulaukė 645 asmenų mechaninio prieaugio, iš antrojo – 759, iš trečiojo – 612, iš ketvirtojo – 534, iš penktojo – 411²² (plg. iš Šiaulių rajono – 86, iš Panevėžio – 87, iš Tauragės – 74, iš Plungės – 64). Panaši tendencija išliko ir vėliau. Nors reikėtų pažymėti, kad dalis vietinių gyventojų įsidarbino Vilniaus ar Trakų rajonuose pradėjusiose veikti pramonės įmonėse. Pvz., nemažai vietinių gyventojų įsidarbino 1970 m.

Vilniaus rajono Rudaminos miestelyje pradėjusiame veikti paukštyne, o miestelio gyventojų skaičius padidėjo beveik 3,5 karto²³. Panašiai augo ir galintys pasiūlyti darbo vietų Trakai, Grigiškės, Lentvaris.

Vilniaus gyventojų skaičių papildė ir atvykėliai iš kitų sovietinių respublikų. Tarp jų vyravo Rusijos ir Baltarusijos gyventojai. Ypač baltarusiai kreipė žvilgsnius į Lietuvą. Geografinė Vilniaus padėtis (netoli nuo Baltarusijos nutolęs miestas, patogus susisiektis), sparti pramonės plėtra, lemianti geresnę gyvenimo perspektyvą, etniškai artima aplinka (dauguma Vilniaus ir jo krašto gyventojų buvo slavai) skatino jų migraciją. Daug žmonių atvyko iš Gardino, Vitebsko ir Minsko sričių. Savo ruožtu Baltarusijos centrinė statistikos valdyba fiksavo didžiulius demografinius tų sričių nuostolius.

Kitų sovietinių respublikų gyventojų skaičių Vilniuje didino SSRS vykdyta centralizuota darbo jėgos paieška. Ji reiškėsi darbuotojų siuntimu iš vienos respublikų į kitas. Taip į Vilnių buvo atsiųsta nemažai žmonių iš kitų SSRS regionų. Antai XX a. septintojo dešimtmečio pradžioje į Vilniaus valstybinę matavimo technikos kontrolės laboratoriją atvyko daug jaunų specialistų, kai kurie ir su šeimomis²⁴. Panaši padėtis buvo ir kitose Vilniaus organizacijose.

Tačiau kitų sovietinių respublikų gyventojai kėlėsi ne tik į Vilnių. Juos viliojo ir gyvenimas Šalčininkų, Eišiškių, kituose nedaug nuo Baltarusijos nutolusiuose rajonuose. Buvęs Šalčininkų rajono švietimo skyriaus vedėjas Antonis Jankowskis apie XX a. aštuntąjį dešimtmetį rašė: „Ženklus atvykėlių iš Baltarusijos antplūdis, dalis jų – rusakalbiai lenkai, kurie pasidavė švietimo sistemos rusinimui.“²⁵ Savo atvykimą į Rytų ir Pietryčių Lietuvą atvykėliai aiškino palankesnėmis socialinėmis sąlygomis: esą Lietuvoje buvo galima gauti didesnę žemės sklypą namui statyti, jaunimas galėjo tikėtis

geresnio darbo nei Baltarusijos kolūkyje²⁶. Archyviniai šaltiniai taip pat patvirtina, kad Baltarusijos gyventojai traukė į Eišiškių ar Šalčininkų miestus ir apylinkes. 1976 m. liepos mėn. tikrinant Šalčininkų miesto gyventojų registracijos tikslumą buvo nustatyta, kad kai kurie miesto gyventojai atvykėliams iš Baltarusijos, neįregistravę jų atitinkamose valdžios institucijose, nuomojo butus ar kambarius. Gyvenamųjų patalpų savininkams buvo nurodyta šiuos asmenis įregistruoti, o jeigu tai neįmanoma (kadangi jie registruoti Baltarusijoje), liepti išsikraustyti²⁷. Vilniaus rajonas taip pat buvo patrauklus atvykėliams iš kitų SSRS regionų, ypač iš Baltarusijos. 1966–1970 m. mechaninis prieaugis iš kitų sovietinių respublikų šiame rajone buvo apie 2 200 asmenų, 1974–1975 m. vien iš BSSR čia atsikėlė 500 asmenų²⁸.

Tarp atvykėlių iš kaimyninės respublikos vyravo baltarusiai ir lenkai. Pastaruosius į Lietuvą traukė ne tik geresnės socialinės sąlygos, bet ir palankesnės galimybės išlaikyti etninę tapatybę. Lietuvoje buvo lenkiškų mokyklų, ėjo lenkiška spauda, buvo plėtojama kultūrinė veikla, todėl sąmoningesni, etniškai labiau susipratę lenkai naudojo šią galimybę. Baltarusijos lenkų bendruomenė tuo metu neteko dalies aktyviausių lenkų tapatybės puoselėtojų. Pirmiausia į Lietuvą buvo atsivilioti lenkų mokytojai. XX a. penktojo dešimtmečio pabaigoje Baltarusijoje nustojus veikti lenkiškoms mokykloms, dalis be darbo likusių mokytojų atvyko į Lietuvą ir įsidarbino lenkiškose mokyklose. Czesławas Żywuszkas, vienas iš tokių mokytojų, prisiminė: „<...> kai Lietuvoje pradėta organizuoti mokyklas lenkų dėstomąja kalba ir labai trūko mokytojų, į Ščiučiną atvyko [LSSR. – V. S.] švietimo ministerijos atstovų grupė verbuoti mokytojų į lenkų mokyklas Lietuvoje. Po trumpo pokalbio su tos grupės vadove Sviridova sutikau atvykti dirbti mokytoju vienoje iš lenkų mokyklų Lietuvoje.“²⁹

Kitas kaimyninės respublikos gyventojų traukos objektas buvo Lietuvos profesinės ir aukštesniosios mokyklos. Reikia pasakyti, kad kai kurios jų labai traukė Baltarusijos jaunimą. Antai 1957 m. į Naujosios Vilnios pedagoginės mokyklos pirmą kursą įstojo 34 asmenys, kurių dauguma buvo kilę iš kaimyninės respublikos³⁰. Jaunuolių iš BSSR netūrėjo ir Naujosios Vilnios mokytojų institute, kuris rengė 5–7 klasių mokytojus rusų ir lenkų mokykloms, taip pat Vilniaus rajone veikusioje žemės ūkio mechanizacijos mokykloje. Kaip rodo statistiniai duomenys, daugiau kaip 50 proc. į Lietuvą mokytis atvykusių jaunuolių iš Baltarusijos tapdavo

profesinių mokyklų mokiniais³¹. Kiti Baltarusijos gyventojai lenkai kaip įvairių sričių specialistai taip pat kėlėsi į Lietuvą³².

Lietuva, ypač didieji miestai, masino ir žydų tautybės asmenis. Mat dėl čionykščio liberalesnio gyvenimo, palankesnio požiūrio į emigraciją jie puoselėjo viltį greičiau išvykti į Vakarų. Anot tyrėjo Lino Tatarūno³³, 1967–1980 m. į Lietuvą atvyko ir iš jos išvyko apie 10 tūkst. žydų iš kitų sovietinių respublikų.

Taigi koks buvo mechaninio ir natūraliojo gyventojų prieaugio santykis ir kokia buvo jo įtaka Vilniaus demografinėi raidai? Į šį klausimą padės atsakyti 2 ir 3 lentelės.

2 lentelė. Vilniaus miesto gyventojų natūralusis prieaugis (1960–1978 m.)

Tautybė Metai	Baltarusiai	Lenkai	Lietuviai	Rusai	Ukrainiečiai	Kiti	Iš viso
1960	544	802	1 591	827	86	23	3 873
1961	540	791	1 538	835	106	126	3 936
1962	476	716	1 718	768	71	103	3 852
1963	516	675	1 605	692	69	9	3 566
1964	393	581	1 643	545	79	131	3 372
1965	412	608	1 604	538	41	56	3 259
1966	442	706	1 748	544	51	58	3 549
1967	443	724	1 691	525	59	19	3 461
1968	336	708	2 019	524	48	4	3 639
1969	337	785	2 157	609	83	71	4 042
1970	356	872	2 222	661	54	115	4 280
1971	441	883	2 608	755	98	135	4 920
1972	354	749	2 443	743	47	33	4 369
1973	412	849	2 226	664	53	54	4 258
1974	349	835	2 379	622	75	32	4 292
1975	410	796	2 360	556	61	45	4 228
1976	383	792	2 395	574	68	12	4 224
1977	362	751	2 266	601	37	-8	4 009
1978	316	776	2 197	616	63	-48	3 920
Iš viso	7 822	14 399	38 410	12 199	1 249	970	75 049

Lentelė sudaryta remiantis 1960–1978 m. Vilniaus m. gyventojų natūraliojo prieaugio rezultatais, LCVA, f. R-363, ap. 1, b. 5306, l. 59; b. 5306a, l. 93; b. 6082, l. 74; b. 6917, l. 79; b. 7679, l. 130; b. 8323, l. 263; b. 9027, l. 100; b. 9698, l. 96; b. 10390, l. 121; b. 11122, l. nenumeruotas; b. 11992a, l. 116; b. 12831, l. 98; b. 13679, l. 114; b. 14614, l. 86; b. 15437, l. 97; b. 16240, l. 131; b. 17091, l. 137; b. 17834, l. 56; b. 18612, l. 67.

Iš 2 lentelės matyti, kad 1960–1978 m. dėl natūraliojo prieaugio Vilniaus gyventojų skaičius išaugo 75 tūkst. asmenų, nors tuo pat metu vilniečių padaugėjo per 240 tūkst. (nuo apie 240 tūkst. 1960 m. iki 480 tūkst. 1979 m.). Taigi natūralusis prieaugis sudarė trečdalį viso gyventojų prieaugio. Demografinę Vilniaus miesto plėtrą labiausiai veikė migracijos procesai. Mechaninio gyventojų prieaugio rezultatai atsispindi 3 lentelėje.

3 lentelė. Vilniaus miesto gyventojų mechaninis prieaugis (tūkst., 1962–1978 m.)

Metai	Mechaninis prieaugis
1962	4,2
1963	7,4
1964	7,7
1965	8,4
1966	8,7
1967	9,2
1968	10,6
1969	10,4
1970	10,9
1971	8,9
1972	4,6
1973	7,0
1974	8,6
1975	9,1
1976	7,4
1977	7,4
1978	7,3
Iš viso	137,8

Lentelė sudaryta remiantis 1962–1978 m. Vilniaus m. gyventojų mechaninio prieaugio rezultatais, LCVA, f. R-363, ap. 1, b. 5306, l. 3; b. 6081, l. 20; b. 6918, l. 5; b. 7680, l. 28; b. 12830, l. 50; b. 14613, l. 48; J. Kunčina, „Vilniaus gyventojų mechaninio prieaugio dinamika iki 1970 m.“, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų darbai. Ekonomika*, t. 26, 1984, p. 20.

3 lentelės duomenys yra apytiksliai, nes gyventojų judėjimo registracija neapėmė visų gyventojų. Antai patikrinus registracijos Vilniaus mieste duomenis buvo nusta-

tyta, kad 1965 m. mieste gyveno 3,9 tūkst. neregistruotų asmenų. Be to, Vilniuje buvo valkataujančių asmenų, įvairiu metu atvykusių iš Rusijos, Ukrainos ar Baltarusijos miestų Smolensko, Tulos, Minsko, Gomelio, Kijevo, Smurgainių ir kt.³⁴ Todėl realusis mechaninis Vilniaus gyventojų prieaugis buvo didesnis.

3 lentelės duomenys kiek skiriasi nuo pateiktųjų kitų autorių (J. Kunčino, A. Stanaičio). Šitą galima paaiškinti tuo, kad ano meto tyrėjams buvo neprieinami pirminiai statistiniai duomenys, todėl reikėjo remtis antriniais šaltiniais, kurie buvo ne visai tikslūs. Netgi pirminių šaltinių statistiniai duomenys įvairuoja, yra prieštaringi. Vis dėlto 3 lentelės duomenys atrodo patikimesni, nes buvo skirti tarnybiniam naudojimui ir neskelbtini spaudoje.

3 lentelė rodo, kad daugiausia naujų vilniečių (apie 32 tūkst. asmenų) atvyko 1968–1970 m., nors miesto gyventojų skaičius reikšmingai padidėjo jau 1965 m. ir vėliau. Tai sietina su vienkiemių sistemos naikinimu Lietuvoje, kai dalis gyventojų iš gimtų vietų kėlėsi į miestus, tarp jų ir Vilnių. Be to, tuo metu sparčiai daugėjo ir atvykėlių iš Baltarusijos. Anot sociologės V. Stankūnienės, per 70 proc. iš kaimyninės respublikos atvykusių asmenų buvo Gardino srities gyventojai³⁵. Atvykėlius ypač viliojo darbas pramonėje, statybose, transporto ir ryšių srityse. 1972 m. sumažėjęs mechaninis gyventojų prieaugis nereiškė, kad migracija į Vilnių sumenko. Tiesiog tais metais iš Vilniaus į Vakarus išvyko daug žydų tautybės asmenų.

Migracija ne tik didino bendrą vilniečių skaičių, bet ir keitė lyčių santykį. Kadangi moterys yra mažiau mobilios, jų skaičius mieste išaugo. XX a. aštuntojo dešimtmečio viduryje Vilniuje gyveno 27 tūkst. daugiau moterų nei vyrų³⁶.

SOCIALINIŲ-EKONOMINIŲ PROCESŲ ĮTAKA ETNINIAMS RYTŲ IR PIETRYČIŲ LIETUVOS POKYČIAMS

1964 m. LSSR Ministrų Taryba priėmė Lietuvos miestų ir gamybos tolygaus vystymo schemą³⁷. Joje dėmesys buvo skirtas nedidelių ir vidutinių miestų plėtrai. Realiai schema prisidėjo prie tolygesnio demografiinių išteklių pasiskirstymo. Utenoje, Alytuje, Jurbarko, Jonavoje, Kėdainiuose ir kitur pradėta plėtoti pramonė, įvairios paskirties objektų statyba pritraukė aplinkinių rajonų gyventojus. Pvz., Druskininkų poilsio ir sveikatos objektų statyba pritraukė Varėnos rajono darbininkus³⁸, kurie iki tol uždarbiauti traukė į Vilnių. Šios schemos įgyvendinimas Vilniuje ir kituose didžiuosiuose miestuose reiškė migracijos mažėjimą, o tai savo ruožtu pristabdė jų demografinę plėtrą. Priminsime, kad pastangų riboti sostinės gyventojų skaičių būta ir anksčiau. 1957–1959 m. vilniečių skaičius buvo ribojamas varžant gyventojų registravimą. Tuometinė miesto vadovybė skundėsi, kad dėl gyventojų antplūdžio Vilniuje katastrofiškai trūksta gyvenamojo ploto, yra darbo jėgos perteklius. Tačiau atskirų miesto įmonių ar įstaigų vadovai, nepaisydami miesto administracinės valdžios nuomonės, priimdavo į darbą nevilniečius. Tokių įmonių vadovybė paprastai netrukus imdavo reikalauti naujiems darbuotojams skirti gyvenamąjį plotą. Tai tik dar labiau blogino padėtį.

Pažymėtina, kad Sovietų Sąjunga politiniais ir ekonominiais tikslais skatino gyventojų mobilumą. Tačiau sėslumas ir prisirišimas prie gimtinės buvo kliūtis mobilizuoti lietuvius dirbti kitose sovietinėse respublikose. Maskvoje buvo žinoma, kad lietuviai atsakydavo net ir geresnės tarnybos kitame SSRS regione³⁹. Nagrinėjamu laikotarpiu SSRS buvo vykdoma centralizuota

darbo jėgos paieška – kiekviena respublika turėdavo pasiūsti tam tikrą skaičių žmonių į Rusijos pramonę ar Kazachstano žemės ūkį. Lietuvai skiriamas planas būdavo nedidelis – 3–4 tūkst. darbuotojų (plg. Baltarusija vidutiniškai per metus pasiųsdavo apie 23 tūkst. žmonių⁴⁰). Paprastai jis būdavo įvykdomas, netgi šiek tiek viršijamas.

Lietuva buvo kitų sovietinių respublikų gyventojus traukiantis regionas. Anot tyrėjo V. Kotovo, XX a. aštuntajame dešimtmetyje migracijos srautas iš kitų sovietinių respublikų į Lietuvą padidėjo⁴¹. Čia pirmiausia kėlėsi rusai, baltarusiai, ukrainiečiai ir lenkai (žr. 4 lent. p. 74).

4 lentelės duomenys laikytini apytiksliais, nes ne visi migrantai pateko į statistiką. Jau minėta, kad daug Baltarusijos gyventojų dirbo ir gyveno LSSR pasienio rajonuose, nors buvo neregistruoti, kas reiškė, kad jų čia tarsi ir nebuvo. Vis dėlto tam tikrus apibendrinimus galima daryti. Tarp slavų kilmės atvykėlių vyravo rusai (46 proc. visų atvykusių asmenų), kita gausesnė grupė buvo baltarusiai (apie 26 proc.). Taip pat Lietuva buvo patraukli ukrainiečiams ir lenkams. Tarp atvykusių į Lietuvą lietuvių, matyt, vyravo asmenys, grįžtantys iš darbų kitų sovietinių respublikų pramonėje, žemės ūkyje ar kitur, po studijų ar buvę tremtiniai ir politiniai kaliniai. Tokią prielaidą grindžia jų migracijos kryptis (iš Sibiro, Kazachstano). Dėl migracijos į Izraelį žydų skaičius Lietuvoje mažėjo, nors jų migracija iš SSRS į Lietuvą nenutrūko.

Nustatant bendrą mechaninį Lietuvos gyventojų prieaugį prie 4 lentelėje pateiktų skaičių dar reikėtų pridėti 11,0 tūkst. rusų, 2,7 tūkst. baltarusių, 1,4 tūkst. lenkų, 0,3 tūkst. žydų ir 3,7 tūkst. kitų tautybių asmenų, kurie Lietuvoje įsikūrė iki 1970 m.⁴²

Dauguma atvykėlių iš kitų SSRS regionų įsikūrė miestuose. Iš visų miestų išsiskyrė Vilnius, kur kasmet apsigyvendavo po 1–2 tūkst.

4 lentelė. Lietuvos SSR gyventojų mechaninis prieaugis iš kitų sovietinių respublikų pagal etninį požymį (tūkst., 1971–1978 m.)

Metai \ Tautybė	1971	1972*	1973*	1974**	1976**	1977**	1978**	Iš viso
Lietuviai	2,2	2,9	2,3	1,5	1,1	0,7	0,6	11,3
Rusai	2,0	2,1	2,2	2,1	2,1	2,2	2,2	14,9
Baltarusiai	1,5	1,3	1,2	1,5	1,3	1,1	1,2	8,1
Ukrainiečiai	0,9	0,9	1,0	0,7	0,8	0,6	0,5	5,4
Lenkai	0,5	0,6	0,5	0,5	0,5	0,4	0,6	3,6
Žydai***	-1,6	-3,5	-1,4	0,1	0,1	0,1	0,1	-6,1
Kiti	0,3	0,3	0,3	0,2	0,2	-0,1	-0,2	1,0

* Asmenys, atvykę iš SSRS ir nenurodę konkrečios atvykimo vietos, neiškaičiuoti.

** Tik iš Rusijos, Baltarusijos ir Ukrainos.

*** 1971–1973 m. atsižvelgta į žydų emigraciją į Vakarų.

Duomenys apie atvykusių iš už respublikos ribų ir išvykusių iš jos asmenų etninį pasiskirstymą 1971–1973, 1976–1978 m., LCVA, f. R-363, ap. 1, b. 14613, l. 4; b. 17092, l. 19, 33; b. 17835, l. 16; b. 18613, l. 28; Duomenys apie gyventojų judėjimą Lietuvos SSR 1974 m., *ibid.*, b. 15438, l. 43–44.

kitų sovietinių respublikų gyventojų. Antai 1965 m. mechaninis prieaugis iš ten buvo 1,6 tūkst., 1969 ir 1971 m. – po 1,8 tūkst., 1978 m. – 1,2 tūkst. asmenų⁴³. Jaunus vyrus iš Rusijos ar Baltarusijos į Vilnių ar Šiaulius traukė darbas statybose, pramonėje ir kitur. Vien 1961 m. Vilniaus pramonėje ir statyboje darbuotojų padidėjo 6 tūkst.⁴⁴

Intensyvią migraciją į Lietuvą iš kitų sovietinių respublikų patvirtino 1970 ir 1989 m. gyventojų surašymo duomenys. 1970 m. Lietuvoje gyveno apie 28 tūkst. asmenų, kurie atvyko iš kitų sovietinių respublikų ir čia dar buvo neišgyvenę 2 metų⁴⁵. Apie 18 proc. atvykėlių apsisitojo Vilniuje, tarp jų buvo apie 2 tūkst. rusų, apie 1,1 tūkst. baltarusių, daugiau kaip po 500 lenkų, lietuvių ir kitų tautybių asmenų⁴⁶. Sovietmečio pabaigoje tokių asmenų jau buvo nepalyginti daugiau – per 342 tūkst.⁴⁷ (apie 49 proc. jų buvo atvykę iš Rusijos, apie 25 proc. – iš Baltarusijos, apie 14 proc. – iš Ukrainos). Pagal etninę kilmę vyravo rusai

(per 166 tūkst.), baltarusiai (apie 46 tūkst.) ir lenkai (daugiau kaip 31 tūkst.). Prie gausesnės atvykėlių grupės reikėtų priskirti ir ukrainiečius, kurių buvo apie 45 tūkst.

Pažymėtina, kad Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojai daugiausia migravo tik savame regione. Pagrindinė jų migracijos kryptis buvo Vilnius. Ypač tai pasakytina apie jaunimą. Antai dauguma Šalčininkų ir Vilniaus rajonų vidurinių ir aštuonmečių mokyklų abiturientų traukė dirbti į Vilnių⁴⁸. Iškalbingai atrodo tokie skaičiai: 1963–1965 m. iš 600 Vilniaus rajono mokyklų absolventų žemės ūkyje liko dirbti tik 30⁴⁹. Panaši tendencija vyravo ir vėliau.

Vilniaus krašto kaimų gyventojai kėlėsi ir į rajonų centrus (Šalčininkus, Eišiškes, Trakus ir kt.), kūrėsi gretimuose rajonuose. 1976 m. per 60 Šalčininkų rajono kaimų gyventojų persikėlė į Vilniaus rajoną, 1977 m. taip padarė daugiau kaip 450 Trakų rajono gyventojų⁵⁰. Kiti Lietuvos regionai ir didieji miestai – Kaunas, Klaipėda, Šiauliai ar Panevėžys – Vilniaus

krašto gyventojų iš esmės netraukė. Antai 1974 m. mechaninis prieaugis iš Vilniaus, Švenčionių ir Šalčininkų rajonų Kaune buvo 27, Klaipėdoje – 24, Panevėžyje – 13, Šiauliuose – -6⁵¹ asmenys. Šio krašto gyventojus labiau domino darbas Rusijos pramonėje ar Kazachstano žemės ūkyje, nes tai garantavo didesnę uždarbį ir socialines lengvatas. Pvz., organizuotai surinktiems Irtyšiaus-Karagandos kanalo kasėjams ir Karagandos metalurgijos gamyklos statytojams darbo šiuose objektuose laikotarpiu buvo garantuojama rezervuoti gyvenamąjį plotą jų senojoje gyvenamojoje vietoje⁵². Išlikę duomenys rodo, kad Rytų ir Pietryčių Lietuvos rajonai įvykdavo ir dažnai viršydavo planus surinkti nurodytą siunčiamų į Rusiją ar Kazachstaną darbininkų skaičių.

Intensyvi migracija į Rytų ir Pietryčių Lietuvą pakeitė šio regiono etninę struktūrą. Jos padariniai pateikiami 5 lentelėje.

Iš 5 lentelės matyti, kad 1959–1979 m. baltarusių skaičius visuose rajonuose nuose-

kiai didėjo, o rusų skaičius kito netolygiai: Trakų rajone jų daugėjo, o kituose rajonuose 1959–1970 m. šiek tiek sumažėjo, o vėliau vėl padaugėjo. Kiekybiškai gausiausių gyventojų grupių – lenkų ir lietuvių – skaičiaus dinamika buvo nevienoda. Lietuvių pamažu daugėjo, o lenkų – mažėjo. Pagrindinė to priežastis – migracija: lietuviai kūrėsi Trakų ir Vilniaus rajonuose, o lenkai traukė į Vilnių.

Ne visi buvo patenkinti intensyvia Vilniaus plėtra. Antai su sostine besiribojančio Vilniaus rajono tarpkolūkinės statybos valdybos pirmininkas skundėsi, kad Vilniaus statybos susiurbė darbininkus iš artimiausių vietovių, todėl jam pavaldžioje įstaigoje ėmė trūkti statybininkų⁵³. Kitų rajono įstaigų atstovai taip pat susidūrė su darbuotojų trūkumu. Vienas rajono partijos komiteto vadovų prognozavo, kad po kelerių metų rajonas pajus didžiulį darbo jėgos trūkumą⁵⁴. Tačiau kai kurių rajonų vadovybė greitai rado išeitį. Savo žvilgsnį ji nukreipė į kaimynines

5 lentelė. Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojų etninė sudėtis (1959–1979 m.)

Metai Tautybė	1959*				1970				1979			
	1	2	3	4	1**	2	3	4	1	2	3	4
Baltarusiai	2 004	1 789	1 048	844	3 254	2 290	1 191	1 483	5 625	2 900	1 537	1 912
Lenkai	64 467	23 906	37 182	14 204	66 526	22 939	36 361	12 511	62 788	21 510	35 157	11 421
Lietuviai	5 546	24 332	2 918	18 158	7 617	35 792	3 410	19 206	14 538	39 312	3 741	18 247
Rusai	7 156	5 103	2 115	5 901	6 248	6 857	1 997	5 784	8 109	7 695	2 240	5 924
Kiti	1 091	993	405	722	1 272	1 338	455	649	1 412	1 412	520	653
Iš viso	80 264	56 123	43 668	39 829	84 917	69 216	43 397	39 633	92 472	72 829	43 195	38 157

* Pagal 1962 m. teritorinį suskirstymą.

** Atsižvelgiant į 1969 m. teritorinius pokyčius.

1 – Vilniaus r., 2 – Trakų r., 3 – Eišiškių (Šalčininkų) r., 4 – Švenčionių r.

Lentelė sudaryta remiantis: *Итоги всесоюзной переписи населения Литовской ССР 1970 года*, Вильнюс, 1975, c. 300, 304–305; *Итоги всесоюзной переписи населения Литовской ССР 1979 года*, Вильнюс, 1980, т. 1, с. 229, 233; Duomenys apie Vilniaus rajono gyventojų skaičių pagal apylinkes, 1970 m., VAA, f. 807, ap. 1, b. 190, l. 6; Duomenys apie gyventojų pasiskirstymą pagal tautybę ir gimtąją kalbą Švenčionių rajone, 1979 m., *ibid.*, f. 337, ap. 1, b. 757, l. nenumuotas.

Rusiją ir Baltarusiją. Net nedidelėms pramonės įmonėms, kaip antai Vilniaus rajono briketų gamyklos, darbuotojų buvo ieškoma Baltarusijoje⁵⁵.

Nuo pat pokario išliko ryšys tarp įmonės vadovybės etninės kilmės ir darbuotojų paieškos krypties. Nemažai Rytų ir Pietryčių Lietuvos, pirmiausia Vilniaus ir Naujosios Vilnios, įstaigų ir organizacijų vadovų buvo kilę iš Baltarusijos ar Rusijos. Todėl jie, ieškodami darbuotojų, žvilgsnį kreipė į savo kilmės vietą. Kai kurie Vilniaus krašto rajonų vadovai reikiamus darbuotojus viliodavo iš Baltarusijos⁵⁶.

Daugeliu požiūrių Vilniaus kraštas buvo atsilikęs nuo kitų Lietuvos regionų. Pvz., Vilniaus ir Šalčininkų rajonų gydytojų skaičiaus rodikliai buvo prastesni už bendrą respublikos rodiklį, čia nuolat trūko įvairių prekių (šiuo atžvilgiu Vilniaus rajonas nuo respublikos vidurkio atsiliko trečdaliu)⁵⁷. Palyginus Vilniaus ir Kauno rajonus pagal individualių gyvenamųjų namų statybą, taip pat išryškėjo nemenkas skirtumas. Kauno rajone per metus buvo pastatoma apie 400 namų, o Vilniaus rajone – tik 160⁵⁸. Tokia padėtis išliko nepakitusi ilgesnį laiką.

Lietuvos mokyklų paruošti jaunieji specialistai į šį regioną nenorėjo važiuoti, gavę paskyrimą neatvykdavo arba atvykę stengdavosi kuo greičiau išvažiuoti. Vilniaus krašto kaimo vietovės teikiamomis socialinėmis galimybėmis negalėjo varžytis su Vilniumi. Mieste buvo lengviau rasti geriau apmokamą darbą, greičiau gauti gyvenamąjį plotą, o ką jau kalbėti apie įvairesnes laisvalaikio galimybes⁵⁹. Vilniaus krašto kaime būtų tekę gyventi be elektros, vandentiekio ir privažiavimo kelių.

Tačiau prastesnės socialinės Rytų ir Pietryčių Lietuvos sąlygos negąsdino kaimyninės Baltarusijos gyventojų. Štai 1972–1973 m. vien į Eišiškių miestą iš kitų respublikų atvyko 145 asmenys⁶⁰. Slavų kilmės atvykėlių

skaičius Rytų ir Pietryčių Lietuvoje pamažu didėjo. Pvz., 1959 m. Pabradėje rusų buvo 1 414, lenkų – 1 991, o 1970 m. – atitinkamai 1 476 ir 2 789⁶¹. Tikslių duomenų, kiek rusų ir lenkų skaičius padidėjo dėl vidinės (tarprajoninės) gyventojų migracijos į miestą, nėra. Tačiau išlikę duomenys rodo, kad kitų sovietinių respublikų gyventojai noriai kėlėsi į Vilniaus kraštą. Antai 1970 m. mechaninis gyventojų prieaugis Pabradėje buvo 130 asmenų, iš jų dėl migracijos iš už LSSR ribų – 102⁶².

IŠVADOS

Nagrinėjamu laikotarpiu vykdytos administracinės teritorinės reformos Vilniaus krašto etninei padėčiai buvo palankios. Sujungiant rajonus arba keičiant kai kurių vietovių administracinį pavaldumą kiekybiškai gausiausia gyventojų grupė (lenkai) toliau koncentravosi viename teritoriniame vienetė. Todėl lenkų skaičius, išskyrus Švenčionių rajoną, padidėjo.

Rytų ir Pietryčių Lietuva, ypač respublikos sostinė ir didžiausias miestas Vilnius, buvo žmonių traukos centras. Vilniuje noriai kūrėsi kitų Lietuvos rajonų ir kitų sovietinių respublikų gyventojai. Tarp atvykėlių iš kitų LSSR vietų vyravo Vilniui artimų rajonų (Vilniaus, Trakų, Eišiškių (Šalčininkų) ir kt.) gyventojai, o iš kitų sovietinių respublikų išsiskyrė ir pirmavo Rusija ir Baltarusija. Tačiau, kitaip negu lietuviškų rajonų gyventojams, atvykėliams iš kitų respublikų Rytų ir Pietryčių Lietuva buvo gana patraukli. Jie stengėsi įsikurti regiono miestuose ir miesto tipo gyvenvietėse. Šiems asmenims lengviau prisitaikyti padėjo jiems etniškai ir kultūriškai artima aplinka, nes didelę regiono gyventojų dalį sudarė slavų kilmės asmenys.

Intensyvi pramonės, prekybos, mokslo, kultūros ir kt. institucijų plėtra tiesiogiai

veikė demografinius ir etninius Vilniaus pokyčius. 1960–1980 m. mieste padvigubėjo gyventojų (nuo apie 240 tūkst. 1960 m. iki maždaug 480 tūkst. 1979 m.). Pagrindinė to priežastis – mechaninis gyventojų prieaugis (migracija) – jis vilniečių skaičių padidino dviem trečdaliais, t. y. apie 140 tūkst. asmenų. Dėl to mieste sparčiai didėjo įvairių etninių grupių atstovų skaičius. Nagrinėjamo laikotarpio pradžioje lietuvių Vilniuje buvo apie 80 tūkst., rusų – apie 70 tūkst., lenkų – per 47 tūkst., baltarusių – apie 15 tūkst., o XX a. aštuntojo dešimtmečio pabaigoje pirmųjų buvo 225 tūkst., antrųjų – apie 106 tūkst., trečiųjų – apie 86 tūkst., ketvirtųjų – apie 31 tūkst.

Nuorodos

¹ М. Полюнов, *Исторические предпосылки перестройки в СССР. Вторая половина 1940–первая половина 1980-х гг.*, Санкт-Петербург, 2010, с. 221–223; S. White, A. Pravda, Z. Gitelman, *Developments in Soviet Politics*, Durham, 1990, p. 137–158; R. A. Lewis, R. H. Rowland, R. S. Clem, *Nationality and Population Change in Russia and the USSR: An Evaluation of Census Data, 1897–1970*, New York, 1976.

² В. Котов, *Народы союзных республик СССР. Этнодемографические процессы*, Москва, 2001; A. Blum, „Did the Soviet Empire Ever Exist? A Demographical Answer“, *The Fall of the Soviet Empire*, New York, 1997, p. 195–213; А. Топилин, „Миграционные процессы на этнонациональный состав населения союзных республик“, *Миграция населения*, Москва, 1992, с. 32–47.

³ В. Кабузан, *Русские в мире. Формирование этнических и политических границ русского народа*, Санкт-Петербург, 1996, с. 231–232; *Экономико-демографические аспекты внешней миграции в России*, Москва, 2006 [http://demostudy.econ.msu.ru/books/vol_17_rus.pdf, žr. 2014-12-19].

⁴ A. Stanaitis, „Tautiniai pokyčiai Vilniaus mieste XX a. II pusėje“, *Geografija*, t. 39, 2003, p. 33–39; A. Stanaitis, E. Stankūnienė, „Vilniaus gyventojų di-

namika XX a. antrojoje pusėje“, *Geografija*, t. 17, 1981, p. 109–123; A. Stanaitis, „Natūralusis ir mechaninis Vilniaus miesto gyventojų prieauglis paskutiniaisiais dešimtmečiais“, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Geografija ir geologija*, t. 8, 1971, p. 149–155; A. Stanaitis, E. Stankūnienė, E. Čiuplytė, „Kaimo gyvenviečių ir gyventojų dinamika Vilniaus rajone 1959–1979 m.“, *Geografija*, t. 30, 1984, p. 101–117; R. Baubinas, S. Stanaitis, „Gyventojų skaičiaus kaita Lietuvos pasienyje 1959–1997 metais“, *Geografijos metraštis*, t. 34, 2001, p. 122–138; t. 35, 2002, p. 169–183; P. Gaučas, M. Karalienė, „Dabartinės Vilniaus gyventojų nacionalinės sudėties kitimo tendencijos“, *Geografija*, t. 17, 1981, p. 124–145; P. Gaučas, „Trakų rajono gyventojų nacionalinė sudėtis (1959 m. ir 1970 m. gyventojų surašymų duomenys)“, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų darbai. Geografija ir geologija*, t. 10, 1973, p. 69–78; S. Vaitiekūnas, „Lietuvos TSR kaimo gyventojų šiuolaikinės migracijos bruožai“, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų darbai. Geografija ir geologija*, t. 12, 1976, p. 137–151; V. Stankūnienė, „Demographic Development of Vilnius in Historical Context“, *Lietuvos demografiniai pokyčiai ir gyventojų politika*, Vilnius, 1995, p. 21–41; V. Stankūnienė, „Miesto funkcijų įtaka gyventojų migracijos srautų ypatumams (Vilniaus m. 1965–1977 m. duomenų pagrindu)“, *Lietuvos TSR Mokslių akademijos darbai. Serija A*, 1980, Nr. 2, p. 3–11; B. Станкунене, „Факторы и источники численности Вильнюса“,

Migracija taip pat keitė Rytų ir Pietryčių Lietuvos etninę ir demografinę struktūrą. Dėl intensyvios regiono gyventojų migracijos į Vilnių žmonių regione mažėjo, bet ši nuostolį kompensavo gyventojai, atsikeliantys iš arti esančių lietuviškų vietovių (pvz., Širvintų rajono) ir iš kitų sovietinių respublikų, pirmiausia Baltarusijos. Dėl to regionas darėsi etniškai vis margesnis, jame ypač daugėjo baltarusių, ukrainiečių ir rusų.

XX a. septintojo dešimtmečio viduryje pradėtas įgyvendinti tolygios LSSR miestų plėtros planas padėjo subalansuoti migracijos srautus respublikoje, pristabdė demografinę Vilniaus plėtrą, o kitus Rytų ir Pietryčių Lietuvos miestus (Šalčininkus, Nemenčinę, Trakus ir kt.) paskatino sparčiau augti.

Размещение промышленности и развитие городов в Литовской ССР, Вильнюс, 1979, с. 101–178; J. Kunčina, „Vilniaus gyventojų mechaninio prieaugio dinamika iki 1970 m.“, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų darbai. Ekonomika*, t. 26, 1984, p. 15–25; L. Truska, „Kokie atėjome į Sąjūdį: Lietuvos visuomenė 6–9-uoju dešimtmečiais“, *Sąjūdis Lietuvos periferijoje (1988–1993 m.)*, Vilnius, 2009, p. 11–39; V. Tininis, „Demografiniai ir migraciniai procesai“, *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2005, p. 514–516.

⁵ B. Станкунене, „Факторы и источники численности Вильнюса“, с. 104–106; A. Stanaitis, E. Stankūnienė, „Vilniaus gyventojų dinamika XX a. antrojoje pusėje“, p. 109; P. Gaučas, M. Karalienė, „Dabartinės Vilniaus gyventojų nacionalinės sudėties kitimo tendencijos“, p. 140–141; L. Truska, op. cit., p. 19–21; V. Tininis, op. cit., p. 516.

⁶ *Итоги всесоюзной переписи населения Литовской ССР 1970 года*, Вильнюс, 1975; *Итоги всесоюзной переписи населения Литовской ССР 1979 года*, Вильнюс, т. 1, 1980; *Lietuvos Respublikos gyventojų demografinė statistika (tautinių aspektu)*, Vilnius, 1992.

⁷ *Pamiętniki Polaków na Litwie 1945–1995 – Losy pokoleń*, Warszawa, 1998; *Centrum na peryferiach. Monografia społeczności lokalnej Ejszyszek i okolic na Wileńszczyźnie*, Warszawa, 2005; A. E. Jankowski, „Pokolenie upartych“, *Wileńskie korzenie. Wspomnienia, relacje, dokumenty...*, Olsztyn, 2012; *Polskie uczenie. Wspomnienia Antoniego Jankowskiego*, Wilno, 2010.

⁸ LSSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1962 m. gruodžio 8 d. įsakas, LCVA, f. R-758, ap. 3, b. 211, l. 3.

⁹ LSSR Ministrų Tarybos 1966 m. rugpjūčio 19 d. nutarimas Nr. 344, *ibid.*, f. R-293, ap. 1, b. 115, l. 225–226; LKP Eišiškių rajono 1973 m. gruodžio 21 d. konferencijos protokolas, LYA, f. 3690, ap. 36, b. 2, l. 120.

¹⁰ *Polskie uczenie. Wspomnienia Antoniego Jankowskiego*, s. 186.

¹¹ LKP Eišiškių rajono 1973 m. gruodžio 21 d. konferencijos protokolas, LYA, f. 3690, ap. 36, b. 2, l. 121.

¹² LSSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1962 m. gruodžio 8 d. įsakas, LCVA, f. R-758, ap. 3, b. 211, l. 10.

¹³ Rajonų suskirstymas pagal apylinkes ir jų gyventojus, *ibid.*, f. R-363, ap. 18, b. 1263, l. 181, 197, 202.

¹⁴ LKP Vilniaus rajono komiteto 1966 m. kovo 30 d. plenumo protokolas, LYA, f. 3636, ap. 37, b. 6, l. 57.

¹⁵ Vienkartinės kaimo gyventojų apskaitos pagal lytį ir amžių rezultatai, 1968 m. sausio 1 d., LCVA, f. R-363, ap. 1, b. 10389, l. 77–78.

¹⁶ Raštelis apie Vilniaus rajono gyventojų pagal lytį ir amžių apskaitos rezultatus, 1970 m. sausio 1 d., *ibid.*, b. 11120, l. 19.

¹⁷ L. Truska, op. cit., p. 17.

¹⁸ Natūralaus judėjimo LSSR 1974–1975 m. rezultatai, LCVA, f. R-363, ap. 1, b. 15437, l. 139–144; b. 16240, l. 4–9.

¹⁹ Mechaninio judėjimo LSSR 1974–1975 m. rezultatai, *ibid.*, b. 15438, l. 58–59; b. 16241, l. 36–38.

²⁰ Vienkartinės kaimo gyventojų apskaitos pagal lytį ir amžių rezultatai, 1968 m. sausio 1 d., *ibid.*, b. 10389, l. 70.

²¹ I. Liutkevičienė, *Dėjà vu. Vilnius 1974–1990*, Vilnius, 2012, p. 117.

²² Gyventojų judėjimo Vilniaus mieste duomenys, 1971 m., LCVA, f. R-363, ap. 1, b. 12832, l. 17–19.

²³ Valstybinės statistikos inspektoriaus raštelis apie mechaninį judėjimą Vilniaus rajone 1966–1970 m., *ibid.*, b. 11993, l. nenumeruotas.

²⁴ Vilniaus valstybinės matavimo technikos kontrolės laboratorijos vadovybės 1962 m. kovo 12 d. raštas Vilniaus m. vykdomojo komiteto pirmininkui J. Vildžiūnui, VAA, f. 761, ap. 9, b. 875, l. 63.

²⁵ A. E. Jankowski, „Pokolenie upartych“, s. 151.

²⁶ *Centrum na peryferjach*, s. 82.

²⁷ 1976 m. liepos 28 d. informacija apie Valstybinės statistikos inspektūros ir VRM skyriaus darbuotojų registracijos Šalčininkų mieste patikrinimą, VAA, f. 1125, ap. 1, b. 264, l. 21.

²⁸ Gyventojų judėjimo Vilniaus rajone 1974–1975 m. rezultatai, LCVA, f. R-363, ap. 1, b. 15438, l. 76–77; b. 16241, l. 87–89.

²⁹ *Pamiętniki Polaków na Litwie 1945–1995 – Losy pokoleń*, s. 393.

³⁰ Naujosios Vilnios pedagoginės mokyklos pedagogų tarybos 1957 m. rugsėjo 17 d. posėdžio protokolas, VAA, f. 1151, ap. 1, b. 31, l. 10.

³¹ B. Станкунене, „Факторы и источники численности Вильнюса“, с. 133.

³² M. Jackiewicz, *Polacy na Litwie 1918–2000*, Warszawa, 2003, s. 57, 61, 121, 188, 252, 255, 289.

³³ Žr. http://www.komisija.lt/Files/www.komisija.lt/File/Tyrimu_baze/II%20Sovietine%20okupacija%20II%20etapas/KGB%20ir%20disidentizmas/

Gelezines%20uzdangos%20fenomenas/L.%20Tatarunas/Galimyb%20studija.pdf.

³⁴ Vilniaus m. vykdomojo komiteto Socialinio aprūpinimo skyriaus viršininko Dambrausko 1953 m. vasario 13 d. raštas LSSR socialinio aprūpinimo ministrui, VAA, f. 761, ap. 9, b. 450, l. 26.

³⁵ В. Станкунене, „Факторы и источники численности Вильнюса“, с. 132.

³⁶ Vilniaus m. Statistikos valdybos viršininko V. Bogdanovo 1974 m. liepos 28 d. raštas Vilniaus m. LKP komitetui, LCVA, f. R-363, ap. 1, b. 14613, l. nenumuotas.

³⁷ L. Truska, op. cit., p. 20; V. Tininis, op. cit., p. 512.

³⁸ Vienkartinės kaimo gyventojų apskaitos pagal lytį ir amžių rezultatai, 1968 m. sausio 1 d., LCVA, f. R-363, ap. 1, b. 10389, l. 73.

³⁹ L. Truska, op. cit., p. 22.

⁴⁰ Baltarusijos centrinės statistikos valdybos viršininko pavaduotojo A. Golubicho ataskaitinis raštelis dėl gyventojų migracijos ir jos įtakos respublikos gyventojų pokyčiams per 11 metų [1959–1969 m. – V.S.], LCVA, f. R-363, ap. 1, b. 11129, l. 121.

⁴¹ В. Котов, op. cit., с. 157–159.

⁴² *Итоги всесоюзной переписи населения Литовской ССР 1970*, с. 633.

⁴³ Mechaninio gyventojų prieaugio Vilniuje 1965, 1969, 1971, 1978 m. rezultatai, LCVA, f. R-363, ap. 1, b. 9028, l. 30; b. 11120, l. 128; b. 12832, l. 53; b. 18613, l. 7–10.

⁴⁴ LKP Vilniaus m. komiteto sekretoriaus F. Biečiausko ir vykdomojo komiteto pirmininko J. Vildžiūno 1962 m. sausio 31 d. informacija LKP CK ir LSSR MT, VAA, f. 761, ap. 9, b. 875, l. 8.

⁴⁵ *Итоги всесоюзной переписи населения Литовской ССР 1970*, с. 630.

⁴⁶ Ibid., с. 657.

⁴⁷ *Lietuvos Respublikos gyventojų demografinė statistika (tautiniu aspektu)*, Vilnius, 1992, p. 17.

⁴⁸ LKP Eišiškių rajono 1973 m. gruodžio 21 d. konferencijos protokolas, LYA, f. 3690, ap. 36, b. 2, l. 88; LKP Vilniaus rajono komiteto 1965 m. liepos 13 d. plenumo protokolas, ibid., f. 3636, ap. 35, b. 4, l. 98.

⁴⁹ LKP Vilniaus rajono komiteto 1965 m. liepos 13 d. plenumo protokolas, ibid., f. 3636, ap. 35, b. 4, l. 98.

⁵⁰ Duomenys apie gyventojų judėjimą Vilniaus rajone 1976–1977 m., LCVA, f. R-363, ap. 1, b. 17835, l. 139–141; b. 17092, l. 91–93.

⁵¹ Gyventojų judėjimas LSSR miestuose 1974 m., ibid., b. 15438, l. 60–67.

⁵² LSSR Ministrų Tarybos 1966 m. gruodžio 22 d. nutarimas Nr. 511, ibid., f. R-293, ap. 1, b. 115, l. 223.

⁵³ LKP Vilniaus rajono 1965 m. sausio 12 d. konferencijos protokolas, LYA, f. 3636, ap. 35, b. 1, l. 61.

⁵⁴ LKP Vilniaus rajono komiteto 1965 m. liepos 13 d. plenumo protokolas, ibid., b. 4, l. 98.

⁵⁵ LKP Vilniaus rajono 1960 m. vasario 2 d. konferencijos protokolas, ibid., ap. 27, b. 2, l. 61.

⁵⁶ LKP Eišiškių rajono 1973 m. gruodžio 21 d. konferencijos protokolas, ibid., f. 3690, ap. 36, b. 2, l. 41; BSSR Rodūnios rajono KGB įgaliotinio 1961 m. vasario 1 d. raštas LKP Eišiškių rajono komiteto sekretoriui, ibid., ap. 26, b. 20, l. 4; LKP Vilniaus rajono komiteto 1965 m. liepos 13 d. plenumo protokolas, ibid., f. 3636, ap. 35, b. 4, l. 214.

⁵⁷ LKP Vilniaus rajono sekretoriaus A. Smirnovo ataskaitinis pranešimas 1980 m. gruodžio 17 d. partinėje konferencijoje, ibid., ap. 50, b. 2, l. 32; LKP Vilniaus rajono komiteto 1980 m. sausio 29 d. plenumo protokolas Nr. 6, ibid., b. 3, l. 12.

⁵⁸ LKP Vilniaus rajono komiteto 1980 m. sausio 29 d. plenumo protokolas Nr. 6, ibid., l. 9–10.

⁵⁹ LKP Vilniaus rajono komiteto 1965 m. liepos 13 d. plenumo protokolas, ibid., ap. 35, b. 4, l. 98.

⁶⁰ Duomenys apie gyventojų judėjimą Eišiškių mieste 1972–1973 m., VAA, f. 1125, ap. 1, b. 210, l. 8; b. 226, l. 3.

⁶¹ Tarnybiniam naudojimui skirti apytiksliai 1959 m. gyventojų surašymo duomenys. Nemenčinės rajono gyventojų skaičius pagal apylinkes, ibid., f. 807, ap. 1, b. 59, l. 30; Duomenys apie Švenčionių rajono gyventojų skaičių ir pasiskirstymą tautybėmis 1970 m. sausio 15 d. surašymo duomenimis, ibid., f. 337, ap. 1, b. 753, l. 1.

⁶² 1970 m. mechaninio gyventojų judėjimo Pažadės mieste rezultatai, ibid., b. 428, l. 3.

Gauta 2015 03 04
Lietuvos istorijos institutas,
Kražių g. 5,
Vilnius

Vitalija Stravinskienė**MIGRATION PROCESSES AND EAST AND SOUTHEAST LITHUANIA (1960–1980)****Summary**

Based on archival and historiographical material, the author of the article examines the problem of migration in 1960–1980 in east and southeast Lithuania with the aim of answering the following questions: whether the east and southeast of Lithuania was an attractive area for the residents of other districts of Lithuania and other Soviet republics to settle down in; what factors, causes and circumstances attracted them to the region; how migration processes affected the ethnic and demographic situation in the region; and whether the then administrative territorial reforms were favourable to the residents of this region.

The following conclusions are formulated at the end of the article:

1. Administrative-territorial reforms carried out during the period in question were favourable to the ethnic situation of Vilnius region. By combining certain districts or changing administrative subordination of certain areas, the concentration of a quantitatively dominant population group (Polish) in a single area took place. Therefore, the number of Poles in the region, except in Švenčionys District, increased.

2. East and southeast Lithuania, particularly Vilnius, the capital and the largest city of Lithuania, was the centre of attraction for people. Inhabitants of other districts and citizens of other republics eagerly settled in Vilnius. Residents of former districts of Vilnius (Vilnius, Trakai, Eišiškės [Šalčininkai], etc.) dominated among the newcomers from other areas of Lithuania and Russians and Belarusians were the dominant ethnic groups arriving from other Soviet republics. Unlike residents of other districts in Lithuania, visitors from other republics found eastern and south-eastern Lithuania quite attractive. They tried to settle in the cities and urban-type settlements of the region. The

ethnically and culturally close environment facilitated the adaptation of these persons, because a large proportion of the population in the region was of Slavic descent.

3. Intensive development of industry, trade, science, culture, etc. directly affected the demographic and ethnic changes in Vilnius. In 1960–1980, the number of residents of Vilnius increased significantly (from about 240,000 in 1960 to about 480,000 in 1979). The city grew mainly due to the mechanical increase (migration) of the population, which caused a two-third increase of the residents in the capital, i.e. by about 140,000 people. As a result, Vilnius saw rapid growth of various ethnic groups. At the beginning of the period in question, there were about 80,000 Lithuanians, 70,000 Russians, over 47,000 Poles, and about 15,000 Belarusians in Vilnius. Meanwhile at the end of the 1970s, the figures were respectively 225,000, about 106,000, 86,000 and 31,000.

4. Migration also changed the ethnic and demographic structure in east and southeast Lithuania. Due to the intensive migration of the population of the region to the city of Vilnius, there were fewer people in the region, but this loss was compensated by residents from closely located Lithuanian areas (e.g. Širvintos) and Soviet republics, primarily Belarus. As a result, the region became ethnically varied; the number of Belarusians, Ukrainians and Russians increased most.

5. In the mid-1960s, implementation of the sustainable urban development plan in the Lithuanian SSR started. It helped balance migration flows in the republic, slowed demographic expansion of Vilnius, and promoted faster growth of other east and southeast cities in Lithuania (Šalčininkai, Nemenčinė, Trakai, etc.).

VLIK'as 1986–1992 m.: Lietuvos laisvinimo misija įvykdyta

Straipsnyje nušviečiama VLIK'o politinė veikla nuo Vienos konferencijos iki tol, kada ši organizacija, pasiekusi užsibrėžtą tikslą – atkurtą Lietuvos valstybę, – nusprendė nutraukti savo veiklą. Akcentuojamos VLIK'o pastangos suburti tautiečius į Lietuvos laisvinimo sąjūdį, palaikyti jame Lietuvos laisvės dvasią, įgyvendinti Kovo 11-osios Aktą ir sulaukti tarptautinio Lietuvos Respublikos pripažinimo.

IVADAS

Iš Madrido konferencijos tribūnos nu-skambėjęs oficialus JAV patvirtinimas, kad suverenios Lietuvos, Latvijos ir Estijos Respublikos buvo neteisėtai užgrobtos, skatino laisvąją lietuvių išeiviją pasinaudoti Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos (toliau – ESBK) procesu siekiant įgyvendinti lietuvių tautos lūkesčius atkurti laisvą ir nepriklausomą valstybę. Nagrinėjant Helsinkio akto principus, buvo susitelkta į tautų laisvę ir laisvą apsisprendimą, žmogaus teises ir laisves. Laisvajai lietuviškai atsirado proga tarptautinėje plotmėje kelti Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo klausimą. Siekdami išlaikyti Ispanijos sostinėje pradėtą demonstracijų tradiciją, eilinės ESBK peržvalgos Vienoje proga Baltijos šalių išeiviai Austrijos sostinės centre surengė išpūdingą eiseną ir mitingą, kuriame plačiai paviešino

Baltijos šalių padėtį. Daugiau nei dvejus metus (prasidėjo 1986 m. lapkričio 4 d., o baigėsi 1989 m. sausio 19 d.) trukusi Vienos konferencija vyko laikotarpiu, kurį ženkli-no svarbios permainos vienoje iš didžiųjų valstybių – Sovietų Sąjungoje. Atsiliepdami į Michailo Gorbačiovo paskelbtą naujojo mąstymo politiką, Baltijos respublikose kūrėsi tautiniai judėjimai, pasiryžę prisidėti prie šių kraštų laisvinimo. Būtina pažymėti, kad už Lietuvos nepriklausomybę be išlygų pasisakė ir Lietuvos laisvės lyga (toliau – LLL), kurios veiklos ištakos siekė XX a. aštuntojo dešimtmečio pabaigą.

JAV ir kitos Vakarų šalys į Baltijos kraštų laisvės siekį žvelgė atsargiai. Štai JAV prezidentas George'as Bushas tada jautėsi atsidūręs savotiškuose spąstuose „tarp troškimo paremti apsisprendimą ir realios padėties“ ir prisipažino: „Jeigu skatintume pokyčius [Baltijos šalyse. – J. B.], mūsų retorika, užuot padėjusi, galėtų sukelti nepalankią karinę reakciją ir sutrukdyti laisvės siekiui visoje Tarybų Sąjungoje.“¹

Vakaruose klostantis palankioms Lietuvai aplinkybėms, pagrindinės laisvosios lietuvių organizacijos – Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (toliau – VLIK), Amerikos lietuvių taryba (toliau – ALT) ir Pasaulio lietuvių bendruomenė (toliau – PLB) – toliau dirbo politinį darbą siekdamas atkurti Lietuvos valstybę. Labai svarbus aptariamo laikotarpio bruožas – mėginimas

koordinuoti visų lietuvių laisvės siekius. Viena reikšmingiausių to apraiškų tapo susitikimas Gotlande (Švedija), kur tautiečiai, atvykę iš šiaurės ir anapus geležinės uždangos, aiškiai ir vieningai deklaravo visų savo siekių kryptį į nepriklausomybę. 1990 m. kovo 11 d. Vilniuje paskelbtas aktas Dėl Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymo iš esmės pakeitė ir užsienio lietuvių, veikiančių minėtose politinėse organizacijose, padėtį. Dabar jų veikla buvo kreipiama talkinimo Lietuvai linkme. Ji nenutrūko ir darėsi ypač svarbi, kai SSRS ėmė ekonomiškai ir politiškai spausti Lietuvą ir kai buvo siekiama tarptautinio mūsų valstybės pripažinimo. Tuomet buvo veikama sunkiomis tiek Lietuvai, tiek kitoms Baltijos šalims aplinkybėmis, patiriant vis naujus SSRS siunčiamus išmėginimus.

Tačiau tik 1991 m. Maskvos pučo nesėkmė paskatino galutinį ir platų tarptautinį Lietuvos valstybės pripažinimą, o 1991 m. rugsėjo 10–spalio 4 d. įvykęs ESBK susitikimas Maskvoje buvo lemiamas ir patvirtino visateisę Baltijos šalių narystę Helsinkio procese. Šių įvykių fone VLIK'as, liudydamas, jog užsibrėžti tikslai yra įgyvendinti, paskelbė nutraukęs savo veiklą. Kitos užsienio lietuvių organizacijos, t. y. ALT ir PLB, pareiškė veikiančios toliau ir kaip svarbiausią savo siekių punktą nurodė SSRS (vėliau – Rusijos) kariuomenės išvedimą iš Lietuvos.

Straipsnyje nušviečiama VLIK'o politinė veikla nuo Vienos konferencijos iki tol, kol buvo pasiektas užsibrėžtas tikslas – atkurta Lietuvos valstybė – ir nuspręsta nutraukti šios organizacijos veiklą. Akcentuojamos VLIK'o pastangos suburti visus tautiečius į Lietuvos laisvinimo sąjungą, palaikyti Lietuvos laisvės dvasią, įgyvendinti Kovo 11-osios Aktą ir sulaukti tarptautinio atkurtos Lietuvos Respublikos pripažinimo.

Pirmuosius šios temos tyrimus straipsnio autorius 2002 m. paskelbė knygoje „Lietuvos laisvės byla Vakaruose 1975–1990“². Dėl

archyvinės medžiagos stygiaus tada buvo apsiribota vien Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA) saugoma medžiaga, todėl Lietuvos laisvinimo darbai nagrinėti tik bendrojo aspektu. Pastaruoju metu Lietuvos centrinę valstybės archyvą (toliau – LCVA) papildė daug naujų dokumentų iš Lietuvos Respublikos pasiuntinybių ir konsulatų, veikusių Vakarų šalyse (f. 648, 656, 658), todėl atsirado galimybė Lietuvos laisvinimą išnagrinėti išsamiau.

Prie minėtų šaltinių dar priskirtina ilga-mečio VLIK'o vadovo dr. Kazio Bobelio ir dr. Jono Aničo knyga „VLIK (Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas) 1943–1992. Lietuvos laisvinimo darbų chronologija“³, kurioje nuosekliai atspindėti vienos pagrindinių laisvosios lietuvių politinių organizacijų veiklos faktai.

Atskirą šaltinių grupę sudaro nors ir fragmentiška, bet su tema susiję amžininkų ir politinių veikėjų straipsniai ir pasisakymai nagrinėjamo meto periodinėje išeivijos lietuvių spaudoje – „ELTOS informacijose“, „Laisvojoje Lietuvoje“, „Lietuvių balse“ ir „Tėviškės žiburiuose“. Nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje esantys šių spaudinių rinkiniai dabar daug išsamesni, nei buvo 2002 m. autoriui rengiant minėtą knygą.

Lietuvių istoriografijoje tyrimai, skirti išimtinai VLIK'ui, vis dar yra retenybė. XX amžiuje organizacijos veikla nuodugniau atspindėta tik jos 40-mečiui skirtame apžvalginiam veikalui „Lietuva ir VLIK'as“. Tai knyga, atskleidžianti šios organizacijos susikūrimo aplinkybes ir parodanti svarbiausius nuveiktus darbus iki 1983 m. Mūsų amžiuje, 2008 m., pasirodžiusi J. Aničo knyga VLIK'o veiklą parodo per jo pirmininko dr. K. Bobelio politinę biografiją, t. y. nuo 1979 m.⁴ Šiuo straipsniu tikimasi papildyti nedažnų istorinių tyrimų, skirtų specialiai VLIK'ui, sąrašą.

1986–1990 M.: NEPRIKLAUSOMA LIETUVOS VALSTYBĖ BUS ATKURTA

1986 m. lapkričio 4 d. Vienoje prasidėjusią ESBK VLIK'as pasitiko sukviesdamas metinį seimą Europoje – Didžiosios Britanijos sostinėje. Tai buvo reikšmingas dviem aspektais įvykis: 1) po daugiau nei keturių dešimtmečių pertraukos VLIK'as, iki tol rengęs seimus įvairiuose JAV ir Kanados miestuose, sugrįžo į Europą; 2) Didžioji Britanija seimui rengti buvo pasirinkta neatsitiktinai. Nepaisydama SSRS protestų, nuo 1940 m. čia tebeveikė ir lietuvių tautos lūkesčius liudijo Lietuvos Respublikos diplomatinė atstovybė. Šis VLIK'o seimas, kuriam talkino Didžiosios Britanijos lietuvių sąjunga, vyko lapkričio 7–8 d. Londone, Lietuvių namuose. Jame buvo išklaustas VLIK'o pirmininko dr. K. Bobelio pranešimas, kuriame pabrėžta, kad „nuolatinė lietuvių tautos kova už laisvę vyksta kas dieną kultūrinėje, savitarpio pagalbos bei bendradarbiavimo ir politinėje srityse – okupuotoje Lietuvoje ir už jos ribų“⁵. VLIK'as, atsižvelgdamas į savo politinės veiklos gaires, numatė dvi darbų kryptis: 1) koordinuoti ir plėsti laisvosios lietuvių organizacijų politinę veiklą; 2) atstovauti Lietuvos laisvės reikalams tarptautiniu mastu. Veikdamas pirmąją linkmę, VLIK'as ne tik bendradarbiavo su kitomis išeivijos organizacijomis ir koordinavo jų veiklą, bet ir sėkmingai išplėtojo ryšius Šiaurės Amerikoje (JAV, Kanada), Pietų Amerikoje (Argentina, Brazilija, Venesuela) ir Australijoje. Europoje VLIK'as siekė tiesiogiai ir glaudžiai bendradarbiauti su Europos Parlamentu. Tai liudijo platų VLIK'o politinių veiksmų diapazoną, aprėpiantį visą demokratinį Vakarų pasaulį, o drauge reiškė, kad lietuvių tautos lūkesčiai iškelti į tarptautinę plotmę. Sudėliojęs šiuos veiklos akcentus, VLIK'o vadovas K. Bobelis patikino, kad „kova už tautos laisvę ir savo valstybę nesikeičia“, ir pareiškė,

„kad ji yra nuolatinė, besąlyginė ir vedanti į pergalę“⁶. Pripažindamas „besitęsiantį lietuvių bendruomenės skilimą“, VLIK'as nenukrypo nuo pagrindinio išipareigojimo ir pareiškė sieksias „visų lietuviškų veiksmų nuoširdaus susitarimo, vieningumo ir koordinuoto darbo“⁷. Taigi VLIK'as dar kartą nuosekliai patvirtino savo priedermę telkti Vakaruose Lietuvos laisvinimo sąjungą. Londone vykusiame seime buvo pabrėžta, kad Lietuvos laisvinimo veiklą „vykdo pagrindinės mūsų organizacijos – VLIK'as, Lietuvių Bendruomenė ir ALTAS“. Priimtose seimo rezoliucijose iškelta „politinės diferenciacijos“ svarba, nes tai yra „natūralus reiškinys puoselėjant tikrąją demokratiją, paremtą žmogaus asmens orumu, pagarba ir laisve bei valstybiniu suverenumu“. Deklaruodamas, kad „politinės partijos yra Europos valstybinio gyvenimo realybė“, VLIK'as paragino laisvosios lietuvių politines partijas bendradarbiauti su atitinkamomis Europos partijomis. Tokie ryšiai turėjo padėti kelti Lietuvos laisvės bylą ir ją laimėti, nes „Lietuvos nepriklausomybė bus atkurta Jungtinės Europos ribose ir tai įvyks su kitų Europos valstybių pagalba“⁸. Ši rezoliucija neabejotinai rodė, kad VLIK'as žada plačiau veikti Europoje.

Padėtį, susiklosčiusią Sovietų Sąjungoje pasikeitus vadovybei, VLIK'as išvalgiai įvertino 1986 m. lapkričio 9 d. „Kreipimesi į brolius ir seses okupuotoje Lietuvoje“. Dokumente rašoma: „Sovietų Sąjunga yra su laužiusi tūkstančius politinių, ekonominių ir humanitarinių sutarčių ir pasižadėjimų. Jos ūkis yra neapsakomai nualintas. Jai trūksta maisto ir užsienio valiutos būtiniausiam importui. Ši padėtis nepagerės. Generalinis sekretorius Gorbačiovas, kaip Chruščiovas, ieško naujų išeikių. Yra abejotina, kaip tai pavyks neatsisakius sovietinės diktatūros, nes valstybės našumas artimai rišasi su piliečių laisve.“ VLIK'o nuomone, Sovietų Sąjungoje

prognozuoti pokyčiai: „Mes tikime, kad tvirta užsienio valstybių laikysena, ekonominės problemos Sovietijos viduje ir žmonių poreikių spaudimai gali net be ginkluoto spaudimo privesti Sovietų imperiją prie didelių pakaitų.“ Kartu su pokyčiais Sovietų Sąjungoje „keisis ir galimybės atgauti laisvę ir nepriklausomybę, jeigu jūs ir mes tam dirbsime su kitomis pavergtomis tautomis ir nepavargsimė“⁹. Taigi VLIK'as, realistiškai vertindamas galimas SSRS permainas, anapus geležinės uždangos gyvenančiai tautai siuntė žinią, kad Lietuvos nepriklausomybės klausimas jokių būdu nėra praradęs svarbos. Seimas dar kartą patvirtino įsipareigojimą „visomis progomis pasaulyje atstovauti ir skelbti Lietuvos valstybės ir jūsų, Lietuvos piliečių, skriaudas ir skundus tautiniais, religijomis, žmogaus teisių, pagrindinių laisvių ir nuosavybės teisių reikalais“¹⁰.

Seimo simpoziume buvo diskutuojama, „kaip geriausiai konsoliduoti lietuvių politinę veiklą bendram Lietuvos laisvinimo darbui“. VLIK'as išryškino tris pagrindines Lietuvos laisvinimo kryptis: 1) keliant Lietuvos laisvės bylą efektyvu veikti per Europos valstybių partijas; 2) Europoje būtina įsteigti Pasaulio baltų santalkos (angl. *World Baltic Conference*, WBC) informacijos biurą, kuriame lietuviams atstovautų VLIK'as; 3) lietuvių išeivija „turi išeiti iš savo geto ribų“¹¹, t. y. veikti plačioje gyvenamų kraštų visuomenėje.

Į ESBK Vienos peržvalgos konferenciją Baltijos šalių išeiviai vyko sutelkę jėgas. Šiuo laikotarpiu VLIK'as pirmininkavo WBC. Jis nepamiršo savo priedermės Tėvynei ir Vienos konferencijoje dalyvaujančias delegacijas bei žiniasklaidą išsamiai supažindino su Lietuvos padėtimi. Tam buvo parengtas ir 20 tūkst. egz. tiražu išleistas informacinis leidinys „Lithuania – Lietuva“¹². Be to, VLIK'as pasirūpino, kad konferencijos atidarymo dieną Austrijos sostinės Šv. Stepono aikštėje

surengtas mitingas sutrauktų gausų būrį lietuvių iš viso pasaulio.

Dar prieš renginius Vienoje lietuvius telkė Londone vykusiame VLIK'o seime priimtos rezoliucijos. Jose pabrėžiama, kad visi planuojamų renginių dalyviai „patvirtina laisvojo pasaulio lietuvių nesugriaujamą pasiryžimą kovoti už Lietuvos išlaisvinimą iš Sovietų okupacijos“¹³.

Sėkmingai pasirodęs 1986 m. lapkritį Vienoje, tų pačių metų gruodžio 13 d. vykusiame valdybos posėdyje VLIK'as žengė toliau, kad įgyvendintų Londono seimo nutarimus. Buvo net ketinama įkurti atskirą VLIK'o informacijos biurą, bet šios minties atsisakyta ir nuspręsta taip veikti tik tada, jei „su latviais ir estais nebūtų susitarta“ dėl bendro Baltijos šalių išeivijos centro.

Siekiant toliau stiprinti Vakaruose Lietuvos laisvinimo sąjūdį buvo sumanyta sušaukti laisvosios lietuvių politinių organizacijų konferenciją. Gavus PLB pritarimą, tuo tikslu buvo sudaryta komisija, susidedanti iš Liūto Griniaus, dr. Jono A. Stikloriaus ir Vlado Šoliūno. Tai žadėjo teigiamus poslinkius derinant VLIK'o ir kitų politinių organizacijų veiksmus¹⁴. Toliau rūpindamasis Lietuvos laisvinimo reikalų sklaida, VLIK'as parengė ir 1987 m. sausio mėn. išleido specialų „ELTOS informacijų“ numerį anglų kalba. Jame ir vėl pažymėta, kad Lietuvos, drauge ir kitų Vidurio ir Rytų Europos šalių, atsidūrusių už geležinės uždangos, „nelaimė tebėra ryškiausias Helsinkio Baigiamojo Akto pažeidimas“. Be to, šiame biuletenyje cituojami sovietų delegacijos, atvykusios su reformų ir atvirumo pažadais, pasisakymai, bylojantys, kad SSRS tebėra „ta pati, iš esmės nepasikeitusi“. Minimi ir „tariamo humoro ir teisuoliško pasipiktinimo“ kupini LSSR komunistinių propagandistų komentarai, iš kurių peršasi išvada, kad „taiką pavojun stato ne tautų pavergėjai ir gulagų kūrėjai, o tie, kurie smerkia imperializmą ir reikalauja

teisybės¹⁵. Taigi VLIK'as taikliai apibūdino šių LSSR „atstovų“, ištikimai tarnaujančių sovietams, teiginius ir ryžtingai juos atmetė.

Sėkmingas VLIK'o darbas Baltijos šalių išeivių junginyje WBC – 1987 m. sausio 28 d. Strasbūre priimta Europos Tarybos Parlamentinės Asamblėjos rezoliucija, smerkianti SSRS įvykdytą Baltijos valstybių aneksiją. VLIK'as, siekdamas suaktyvinti ESBK peržvalgos Vienoje svarstymus Lietuvai naudinga linkme, iš karto pasirūpino supažindinti su šiuo dokumentu JAV delegaciją¹⁶. 1987 m. Vasario 16-osios proga parengtame kreipimesi į laisvojo pasaulio lietuvius VLIK'as pakartojo savo pagrindinį siekį, sutampantį su dar 1944 m. vasario 16 d. jo paskelbtos deklaracijos¹⁷ pirmuoju teiginiu: „Lietuvių tautos laisvė ir Lietuvos valstybės nepriklausomybė yra tautos egzistencijos ir jos visokeriopos gerovės būtinoji sąlyga.“¹⁸ Šis tarptautinio masto laimėjimas sustiprino VLIK'o, o kartu giminiškų latvių ir estų organizacijų ryšius.

Dar glaudžiau darbuotis siekiant išlaisvinti Lietuvą ir kitas Baltijos šalis VLIK'ą skatino ne tik Europos Tarybos Parlamentinės Asamblėjos rezoliucija, bet ir oficialūs Vakarų šalių politikų raštai. Vasario 16-osios proga buvo gautas JAV nacionalinio demokratų komiteto pirmininko Paulio G. Kirko (jaunesniojo) pareiškimas. Jame visi amerikiečiai kviečiami „prisiminti Vasario 16 d. kaip Nepriklausomybės dieną“ ir raginama „baigti sovietų viešpatavimą Lietuvoje“. Didžioji Britanija, reaguodama į Europos Tarybos Parlamentinės Asamblėjos rezoliuciją Baltijos šalių klausimu, atsiuntė VLIK'ui savo Užsienio reikalų ministerijos atsišaukimą, kuriame sakoma, kad Didžiosios Britanijos delegatai Vienoje „iškėlė sovietų piktam naudojamą žmogaus teisių Sovietų Sąjungoje ir Pabaltijo kraštuose“¹⁹.

Laikydamasis dar 1966 m. Klivlande priimtų bendradarbiavimo su LSSR institu-

cijomis nuostatų, VLIK'as neigiamai atsiliepė apie sovietų siūlomus kultūrinius JAV ir SSRS mainus. 1987 m. vasario 28 d. VLIK'o valdybos posėdyje laisvoji lietuvija buvo paraginta aiškinti „tikrą Lietuvos padėtį ir sovietų siekius“, o kartu pasiūlyta atsisakyti kvietimo užmegzti ryšius JAV miestui Madisonui ir Vilniui²⁰.

Posėdyje buvo prisiminta, kad 1987 m. minimos 600-osios Lietuvos krikšto metinės. Tuo tikslu buvo sudaryta komisija, į kurią pakviesti dr. D. Krivickas, L. Grinius ir J. Vitėnas. Komisija buvo įpareigota pareikšti nuomonę dėl Vilniaus arkivyskupijos priklausymo Lietuvos bažnytinei provincijai²¹. Kaip žinome, šis klausimas buvo keltas jau aštuntajame dešimtmetyje, kai Romos popiežiumi tapo Jonas Paulius II. 1987 m. gegužės 1 d. VLIK'o valdyba išsakė savo požiūrį į Vilniaus arkivyskupijos klausimą²². Šiame pareiškime, kitaip nei 1984 ar 1985 m. seimo rezoliucijose, teigiama, kad Vilniaus arkivyskupijos dalis, dabar esanti Lietuvos teritorijoje, faktiškai yra atskirta nuo Lenkijos bažnytinės provincijos. Tačiau Vatikanas „nesiima pertvarkyti šios padėties“, nes, pasak VLIK'o, tai lemia tarptautinė padėtis – „dabartinės Rytinės Lietuvos sienos yra Maskvos vienašališkai nustatytos“. Kita vertus, pažymėta, kad Šventasis Sostas yra viena iš Vakarų valstybių, nepripažįstančių prievartinio Lietuvos įtraukimo į SSRS. Todėl „Vilniaus arkivyskupijos klausimo sprendimas reikštų Lietuvos aneksijos prie Sovietų Sąjungos pripažinimą“²³. VLIK'as pareiškė, kad „tikrai laisva Lietuva, o ne jos okupantas gali spręsti ją liečiančius klausimus“, todėl Vilniaus arkivyskupijos klausimo sprendimas dabartinėmis sąlygomis reikštų paramą Kremlui, kuris nuolat engė okupuotos Lietuvos katalikų bažnyčią ir įgyvendino „savo imperialistinius tikslus“²⁴.

Buvo suderinti oficialūs Lietuvos katalikų bažnyčios ir išeivijos požiūriai į krikšto datą:

atsisakyta 1251-ųjų, žyminčių Mindaugo krikštą, ir apsisotą prie 1387-ųjų, kai buvo pakrikštytas kraštas. Pagrindinė Lietuvos krikšto 600 metų jubiliejaus šventė vyko Romoje 1987 m. birželio 26–29 d. Joje dalyvavo ir VLIK'o pirmininkas dr. K. Bobelis. Jis įteikė Šventajam Sostui VLIK'o memorandumą, pabrėžiantį Lietuvos integravimosi į Europos krikščioniškąją bendruomenę svarbą. Ta pačia proga prisiminta dabartinė Lietuvos padėtis ir tai, kad sovietai atmetė popiežiaus prašymą apsilankyti Lietuvoje. Dokumento pabaigoje išreikšta padėka „už sovietų aneksijos nepripažinimą ir diplomatinį santykių su nepriklausomos Lietuvos atstovais išlaikymą“²⁵.

1987 m. VLIK'as vėl kėlė į viešumą nusiikalstamus 1939 m. Molotovo–Ribbentropo pakto padarinius ir, vykdydamas įsipareigojimus Lietuvai ir lietuvių tautai, 1987 m. rugpjūčio 14 d. paskelbė atsišaukimą. Dokumente, aptarus istorines Molotovo–Ribbentropo pakto pasirašymo aplinkybes, tvirtinama, kad „šis sovietų–nacių sąmokslas nulėmė Lietuvos likimą“ ir kad tai užfiksuota Keturiasdešimt penkių pabaltiečių memorandumu. Todėl, turint omenyje pastarąjį 1979 m. rugpjūčio 23 d. pasirašytą dokumentą, taip pat 1983 m. sausio 13 d. Europos Parlamento rezoliuciją, 1987 m. sausio 28 d. Europos Tarybos Parlamentinės Asamblėjos rezoliuciją ir 1985 m. liepos 26 d. Kopenhagoje įvykusį Baltijos tribunolą, reikalaujama, kad „nedelsiant SSRS atitaisyti tą didžiausią Lietuvai padarytą skriaudą“, nes tam esančios palankios aplinkybės. Vykdam SSRS vadovo M. Gorbačiovo paskelbtą pertvarkos politiką, turėtų būti atvirai svarstomi ir Molotovo–Ribbentropo pakto padariniai²⁶.

Naujų impulsų laisvinti Lietuvą teikė ir VLIK'o metiniame seime, vykusiam 1987 m. spalio 9–10 d. Monrealyje, surengti svarstymai. Buvo susitelkta į dvi pagrindines temas: vicepirmininkas Vytautas Jokūbaitis aptarė

VLIK'o ir kitų išeivijos lietuvių organizacijų santykius, o dr. D. Krivickas nagrinėjo „Gorbačiovo politikos atgarsius“. Siekį laisvinti Lietuvą dar labiau sustiprino 1987 m. rudenį į Vakarus ištremtas ir seime apsilankęs disidentas dr. Vytautas Skuodis. Jis nušvietė padėtį okupuotoje Tėvynėje ir apibūdino to meto sovietų politiką. Po svarstymų priimtas pareiškimas atskleidė tarptautinę padėtį ir skatino energingiau kelti Lietuvos laisvės bylą. Dokumente atsargiai pripažįstama, kad „naujai pradėtoji Gorbačiovo politinio laisvinimo ir demokratinų principų įvedimo politika nors ir labai klastinga“, bet susijusi su okupuoto krašto gyvenimu ir „tautiniu judėjimu“²⁷. Pasidžiaugęs lietuvių „didvyriška kova už savo tautą ir valstybę“, VLIK'as aukštai įvertino 1987 m. rugpjūčio 23 d. Vilniuje vykusį mitingą, kuris pasmerkė „Ribbentropo–Molotovo paktą, pardavusį Lietuvą Sovietų Sąjungai“²⁸. Tvirtą patriotinį lietuvių tautos nusiteikimą ir siekius paliaudijo ir seimo svečias V. Skuodis.

Tolesnes laisvinimo gaires nubrėžė penkios VLIK'o seimo rezoliucijos. Aptariant santykius su okupuota tauta, pareiškta, kad nors VLIK'as „pritaria lietuvių santykių puoselėjimui“, bet neturi būti „pažeistas kultūrinių ryšių plėtimu ar bet kuriais kitais motyvais aukščiausiasis tikslas – Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės atstatymas“²⁹. Atkreipdamas dėmesį į būtinybę ugdyti lietuvių tautinę sąmonę, VLIK'as teigė, kad Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės siekiai „turėtų reikštis ne tik politinėje veikloje, bet ir lituanistiniame švietime ar plačioje kultūrinėje veikloje“. Toliau seimas, pasisakydamas už politinės veiklos plėtrą Europoje, nusprendė tobulinti Baltijos informacijos biuro, pavaldaus WBC junginiui, darbą. Porą rezoliucijų pasiūlė VLIK'e veikiantys Mažosios Lietuvos ir Rytų Lietuvos rezistenciniai sąjūdžiai. Vienas punktų pritarė dar 1950 m. VLIK'o paskelbtam memorandumui Didžio-

sios Lietuvos ir Mažosios Lietuvos klausimu ir numatė, kad jo bus laikomasi, „kol abi Lietuvos dalys, ir Didžioji, ir Mažoji, vėl atgaus laisvę“. Kitame punkte VLIK'as, reikšdamas paramą Rytų Lietuvos rezistenciniam sąjūdžiui, pasisakė už „Vilniaus arkivyskupijos įteisintą Lietuvos bažnytinės provincijos ribose“. Kartu buvo padaryta išlyga, kad šis sąjūdis visiškai „pritaria valdybos nusistatymui“³⁰. Kreipimesi į lietuvius VLIK'as paminėjo ir 1939 m. sovietų ir nacių pakto padarinius, kurie sudarė sąlygas „pavergti keturiasdešimt aštuonis milijonus Suomijos, Estijos, Latvijos, Lietuvos, Lenkijos ir Besarabijos žmonių“. Todėl pertvarką ir viešumą skelbiantys sovietų vadovai raginami įrodyti, kad laikosi žmogaus teisių ir laisvių ir leidžia atkurti Baltijos valstybių nepriklausomybę. Dokumente rašoma, kad „Lietuva yra gyva, kad ji kas dieną reiškia savo valią būti laisva ir lygi laisvų Europos valstybių tarpe“, o kartu tvirtinama, kad Lietuvai nereikia referendumo apsispręsti dėl nepriklausomybės, nes ji neteisėtai pakliuvo į komunizmo vergiją³¹.

PALAIKYKIME LIETUVIŲ LAISVĖS DVASIA

Įpusėjus XX a. devintajam dešimtmečiui Rytuose ir Vakaruose buvo jaučiamos permainos, o SSRS skelbė „pasirengusi peržiūrėti užsienio politiką“³². VLIK'as nepraleido progos pasinaudoti intensyviu JAV ir SSRS dialogu, kuris reikėsi periodiniais šių dviejų didžiųjų valstybių vadovų susitikimais. Vienas tokių Ronaldo Reagano ir M. Gorbaciovo susitikimų vyko 1987 m. gruodžio 7–10 d. Vašingtone. Jam artėjant VLIK'as ėmėsi plačios akcijos, siekdamas priminti Amerikos visuomenei didžiąją neteisę – sovietų įvykdytą Baltijos šalių okupaciją. Jis pakvietė laisvąją lietuvių dalyvauti 1987 m. gruodžio 8 d. prie Baltųjų rūmų rengiamoje

išeivių iš Baltijos šalių demonstracijoje³³. Be to, laisvojo pasaulio lietuviai buvo paraginti siųsti JAV prezidentui protesto telegramas ir laiškus. VLIK'o telegramoje primenama, kad aukščiausiojo lygio JAV ir SSRS susitikimas vyks gruodžio 10-ąją, Žmogaus teisių dieną, todėl prašoma, „kad religinių, tautinių ir žmogaus teisių klausimai būtų ryškiai įtraukti į Jūsų viršūnių konferencijos pasitarimus“³⁴.

Ypatingi visiems lietuviams buvo 1988-ieji: Vasario 16-ąją sukako 70 metų, kai buvo paskelbtas Nepriklausomybės Aktas, teisiškai atkuriantis Lietuvos valstybę. Tai buvo paskutiniai metai, kai anapus geležinės uždangos esančioje Lietuvoje šią sukaktį buvo varžoma minėti. Nepaisydami sovietų gąsdinimų, tiek Vilniuje, tiek Kaune žmonės šia proga ne tik meldėsi, bet ir išėjo į gatves. Apie tai pranešė „ELTOS biuletenis“³⁵. Dar 1988 m. pradžioje VLIK'as, vertindamas okupuoto krašto padėtį, toliaregiškai pažymėjo, kad Sovietų Lietuvoje tebeviešpataujančios valdžios „arogantiškai skelbiamas didysis melas“ vertinant Vasario 16-osios reikšmę, kalbėjo, kad „valdžios brutalumas ir arogancija jau nebepajėgia nutildyti daugelio lietuvių, kurie viešai pasisako prieš savo Tėvynės baudžiamą“, ir tvirtino, jog nors Maskva teigia įgyvendinanti viešumo ir pertvarkos politiką, savo tautai pagrindinių teisių reikalaujantys lietuviai toliau persekiojami, terorizuojami ir rusinami, kartu „neatsisakyta galutinio tikslo išnaikinti religiją“³⁶.

Svarbios visiems lietuviams sukakties proga VLIK'as paskelbė pareiškimą. Jame iškelta 1918 m. atkurtos nepriklausomybės prasmė: „atstatyta valstybė leido Lietuvos tautos genijui atsiskleisti kuriant savo kultūrą, puoselėjant lietuvių kalbą <...>, stiprinant savo tradicijas“. Toliau pažymėta, kad SSRS neteisėtai prisijungė Lietuvą, o lietuvių tauta su tuo nesusitaikė. Tai VLIK'as pagrindė faktais – 1941 m. buvo sudaryta Lietuvos

laikinoji vyriausybė, iki 1952 m. vyko aktyvus ginkluotasis pasipriešinimas.

Likdamas ištikimas savo 1944 m. vasario 16 d. deklaracijai, VLIK'as pakartojo įsipareigojimą „neatlaidžiai kovoti dėl Lietuvos nepriklausomybės atstatymo“, skelbti „pasauliui sovietų vykdomą laisvės užgniaužimą“ Tėvynėje, viešinti ten dažnus religijos varžymo, žmogaus teisių pažeidinėjimo ir kitus faktus³⁷.

1988 m. Vasario 16-osios išvakarėse lietuviai sulaukė JAV prezidento R. Reagano proklamacijos, kurią paskelbti įpareigojo JAV Kongreso rezoliucija Nr. 39. Šios rezoliucijos priėmimą VLIK'as laikė savo sėkmingo darbo rezultatu. Proklamacija buvo paskelbta 1988 m. Vasario 16-ąją, Lietuvos valstybės atkūrimo dieną. Joje pažymima, kad „laisvės dvasia tebėra gyva tarp žygiuojančių Lietuvos sostinės Vilniaus ir Kauno gatvėmis. Laisvės dvasia gyva visuomet ir visur, kur ištikimi sūnūs ir dukterys prisimena savo palikimą ir savo aukščiausius idealus.“ „Nesulaužytos lietuvių laisvės dvasios simboliu“ šiame dokumente vadinama Nijolė Sadūnaitė, „kurios drąsus pasiaukojimas savo kraštui ir sąžinei tęsiasi iki šios dienos“³⁸.

Atsižvelgdamas į besikeičiančią padėtį, 1988 m. VLIK'as įsteigė dvi komisijas – Lietuvos sienų ir ryšių su okupuota Tėvyne klausimais. Pirmajai pavesta vadovauti dr. J. A. Stikloriui, o antrajai – Pilypui Naručiai³⁹.

Siekdamas tiesiogiai paliudyti lietuvių tautos lūkesčius ir suaktyvinti Lietuvos laisvinimo veiklą, VLIK'as finansiškai parėmė disidentą dr. V. Skuodžio kelionę į Europą. 1988 m. balandžio mėn. jis lankėsi Italijoje, kur pranešė apie religijos persekiojimą Lietuvoje, vėliau – Paryžiuje, kur susitiko su žiniasklaida, taip pat Strasbūre, kur buvo atvykęs į Europos Parlamentą. Paryžiuje surengtoje spaudos konferencijoje dalyvavo ne tik prancūzų, bet ir anglų, vokiečių spaudos

atstovų. Buvo diskutuojama tema „Realio politinių ir religinių teisių padėtis Lietuvoje „perestroikos“ laikais“⁴⁰. Reikšmingas ir V. Skuodžio balandžio 12–14 d. apsilankymas Europos Parlamente. Ten jis susitiko su Lietuvos bičiuliu, Europos Parlamento nariu dr. Otto von Habsburgu, Krikščionių demokratų frakcijos nare Elize Boot iš Olandijos ir liberalų frakcijos atstovu Brønlundu Nielsenu iš Danijos. V. Skuodis kaip Lietuvos Helsinkio grupės ir Lietuvos tikinčiųjų teisių gynimo komiteto narys paskelbė pranešimą Europos Parlamento ir Europos Tarybos Parlamentinės Asamblėjos nariams. Jame reiškiamą padėką „pavergtos lietuvių tautos vardu“ už tai, kad „sovietų pavergtų Pabaltijo kraštų – Lietuvos, Latvijos ir Estijos – klausimai nėra pamiršti“, o sykiu patikinama, kad Baltijos kraštų disidentai – „tai sovietų pavergtų tautų parlamentariai“, įkvėpti savo tautų idealų. Pasak V. Skuodžio, šiuos žodžius įtvirtina „1987–1988 metų politiniai ir tautiniai įvykiai“⁴¹, rodantys, kad tie kraštai nesusitaikė su prijungimu prie SSRS. Taip pat V. Skuodis apsilankė Vienoje, kur susitiko su ESBK delegatais, ir Hiutenfelde, kur pabendravo su Vasario 16-osios gimnazijos auklėtiniais ir pedagogais.

Artėjant 1988 m. gegužės mėn. JAV ir SSRS viršūnių susitikimui Maskvoje, VLIK'as memorandumu kreipėsi į JAV prezidentą R. Reaganą. Dokumente buvo prašoma susitikime su SSRS vadovu M. Gorbačiovu kelti „Pabaltijo tautų laisvės ir suverenumo atstatymo klausimus“. Priminus Lietuvos ir SSRS taikos ir nepuolimo sutartis, lemtingąją „Hitlerio–Stalino paktą“ ir Europos Parlamento rezoliucijas, buvo pabrėžta, kad „sovietinė agresija prieš Lietuvą yra dar neatitaisytas tarptautinės teisės pažeidimas“ ir kad ši „aneksavimo problema reikalauja sprendimo“⁴².

Maskvos „naujojo mąstymo politika“ 1988 m. pasiekė ir Lietuvą. Tai paskatino

lietuvių tautą, prikeltą intelektualų, burtis į visuomeninį judėjimą – Lietuvos persitvarkymo sąjūdį (toliau – LPS), kuris pamažu ėmėsi svarstyti ir nepriklausomybės atgavimo klausimą⁴³. VLIK'as operatyviai reagavo į pokyčius okupuotojoje Tėvynėje ir išreiškė savo požiūrį į juos 1988 m. liepos 14 d. pareiškimu. Jame rašoma, kad „[p]askutinės demonstracijos Vilniuje jau sutraukė šimtus tūkstančių žmonių, kurie pasisakė už tautinių ir religinių laisvių bei šalies suverenumo atstatymą“, primenama, kad Lietuvoje kilusį tautinį ir religinį judėjimą plačiai nušviečia pasaulio spauda⁴⁴, atskleidžiama, kad aktyvūs lietuvių disidentai N. Sadūnaitė ir Antanas Terleckas buvo pakviesti dalyvauti 1988 m. gegužės 30 d. Maskvoje surengtame JAV prezidento R. Reagano priėmime. Palankiais Lietuvos laisvės bylai ženklais pranešime laikomas Jono Pauliaus II sprendimas pakelti į kardinolus lietuvių vyskupą Vincentą Sladkevičių ir Europos Parlamento rezoliucijos Baltijos šalių klausimu. VLIK'as pakvietė laisvąją lietuvią remti „šią kovą dėl laisvės ir nepriklausomybės atgavimo“, o kartu perspėjo: „<...> mes turime būti ypač atsargūs savo žodžiuose bei veikloje.“⁴⁵

VLIK'as nepraleido progos padėkoti popiežiui už lietuvių vyskupo V. Sladkevičiaus paskyrimą kardinolu. 1988 m. birželio 23 d. laiške Jonui Pauliui II rašoma, kad „Lietuvos katalikų bažnyčia yra simbolis tautinio pasipriešinimo visiems bandymams primesti sovietų sistemą, ateizmą, religinę priespaudą bei įvykdytą genocidą“, ir tikima, kad kardinolas V. Sladkevičius „bus lietuvių dvasinis vadovas ir švyturys mūsų kovoje prieš Lietuvos pavergėją“⁴⁶.

Okupuotame krašte tvirtėjančias LPS pozicijas laisvoji lietuvių iš pradžių vertino atsargiai. LPS steigiamasis suvažiavimas, vykęs 1988 m. spalio 22–23 d. Vilniuje, VLIK'o nuomone, išryškino dvi tendencijas: „Viena – stipresnė – buvo išreikšta Lietuvos oku-

pacijos pasmerkimu, tikro savarankiškumo reikalavimu ir radikalia pačios santvarkos ir jos ideologijos kritika. Antroji – tai bandymas Sąjūdžio veiklą ir tautinio atgimimo srautą nukreipti į saugius leninininius kanalus.⁴⁷ Matant Sąjūdžio palankumą Maskvai (turima omenyje LPS suvažiavimo telegrama SSRS vadovui M. Gorbačioviui), manyta, „kad tokios telegramos ir pareiškimai šią dieną yra neišvengiama kaina, mokama už didelę konkrečią pažangą plečiant Lietuvos savarankiškumą“⁴⁸.

Permainos sovietų valdomoje Lietuvoje, švelnėjanti tarptautinė padėtis nulėmė ir 1988 m. VLIK'o seimo nuotaikas. Šis tradicinis metinis renginys, vykęs lapkričio 11–13 d. Bostone, nagrinėjo pokyčius Lietuvoje ir tautiečių, gyvenančių Tėvynėje, bei laisvosios lietuviijos ryšius. Stebėdamas „su atsargumu ir viltimi permainas“ ir „kilusį tautinį judėjimą pavergtoje Lietuvoje“, VLIK'as priimtose rezoliucijose išipareigojo siekti, kad visi politiniai veiksniai derintų veiklą, pritarė „besiplečiančių ryšių su okupuotos Lietuvos lietuviais palaikymui“ ir skatino prisidėti gelbstint Lietuvą iš ekologinės krizės⁴⁹.

Einamojo meto ypatingumą patvirtino 45 metus veikiančio VLIK'o seime 1988 m. lapkričio 13 d. priimta deklaracija. Joje išryškinti Helsinkio baigiamajame akte suformuluoti tarptautinio bendradarbiavimo principai, Vakarų demokratiinių valstybių puoselėjamos politinės, religinės, žmogaus ir tautų apsisprendimo laisvės, pradedančios „pamažu laužti geležinę uždangą, skyrusią Rytų ir Vakarų valstybes, Rytų ir Vakarų kultūras, skirtingus žmonių gyvenimo lygius“. Viltینگai žvelgiant į prasidėjusį „didingą lietuvių tautos prisikėlimą“ skelbiama: „Lietuva yra reikalinga kiekvieno lietuviui – lietuvių tautos ir pagalbos“⁵⁰. Dokumente patvirtintas aiškus lietuvių tautos siekis – „Nepriklausomos Lietuvos atstatymas“, „pareikalaujant

Sovietų Sąjungos kariuomenės ir milicijos dalinių pasitraukimo iš Lietuvos teritorijos“. Taigi VLIK'as, siekdamas užkirsti kelią sprendimams, teikiantiems tautai „dalimis laisvės ar suverenitetus“⁵¹, šiuo dokumentu dar kartą paliudijo ištikimybę įsipareigojimams, suformuluotiems 1944 m. vasario 16 d. deklaracijoje.

Spartūs pokyčiai Tėvynėje skatino kiekvieną iš ten ateinančią žinią panaudoti laisvinimo reikalui. 1988 m. gruodžio 3 d. LLL kreipėsi į VLIK'ą dokumentu, pasisakančiu prieš Vakarų nuomonę remti M. Gorbačiova „kaip vienintelį TSRS politiką“, siekiantį išsaugoti nedalomą imperiją. Jame pabrėžiama, jog šią mintį perša Vakarų žiniasklaida, kuri vadovaujasi „kapitalistinių monopolijų interesais“ ir „nesiliauja tikinusi pavergtąsias estų, latvių ir lietuvių tautas, kad joms paties likimo lemta vienintelė galimybė – dar bent 50 metų nešti okupacinį jungą. To reikalauja ir pačių pavergtųjų interesai.“ LLL nurodė ir tokio samprotavimo priežastį – esą „Vakarų pramonininkai laiko Tarybų Sąjungą žaliavos rezervu ir neribota pramonės produkcijos rinka.“⁵² Kreipiantis į VLIK'ą buvo tikimasi, kad jis paragins JAV prezidentą susitikimo su SSRS vadovu darbotvarkėje išlaikyti Lietuvos klausimą. Vadovaujantis mintimi, „kad negali būti laisva tauta, abejingai žiūrinti į pavergtųjų likimą“, reiškiamą viltis, kad „pasaulio tautos nepaliks mūsų vienų kovoje už lietuvių tautos laisvę ir Lietuvos nepriklausomybę“⁵³.

Dar prieš gaudamas šį LLL kreipimąsi, VLIK'as 1988 m. lapkričio 20 d. paskelbė atsisaukimą, kuriame apgailestavo, kad „Maskva visai nenori skaitytis su pabaltiečių pageidavimais ir laisvės siekimais“⁵⁴. Kaip tai patvirtinantis, buvo pateiktas faktas, kad su Kremliumi susiję komunistai neleido LSSR Aukščiausiosios Tarybos sesijai paremti Estijos SSR Aukščiausiosios Tarybos paskelbto suverenumo nutarimo. Be to, priminta, kad

1988 m. lapkričio 19–20 d. Rygoje vykusiame Estijos nepriklausomybės partijos, Latvijos nepriklausomybės judėjimo ir LLL pasitarime buvo iškeltas sovietų karinių dalinių išvedimo iš Estijos, Latvijos ir Lietuvos klausimas. VLIK'as, palaikydamas šią poziciją, pakvietė „viso pasaulio lietuvius tuoj pat reaguoti į mūsų tautos tebesitęsiančią priespaudą ir tautos teisių laužymą“. Laisvoji lietuvių paraginta kreiptis į savo šalių prezidentus, kad „jie paveiktų M. Gorbačiova pradėti sovietų kariuomenės dalinių atitraukimą iš pavergtų Pabaltijo kraštų“⁵⁵.

Artėjant eiliniam JAV ir SSRS viršūnių susitikimui, VLIK'o pirmininkas K. Bobelis 1988 m. gruodžio 2 d. kreipėsi laišku į JAV prezidentą R. Reagana, prašydamas „imtis aktyvaus vaidmens atstatant Lietuvos, Latvijos ir Estijos suverenumą ir nepriklausomybę“ ir pažymėdamas, kad teikti tokį prašymą paskatino masiniai Baltijos šalių sąjūdžiai, reikalaujantys „visiško suverenumo“⁵⁶. Minėtąjį LLL kreipimąsi 1988 m. gruodžio 5 d. VLIK'as nusiuntė į Baltuosius rūmus, o kartu priminė ir reikalavimą išvesti iš Lietuvos sovietų karines pajėgas⁵⁷. Pažymėtina, kad tokį pat reikalavimą pats VLIK'as kėlė dar septintajame ir aštuntajame dešimtmetyje.

Baigiantis 1988-iesiems VLIK'as išnagrinėjo nederamą Baltiečių biuro Europoje veiklą ir paskelbė pranešimą. Jame pasisakoma prieš Algio Klimaičio, kuris Europos Parlamente atstovavo VLIK'ui, o drauge ir WBC, poziciją, išreikštą dokumento Estijos, Latvijos ir Lietuvos klausimu projekte. Jame buvo atsiradę punktai, peršantys Baltijos kraštams suverenitetą sovietinių respublikų konfederacijoje. VLIK'as pareiškė atsiribojantis nuo teikiamo dokumento projekto ir 1989 m. sausio 1 d. atšaukiantis A. Klimaitį iš savo atstovo Europos Parlamente pareigų⁵⁸. Pasitelkęs kitus išeivių iš Baltijos šalių atstovus, VLIK'as ryžtingai siekė, kad Europos Parlamentas priimtų rezoliuciją, remiančią

Baltijos šalių nepriklausomybę. Susidariusi padėtis buvo apsvaistyta 1989 m. sausio 21 d. VLIK'o valdybos posėdyje. Jame pasisakyta už siūlomą Europos Parlamento rezoliuciją⁵⁹.

1989-ieji buvo svarbūs ir tuo, kad Lietuvoje pirmą kartą netrukdomai paminėta Vasario 16-oji. Ta proga VLIK'as paskelbė kreipimąsi, kuriame pasidžiaugė „okupuotoje Lietuvoje vykstančiu tautiniu visų lietuvių atgimimu, laisvėjimu, pažanga“ ir priminė nekintamą tautos tikslą – nepriklausomos Lietuvos siekį⁶⁰.

VLIK'as operatyviai reagojo į Lietuvoje vykstančius pokyčius. Gavęs žinią, kad 1989 m. gegužės 18 d. LSSR Aukščiausioji Taryba paskelbė suverenumo deklaraciją, pirmininkas K. Bobelis išsiuntinėjo telegramas šiems Vakarų šalių lyderiams: JAV prezidentui G. Bushui, Didžiosios Britanijos ministrei pirmininkei Margaretai Thatcher, Prancūzijos prezidentui François Mitterrand'ui ir Vokietijos Federacinės Respublikos kancleriui Helmutui Kohliui. Jose pažymima, kad „okupuotoje Lietuvoje vyksta dramatiški įvykiai, susiję su suverenumo ir nepriklausomybės atstatymu“, prašoma Vakarų demokratinių šalių paramos ir raginama „viešai pareikšti, kad jūs remiate Lietuvos nepriklausomybės siekį“⁶¹. Tikintis, kad Lietuvos reikalas bus palaikytas, VLIK'o vardu buvo nusiųsta telegrama ir JAV valstybės sekretoriui Jamesui Bakeriui.

Toliau plėtojant Helsinkio procesą, 1989 m. gegužės 30 d. Paryžiuje buvo surengta ESBK peržvalgos konferencija „Žmogiškoji dimensija“, skirta žmogaus teisių klausimams. Kaip nevyriausybinių organizacijų joje dalyvavo ir VLIK'as, atstovaujamas pirmininko dr. K. Bobelio ir Jono Bobelio. Šiam tarptautiniam forumui buvo parengta dr. D. Krivicko redaguota memorandumų knyga, į kurią įtraukti Lietuvos padėti atspindintys dokumentai. Atvykę į Paryžių, VLIK'o atstovai šį dokumentų rinkinį įteikė visoms ESBK

šalims narėms, tarp jų ir SSRS. SSRS delegacijos pirmininkas ambasadorius Jurijus Kašliavas „išklause VLIK'o pirmininko jam įteiktų dokumentų apibūdinimą, priėmė juos ir paminėjo, kad pabaltiečiai yra darbštūs ir gabūs žmonės“⁶². Šie žodžiai labai kontrastavo su sovietų pareigūnų reakcija ankstesnėse ESBK peržvalgos konferencijose, ir VLIK'as tai įvertino kaip „naują Sovietų Sąjungos profilį“.

LIETUVAI LAISVINTI VIENYKIME VISUS LIETUVIUS

Siekdamas kuo geriau pasinaudoti Helsinkio susitarimu, artinantis 1991 m. ESBK peržvalgai Maskvoje, VLIK'as parengė naują pareiškimą. Šiame 1989 m. liepos 18 d. JAV CSCE (liet. – ESBK) įteiktame dokumente rašoma, kad Helsinkio peržvalgos konferencijose būtina kelti Lietuvos, Latvijos ir Estijos okupacijos klausimą, kartu pažymima, kad tikimasi atitinkamo JAV atsako į kokybinius pokyčius šiose šalyse, nes „Pabaltijo tautų negalima laikyti dabartinio *status quo* dalimi“⁶³. Be to, VLIK'o pirmininkas K. Bobelis paragino JAV „neleisti [Sovietų Sąjungai. – J. B.] <...> vengti klausimų apie dabartinę padėtį“⁶⁴ ir reikalauti iš sovietų delegacijos konkretnių atsakymų, o kartu išreiškė viltį, kad VLIK'as kaip nevyriausybinių organizacijų galės dalyvauti Maskvoje vykstančioje ESBK peržvalgos konferencijoje.

1989 m. liepos 30–rugpjūčio 6 d. Gotlande vykusioje Europos lietuvių studijų savaitėje susitikus laisvosios lietuvių ir okupuoto krašto atstovams, VLIK'as keitė požiūrį į Lietuvos komunistus. K. Bobelis, kalbėdamas apie būdus pasiekti nepriklausomybę, švelnino savo požiūrį ir pakvietė „įjungti visus lietuvius, neišskiriant nei partijos narių“. Anot tame pat susitikime dalyvavusio Lietuvos komunistų partijos Centro komi-

teto Ideologijos skyriaus vedėjo Justo Vinco Paleckio, VLIK'o pirmininkas pažymėjo: „LKP yra pagrindinis įrankis eventualiai nepriklausomybės atstatymui – kaip LKP pristatysianti Lietuvos bylą Kremliuje, taip ji ir turėtų judėti pirmyn.“⁶⁵ Kita vertus, J. V. Paleckis patikino K. Bobelį, kad „LKP norėtų dalyvauti VLIK'e ir veikti Lietuvos išlaisvinimo darbe“⁶⁶. Todėl, kai 1989 m. gruodžio 19–20 d. LKP priėmė sprendimą tapti savarankiška partija, VLIK'o pirmininkas pasveikino šį žingsnį. Oficialiame rašte LKP vadovui Algirdui Mykolui Brazauskui išsakyti sveikinimo žodžiai visai partijai, „atsiskyrusiai nuo Maskvos internacionalinio-politinio diktato, priėmusiai skirtingų ideologinių ir politinių partijų demokratinių bendradarbiavimą ir viešai įsipareigojusiai į didįjį mūsų aukščiausio troškimo vykdymą – nepriklausomos, demokratinės Lietuvos valstybės atstatymą“⁶⁷.

Minėdamas Molotovo–Ribbentropo pakto 50-metį, VLIK'as paskelbė atsišaukimą anglų kalba, kurį nusiuntė JAV administracijai, įtakingiems įvairių organizacijų atstovams ir žiniasklaidai⁶⁸. VLIK'as neliko nuošaly ir kai Baltijos respublikų žmonės sustojo į Baltijos kelią ir gyva grandine sujungė Vilnių, Rygą ir Taliną. Šį didelio tarptautinio atgarsio sulaukusį renginį pasmerkė SSRS valdžia. Į tai reaguodamas VLIK'o pirmininkas K. Bobelis 1989 m. rugpjūčio 30 d. paskelbė pareiškimą. Jame pareikalauta, kad SSKP CK liautųsi grasinti „okupuotos Lietuvos vyriausybei, laisvės siekiantiems judėjimams“, netrukdytų „iškovoti Lietuvai nepriklausomybės ir atsiskyrimo nuo Sovietų Sąjungos“⁶⁹. Kartu VLIK'as atmetė tvirtinimus, „kad dabartinė padėtis okupuotoje Lietuvoje nėra Hitlerio–Stalino pakto pasekmė“. Taip pat buvo prisiminta Vakarų šalių pozicija, Europos Parlamento rezoliucijos, ESBK Baigiamojo akto principai ir šešių mln. Baltijos šalių gyventojų požiūris šiuo klausimu. VLIK'as

pripažino turįs „rezervuotą poziciją“ į permainas Lietuvoje, bet vadovavosi mintimi, kad „[g]eriausias klausimų sprendimas yra dialogas, pasikalbėjimas, pasitarimas“⁷⁰, ir pasisakė už tiesioginį ryšį su Lietuva.

Bendradarbiavimo su okupuota Tėvyne žyme buvo paženklintas ir metinis VLIK'o seimas, kuris 1989 m. lapkričio 3–5 d. vyko Baltimorėje. Jame dalyvavo gausus būrys svečių iš Lietuvos: LPS Seimo Tarybos narys Antanas Buračas, LLL vadovas A. Terleckas, Lietuvos Helsinkio grupės narys, Lietuvos krikščionių demokratų partijos atstovas Viktoras Petkus, Lietuvos demokratų partijos atstovas Jonas Mugevičius ir buvęs Lietuvos laisvės kovų sąjūdžio dalyvis Povilas Pečiulaitis.

Svečių pasisakymai padėjo geriau suprasti politinę okupuoto krašto padėtį. Iš jų išsiskyrė LLL vadovo A. Terlecko vertinimas, kad „sąjūdis kaip „perestroikos“ politikos padarinys dažnai trukdo besąlyginiam laisvinimo darbui“⁷¹. Ypač smarkių ginčų kilo svarstant, ar reikia referendumo tautai apsispręsti dėl nepriklausomybės. Tokiai nuomonei pritarė LPS. Dar vykstant VLIK'o seimui atėjo žinia, kad sovietinė Lietuvos valdžia pasisako už laisvus rinkimus. Tačiau kiti atstovai buvo labiau linkę palaikyti LLL nuomonę, kad „lietuvių tauta jau sykį 1918 m. legaliai apsisprendė už nepriklausomybę ir tas sprendimas tebegalioja ir šiandien“⁷². Šio ir kitų svarstymų rezultatai atspindėjo VLIK'o seimo rezoliucijose.

Referendumo klausimu VLIK'as netgi suformulavo atskirą rezoliuciją, kurioje pritarė nuomonei, kad „Lietuva yra apsisprendusi būti laisva ir nepriklausoma 1918 m. vasario 16 d. deklaracijoje“⁷³. Toks požiūris VLIK'ui nebuvo naujas – jis suformuluotas dar aštuntojo dešimtmečio pradžioje. Toliau VLIK'as pažymėjo, kad 1940 m. Lietuva buvo neteisėtai inkorporuota į SSRS ir kad „dauguma Vakarų pasaulio valstybių nepripažįsta šio įjungimo teisėtum“⁷⁴. VLIK'as teigė, kad jeigu,

remiantis ESBK Baigiamojo akto principais, būtų rengiamas referendumas, turėtų būti „garantuota akcijos ir balsavimo laisvė“. Todėl Lietuvoje dislokuota sovietinė kariuomenė kliudytų laisviems rinkimams. VLIK'as padarė išvadą, kad „Lietuvoje turėtų būti taikomi bendrieji rinkimų laisvės principai, pripažinti Vakarų demokratinių valstybių“⁷⁵.

Dar vienoje rezoliucijoje, pabrėždamas vienybės svarbą laisvinant Lietuvą, VLIK'as atkreipė dėmesį į „atsiribojimą nuo skaldymo“, kurio griebiasi „soviėtų įkvėpti ir diriguojami veiksniai, siekiantys sukelti neramumus, padidinti įtampą“. Tokie veiksmai „yra nukreipti prieš Lietuvos valstybės teritorinį integralumą“⁷⁶. Visi Lietuvos gyventojai, „nepaisant tautinės kilmės“, pakviesti prisidėti prie laisvos ir nepriklausomos valstybės atkūrimo. VLIK'as išreiškė požiūrį ir į Vakarų valstybių paramą Sovietų Sąjungai. Jo nuomone, Vakarų parama tikslinga „tik tuo atveju, jei tai pagreitintų demokratijos vyksmą Sovietų Sąjungoje“⁷⁷.

Be to, VLIK'o seimas, dėkodamas JAV už vykdomą Lietuvos inkorporavimo į SSRS nepripažinimo politiką, prašė JAV prezidentą G. Bushą „kelti Pabaltijo valstybių klausimą visuose tarptautiniuose forumuose“⁷⁸. Reikšmingas ir šio VLIK'o seimo pareiškimas, vertinantis Lietuvos ekonominę, socialinę ir politinę padėtį ir informuojantis apie tai okupuoto krašto atstovus. Pažymėtina, jog pirmas šio dokumento punktas atkakliai atkartojo 1944 m. vasario 16 d. deklaracijos nuostatą, kad „lietuvių tautos laisvė ir Lietuvos valstybės nepriklausomybė yra tautos egzistencijos ir jos visokeriopos gerovės būtina sąlyga“⁷⁹.

Vis sparčiau keičiantis padėčiai Rytų Europoje ir griuvus Berlyno sienai VLIK'as 1989 m. lapkričio 17 d. paskelbė dar vieną pareiškimą, kuriame deklaravo bendras „pavergtos Lietuvos ir laisvojo pasaulio“ pastangas „siekti galutinio nepriklausomos

Lietuvos valstybės atstatymo“⁸⁰. Jis ir vėl pakvietė visus lietuvius, „net tautiniai atgimusius, laiku susipratusius, nuo Maskvos diktato norinčius atsisakyti komunistus“, dėtis prie Lietuvos laisvinimo⁸¹, o kartu pažymėjo, kad vėl turėtų pradėti galioti iki soviėtų aneksijos veikusi Lietuvos Konstitucija, „sukurta pagal Vakarų valstybių priimtus demokratinius visuomeninius principus“. Kadangi „Lietuvos valstybės egzistavimas tėra laikinai pertrauktas Hitlerio–Stalino paktų ir jo tebesitęsiančių pasekmių“⁸², būtina kuo greičiau panaikinti šio gėdingo dokumento padarinius. VLIK'o pirmininkas šiame pareiškime atmetė Sovietų Sąjungos vadovo M. Gorbačiovo 1989 m. lapkričio 12 d. „Pravdoje“ paskelbtą reikalavimą, „kad Pabaltijo valstybės nustotų kalbėti apie bet kokią laisvę“. VLIK'o nuomone, „tai yra grubus kišimasis į jam nepriklausančios, okupuotos respublikos vidaus reikalus“⁸³. Tokia SSRS pozicija neigia deklaruojamas viešumo ir demokratines reformas.

Artėjant JAV ir SSRS aukščiausiojo lygio susitikimui, vyksiančiam 1989 m. gruodžio 2–3 d., VLIK'as vėl kreipėsi į prezidentą G. Bushą prašydamas atsižvelgti į Lietuvos, Latvijos ir Estijos žmonių viltis ir paremti jų laisvės ir nepriklausomybės kovą⁸⁴. Panašų laišką 1989 m. lapkričio 21 d. VLIK'as nusiuntė popiežiui Jonui Pauliui II, kurį su istoriniu vizitu rengėsi aplankyti M. Gorbačiovas. Šiame dokumente primenami Josifo Stalino valdžios žiaurumai, tikimasi, kad Lietuvoje bus liautasi persekioti Romos katalikus, ir reiškiamas viltis, kad susitikime bus keliamas ir Lietuvos nepriklausomybės klausimas⁸⁵.

Skubią telegramą VLIK'as nusiuntė G. Bushui ir 1990 m. sausio 11 d., prieš pat M. Gorbačioviui atvykstant į Vilnių. Joje prašoma perduoti M. Gorbačioviui tokį reikalavimą: „<...> palikit Lietuvą ir jos žmones jiems patiems. Leiskite jiems laisvai pasirinkti savo pačių likimą.“⁸⁶

1990 m. pradžioje VLIK'o pirmininkas K. Bobelis kreipėsi į pasaulio lietuvius, pareiškdamas, kad „totalitarizmo režimo sukaustytos tautos atgimsta kas dieną“, kad „Vengrija, Lenkija, Rytų Vokietija, Čekoslovakija, Rumunija, Bulgarija jau laisvos“, o „šiandien yra Lietuvos eilė“. Todėl dokumente raginama burtis į laisvinimo veiklą ir tikima, kad „atgausime Lietuvai Hitlerio–Stalino susitarimo pavergtą laisvę“⁸⁷.

Artėjant 1990 m. vasario mėn. Maskvoje įvyksiančiam SSRS ir JAV aukščiausiojo lygio susitikimui, VLIK'as ir vėl parengė memorandumą, kurį 1990 m. sausio 29 d. nusiuntė SSRS vadovui M. Gorbačioviui, o jo nuorašą sausio 30 d. – JAV prezidentui G. Bushui. Dokumente, prisimenant M. Gorbačiovo vizitą Vilniuje, pabrėžiamas nekintamas lietuvių tautos ryžtas atgauti nepriklausomybę ir raginama panaikinti Molotovo–Ribbentropo pakto padarinius⁸⁸. Ateities Lietuvos politikos gaires VLIK'as apibrėžia taip: „Kaip geras kaimynas, Lietuva galėtų būti naudinga jungtimi su Vakarais ir pagreintų sergančio sovietinio ūkio atstatymą.“ Taip pat memorandume tikinama, kad Lietuva „nėra ir nebus politinė, karinė ar ūkinė grėsmė Sovietų Sąjungai“⁸⁹. Šiuo dokumentu VLIK'as, turėdamas omenyje SSRS skelbiamą destalinizavimo, viešumo, pertvarkos ir demokratizmo kontekstą, regėdamas Rytų ir Vidurio Europoje politinius pokyčius, kreipėsi į sovietų vadovą M. Gorbačiovą prašydamas „apsvarstyti labai realią suverenios, demokratinės Lietuvos valstybės atstatymo galimybę“⁹⁰.

1990 M. KOVO 11-OSIOS AKTO DVASIOS ĮGYVENDINIMAS

1990 m. kovo 9 d., Vilniuje rengiantis atkurti Lietuvos nepriklausomybę, VLIK'as kreipėsi į G. Bushą, ragindamas paremti Lietuvą ir paskelbti ta proga pareiškimą⁹¹. Išlikdamas

nuoseklus ir patvirtindamas Gotlando susitarimo dvasią, VLIK'as pasisakė už „visų okupuotos Lietuvos politinių grupių, judėjimų, Aukščiausiosios Tarybos ir laisvojo pasaulio lietuvių politinių institucijų atstovų pasitarimą bendram tolimesniam veiklos koordinavimui“⁹². Tai buvo sakoma atsišaukime, paskelbtame 1990 m. kovo 11 d., kai Vilniuje į pirmąją posėdį susirinko ką tik išrinkta Aukščiausioji Taryba–Atkuriamasis Seimas, pirmininkaujamas Vytauto Landsbergio. Dokumente pabrėžta, kad atkuriamas nepriklausomos Lietuvos valstybės gyvavimas, 1940 m. birželio 15 d. „neteisėtai sustabdytas Hitlerio–Stalino pakto susitarimo išdavoje“. Kreipimesi į lietuvių tautą VLIK'as apeliavo į visus lietuvių politikus, įskaitant ir „tautiniai atgimstančius komunistus“. Jame buvo raginama visiems prisidėti sudarant „nepriklausomos Lietuvos valstybės suvereninius organus“. VLIK'as savo ruožtu įsipareigojo „dėti visas pastangas, kad atkurtoji Lietuvos valstybinė nepriklausomybė būtų pripažinta svetimų valstybių“⁹³. Įgyvendindamas savo pasižadėjimą, VLIK'o pirmininkas K. Bobelis jau 1990 m. kovo 12 d. šiuo klausimu kreipėsi į JAV prezidentą G. Bushą. Kreipimesi išdėstyti atkuriamos valstybės lūkesčiai suorganizuoti konferenciją, kurioje būtų aptartos galimybės rengti tarptautines sutartis, gauti kreditų ir paskolų, o M. Gorbačiovas raginamas „palengvinti taikingą KGB išjungimą iš Lietuvos Respublikos“ ir tarpininkauti, kad nenutrūktų naftos, kitų žaliavų ir energijos tiekimas, būtų pripažįstami Lietuvos išduoti kelionės dokumentai. VLIK'o nuomone, „kaip Prancūzija padėjo jaunai Amerikos Respublikai“, taip dabar „JAV-ijų moralinė ir praktiška pareiga yra padėti atstatyti nepriklausomą Lietuvos valstybę“⁹⁴.

Apie Lietuvoje nuolat kintančią padėtį VLIK'as operatyviai informavo JAV ir kitų Vakarų šalių žiniasklaidą. Nuo pat 1990 m. kovo 11 d. pirmininkas K. Bobelis palaikė

nuolatinį ryšį su Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo pirmininku V. Landsbergiu. Jų abiejų pokalbyje, įvykusiame vos tik paskelbus, kad atkuriamą nepriklausoma Lietuvos valstybę, buvo sutarta glaudžiai bendradarbiauti⁹⁵. Kaip žinome, šio susitarimo buvo laikomasi. Kovo 11-osios Akte užfiksuota, kad visoje Lietuvos Respublikoje atnaujinamas 1938 m. gegužės 12 d. Lietuvos Konstitucijos veikimas. Vadinas, VLIK'ui teko eiti į kompromisą, pamiršti 1945 m. liepos 3 d. Viurcburgo protokolą, kalbantį apie 1922 m. Konstitucijos principus, ir prisiminti 1944 m. vasario 16 d. deklaraciją, skelbiančią, kad laisva Lietuva vadovausis 1938 m. Konstitucija, iki ji teisėtu būdu bus pakeista.

Sovietų Sąjungos Aukščiausioji Taryba, reaguodama į Vilniaus įvykius, 1990 m. kovo 16 d. priėmė nutarimą, kuriuo Lietuvos nepriklausomybės deklaraciją paskelbė esant negaliojančią. Reaguodamas į tai, 1990 m. kovo 18 d. dokumente VLIK'as pasmerkė SSRS Aukščiausiosios Tarybos spaudimą ir paprašė JAV administracijos „įtaigoti sovietų prezidentą šioje padėtyje elgtis nuosaikiai“⁹⁶. Vėliau VLIK'as atkreipė JAV prezidento G. Busho dėmesį į „karo stovį Lietuvoje“ (nutrauktas telefono ryšys, suaktyvėjęs sovietų karinių dalinių judėjimas). Nurodyta, kad šie agresyvūs veiksmai kelia pavojų demokratiniam Lietuvos piliečių siekiams ir pažeidžia ESBK Helsinkio susitarimo principus⁹⁷. Trokšdamas padėti įtvirtinti Lietuvos nepriklausomybę ir atsižvelgdamas į sovietų provokacijas, 1990 m. kovo 18 d. VLIK'as paskelbė įkuriąs Demokratinės Lietuvos atstatymo fondą ir paskyrė jam pusę milijono dolerių⁹⁸.

Kad plačiau supažindintų su Lietuvoje susiklosčiusia padėtimi, 1990 m. balandžio pradžioje VLIK'as, tarpininkaujamas atstovo Kasparo Dikšaičio, kreipėsi į Europos Parlamentą. 1990 m. balandžio 5 d. Europos Parlamentas paskelbė rezoliuciją

Lietuvos klausimu. Svarstyti buvo pateikti du projektai: dešiniųjų blokas aiškiai pasakė, kad Lietuvos aneksiją nulėmė Molotovo–Ribbentropo paktas. Šiame projekte buvo perspėta, kad Europos valstybių ir SSRS santykiai taps „katastrofiški“, jeigu Sovietų Sąjunga „mėgins jėga dominuoti Lietuvą“⁹⁹. Kairiojo bloko siūlomas projektas buvo seklesnis. Jame išreikštas susirūpinimas karinių dalinių judėjimu Lietuvoje, remiamas reikalavimas išsaugoti „demokratinės laisvės bei istorines teises“ ir primenama, kad „apsisprendimo teisė negali vesti į kokią nors naują nacionalizmą“. Priimtu kompromisiniu dokumentu Europos Parlamentas paragino SSRS ir Lietuvos Vyriausybės „pradėti konstruktyvų dialogą ir pasiekti sprendimą, kuriame atsispindėtų Helsinkio baigiamojo akto dvasia“¹⁰⁰. ESBK šalių užsienio reikalų ministrams skirta naujoji rezoliucija skatino juos aptarti Lietuvos padėtį.

VLIK'as, visomis išgalėmis siekdamas paremti Lietuvos nepriklausomybę, 1990 m. balandžio 11 d. dalyvavo Vašingtone surengtame JAV prezidento susitikime su Baltijos šalių išeiviais. K. Bobelis įteikė G. Bushui pareiškimą, nušviečiantį pastarojo meto Lietuvos padėtį ir prašantį pripažinti Lietuvos nepriklausomybę¹⁰¹. Tvirtindamas ryšius su Lietuvos vadovybe, VLIK'as ir jo pirmininkas K. Bobelis talkino 1990 m. gegužės 4–6 d. Vašingtone viešinėiai Ministrei Pirmininkei Kazimirai Danutei Prunskienei¹⁰².

1990 m. birželio 5–29 d. Kopenhagoje vyko ESBK dalinės peržvalgos konferencija, skirta žmogaus teisių ir kitiems humanitariniams klausimams. Joje dalyvavo VLIK'o nariai Kazys ir Dalia Bobeliai, dr. Algirdas Budreckis ir Arvydas Budreckis. Šiame susitikime VLIK'as, suderinęs pozicijas su Lietuvai atstovaujančiu užsienio reikalų ministru Algirdu Saudargu, svarbiausiu uždaviniu laikė gauti Lietuvai valstybės stebėtojos statusą ESBK. Tuomet mezgėsi

ir nauji ryšiai. 1990 m. birželio 8 d. K. Bobelis ir A. Saudargas susitiko su Moldovos atstovais, kurie pranešė, kad jų respublika pasirengusi užmegzti „tiesioginius diplomatinčius, ekonominius ir kultūrinius ryšius su Lietuvos Respublika“, ir pritarė reikalavimui, „kad nuo Lietuvos būtų nuimta blokada“¹⁰³. Be to, moldavai paragino SSRS ir Lietuvos Vyriausybės pradėti konstruktyvų dialogą.

Brėždamas tolesnės laisvinimo veiklos perspektyvą, 1990 m. liepos 23 d. VLIK'as paskelbė pareiškimą, pranešantį, kad VLIK'o darbuotė „neliko be vaisių“. Tačiau po 1990 m. kovo 11 d. nelengvai klostantis Lietuvos reikalams VLIK'as pripažino, kad „laisvinimo kova už Lietuvos ribų pasidarė šiuo metu ypatingai svarbi“. Tuo tikslu buvo suformuluoti šie aktualiausi uždaviniai: 1) talkinti Lietuvos Vyriausybei, siekiančiai įgyvendinti valstybės nepriklausomybę ir suverenių galių vykdymą; 2) siekti, kad demokratinės valstybės pripažintų Lietuvos Vyriausybę; 3) plėsti bendradarbiavimą su Lietuvos Vyriausybe; 4) derinti organizacijų ir privačių asmenų veiklą siekiant užsibrėžtą tautos laisvės ir nepriklausomybės tikslų. Tuo VLIK'as patvirtino savo ateities planus ir įsipareigojo dirbti tol, kol „bus įvykdyti 1944 metų vasario 16 dienos deklaracijoje paskelbti Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės kovos principai ir uždaviniai“¹⁰⁴.

1990 m. liepos 25 d. Vašingtone įvyko JAV tuo metu viešinčio Lietuvos Respublikos vicepremjero A. M. Brazausko susitikimas su K. Bobeliu. Jame buvo aptartos Lietuvos Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo ir Vyriausybės pastangos įgyvendinti 1990 m. Kovo 11 d. Lietuvos Respublikos Nepriklausomybės Atstatymo Aktą. Buvo prieita prie išvados, kad „pagrindinis principinis klausimas yra išgavimas pripažinimo [...] Lietuvos Nepriklausomybės atstatymo deklaracijos“¹⁰⁵. Po šios A. M. Brazausko viešnagės JAV, kurios sėkmę lėmė ir VLIK'o

globa¹⁰⁶, tų pačių metų rugsėjį VLIK'o pirmininkas atvyko į Vilnių. Rugsėjo 5–19 d. lankydamasis Tėvynėje, K. Bobelis turėjo galimybę be tarpininkų supažindinti tautą su savo vadovaujamo VLIK'o misija, patirti laisvos ir nepriklausomos Lietuvos valstybės dvasią. Platų minčių apie VLIK'ą kaleidoskopą gausiai atspindėjo lietuvių žiniasklaida. Viename savo pasisakymų Tėvynėje K. Bobelis pareiškė: „VLIK'as būtų laimingas, galėdamas savo funkcijas bei resursus perduoti nepriklausomai demokratinei Lietuvai. Bet jai dar reikia tapti tokia.“¹⁰⁷ VLIK'as, atstovaudamas „paskutinės nepriklausomoje Lietuvoje vyriausybės nutarimams ginti krašto interesus“, pakartojo, kad Lietuvai padės tol, „kol ji pasieks nepriklausomybę ir galės pati tvarkytis savo gyvenimą“. Ši užsienio lietuvių organizacija buvo pasiryžusi visą savo patirtį, tarptautinius ryšius ir finansinius išteklius skirti teisėtai Lietuvos Vyriausybei¹⁰⁸.

Šioje viešnagėje ir vėl buvo grįžta prie požiūrio į komunistus. Atsižvelgdamas į naujas sąlygas, K. Bobelis pabrėžė, jog „tie [LKP nariai. – J. B.], su kuriais kalbuosi dabar, negali atsakyti už tai, kas įvyko prieš 50 metų“¹⁰⁹. VLIK'as pasisakė ir apie Lietuvoje tuo metu kilusius Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo ir Vyriausybės nesutarimus. K. Bobelio nuomone, svarbu remti tuos, „kurie siekia visiškai nepriklausomos Lietuvos valstybės“, o tai, „kas buvo praeityje, turime palikti išspręsti istorikams“¹¹⁰. Suprantama, tokį atlaidų požiūrį VLIK'as išsakė siekdamas sutelkti Lietuvos žmones atkurti laisvą ir nepriklausomą Lietuvą.

Lankydamasis Lietuvoje VLIK'o pirmininkas ir vėl priminė nuoseklią JAV „aneksijos nepripažinimo politiką“. Kaip žinome, JAV buvo vienintelė valstybė, kurios Valstybės departamente tarp vėliavų tų valstybių, su kuriomis JAV palaikė diplomatinčius santykius, plevėso ir Lietuvos trispalvė. Tai K. Bobelis Lietuvoje ypač pabrėžė¹¹¹. Aiškin-

damas atsargų JAV požiūrį į Lietuvos Respubliką 1990 m., K. Bobelis šio savo vizito metu pažymėjo, kad „dabartinėse pasaulio politinėse realijose sprendimai priimami siekiant nesugriauti balanso, ieškant kompromisų“. Todėl jis ragino suprasti, kad „moralinis teismus ne visada svarbiausias argumentas“¹¹². Susipažinęs su padėtimi atkurtoje Lietuvos Respublikoje, VLIK'as 1990 m. rugsėjo 25 d. paskelbė pareiškimą „Sustiprinkime išeivijos veiklą“. Jame sakoma, kad „kiekviena diena yra kritiška ir lemtinga Lietuvai“, todėl laisvoji lietuvija turi nelikti nuošalyje, nes „dabar mūsų visa veikla ir talka gali pagreitinti kelią į laisvę ir nepriklausomybę“. Tuo tikslu demokratinėse Vakarų šalyse gyvenantys lietuviai raginami „paspartinti spaudimą į visuomenės ir vyriausybės sąžinę“ ir paremti „lietuvių tautos pastangas atstatyti Lietuvos suvereninę demokratinę valstybę“¹¹³.

Istoriniais Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo metais VLIK'o seimas lapkričio 2–4 d. vyko Klivlande. Jame buvo pareikšta, kad Lietuva „tebėra okupuota <...> nežiūrint išreikštos tautos valios būti laisva ir nepriklausoma“. Todėl VLIK'as paragino laisvinimo veikloje dalyvaujančias organizacijas geriau koordinuoti veiklą, o savo nutarimuose išreikškė pasitenkinimą, kad „demokratijos vystymosi eiga Lietuvoje <...> eina Vakarų Europos paskelbtom demokratijos proceso gairėmis“¹¹⁴. Taip pat pasižadėta finansiškai remti „Lietuvos vyriausybės ir Aukščiausiosios Tarybos veiklą užsienyje“. VLIK'as aptarė ir kitus Lietuvai svarbius klausimus ir priėmė veiksmų planą. Laisvoji išeivija buvo raginama daryti įtaką „laisvojo pasaulio viešajai nuomonei ir vyriausybėms, kad paveiktų sovietų vyriausybę“. Seimas pasmerkė Lietuvoje veikiančios prosovietinės „Jedinstvo“ organizacijos provokuojamą lietuvių ir tautinių mažumų nesantaiką ir pavadino tai „Lietuvos valstybės griovimu“. Nepamiršta buvo tautiečių padėtis Baltarusi-

joje ir Lenkijoje, taip pat Karaliaučiaus krašto problema, prisimintas jo „senovinis lietuviškumas“¹¹⁵. Norėdamas išlikti nuoseklus ir siekdamas, kad Lietuva būtų visiškai laisva, VLIK'as parengė pareiškimus JAV prezidentui G. Bushui ir valstybės sekretoriui J. Bakeriui. Šie dokumentai pasirodė artėjant ESBK viršūnių susitikimui Paryžiuje, todėl juose primygtinai raginama pakviesti Baltijos šalis į šį renginį kaip visateises jo dalyves¹¹⁶.

Tačiau į Prancūzijos sostinę atvykę Lietuvos, Latvijos ir Estijos užsienio reikalų ministrai A. Saudargas, Janis Jurkanas ir Lennartas Meri buvo neįleisti į ESBK, nes „sovietų delegacija buvo totaliai nusistačiusi prieš pabaltiečių buvimą šioje konferencijoje“¹¹⁷. Todėl VLIK'as, užsiregistravęs kaip nevyriausybinių organizacijų, gynė Lietuvos reikalus ir Paryžiaus konferencijoje. Jo delegaciją sudarė J. Bobelis, Algirdas ir Arvydas Budreckiai, Adolfas Venckus. ESBK viršūnių susitikimo išvakarėse, 1990 m. lapkričio 18 d., ši delegacija paskelbė pareiškimą, raginantį suteikti Lietuvai teisę dalyvauti Helsinkio procese kaip visateisei narei. Teisybės dėlei reikia pažymėti, kad buvo susidurta su kai kurių Vakarų delegacijų abejingumu ir prancūzų valdžios mėginimu izoliuoti nevyriausybines organizacijas nuo pagrindinės konferencijos eigos. Vertindamas Paryžiaus susitikimą, VLIK'o atstovas pareiškė, kad „išskyrus gražbyliškas prakalbas ir užuominas chartoje apie žmogaus teises, žmogiškosios dimensijos klausimai buvo visiškai nustumti į šalį“, taip pat pasigesta glaudesnių Baltijos šalių vyriausybių ir išeivijos ryšių¹¹⁸.

1990 m. gruodžio 10 d. šiuos ryšius pamėginta sutvirtinti. Lietuvos Respublikos pasiuntinybėje Vašingtone įvyko JAV viešinio Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo pirmininko V. Landsbergio susitikimas su VLIK'o lyderiais dr. K. Bobeliu ir dr. D. Krivicku. Šiame pasitarime svečias buvo supažindintas su daugiasluoksne

VLIK'o struktūra ir politinės veiklos metodais. Kartu išreikštas pageidavimas, kad Lietuvoje atgimstančios politinės partijos ir organizacijos burtųsi į bendrą darbą. Aptariant veiksmų perspektyvą, buvo pabrėžta, jog VLIK'o pozicija priėmus Kovo 11-osios deklaraciją išdėstyta 1990 m. liepos 23 d. pareiškime. Siekiant paremti demokratijos vyksmą Lietuvoje, VLIK'o vardu Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo pirmininkui V. Landsbergiui buvo įteikta finansinė parama¹¹⁹. Kad efektyviau prisidėtų prie Lietuvos laisvinimo, VLIK'as palaikė reguliarius telefono ryšius su Lietuvos Parlamento ir Vyriausybės atstovais¹²⁰. Tuo jis natūraliai praplėtė savo veiklos ribas ir apėmė Lietuvą, ilgus metus buvusią „už geležinės uždangos“ ir sovietų valdytą.

PARAMA LIETUVAI SIEKIANT TARPTAUTINIO PRIPAŽINIMO VAKARUOSE

Pamažu išsilaisvinančiai iš SSRS priklausomybės ir taikingai demokratijos keliu sukančiai Tėvynei teko išgyventi ir tragiškuosius 1991 m. sausio 13 d. įvykius. Vos gavęs telegramą iš Vilniaus, VLIK'as, patvirtindamas laisvinimo sąjūdžio Vakaruose lyderio vardą, iškart ėmė rengti bendrą strategiją. Tuo tikslu nedelsiant buvo sušauktas visų išeivijos politinių organizacijų nepaprastasis pasitarimas¹²¹.

Vėliau, 1991 m. vasario 2–3 d., siekdamas JAV paramos pripažįstant Lietuvos nepriklausomybę, VLIK'as valdybos posėdyje pasiryžo daryti poveikį JAV Kongresui¹²². Buvo pažymėta, kad Lietuvos klausimu siūloma labai svarbi senatoriaus Alfonse'o D'Amato rezoliucija. Tokio veiksmo svarbą patvirtino 1991 m. vasario 4 d. įvykęs K. Bobelio pokalbis telefonu su V. Landsbergiu. Jo metu buvo patikinta, kad „lietuvų tikslas

yra visais galimais būdais siekti Lietuvos nepriklausomybės pripažinimo iš Vakarų valstybių“¹²³.

To meto VLIK'o pozicija išsamiau atspindėta 1991 m. sausio pabaigoje parengtame pareiškime. Jame išdėstyti penki „ypatingai svarbūs Lietuvos nepriklausomybės atstatymui“ žingsniai: 1) sovietų karinių pajėgų išvedimas iš Vilniaus; 2) Jacksono-Vaniko nutarimo, ribojančio ekonominius ryšius su SSRS, taikymas kaip atsakas į sovietų karinius veiksmus Baltijos šalyse; 3) ekonominės ir ūkinės pagalbos Sovietų Sąjungai sustabdymas; 4) aukšto rango oficialios JAV delegacijos (prezidento, Valstybės departamento ar Kongreso atstovų) lankymasis Lietuvoje; 5) Baltijos šalių teisės dalyvauti ESBK rėmimas. Visi šie VLIK'o siūlymai buvo perduoti JAV administracijai, kai Baltijos šalių išeivių atstovų delegacija sausio 22 d. lankėsi pas prezidentą G. Bushą¹²⁴.

Tačiau ryžtingai nepriklausomybę paskelbusios Lietuvos padėtis tebebuvo sudėtinga. Europos Parlamentas palankiai žiūrėjo į Baltijos valstybes, bet nenorėjo „per daug užrūstinti Maskvos“¹²⁵. JAV taip pat laikėsi santūriai. Kongreso nariai toliau rengė rezoliucijas, skatinančias pradėti diskusijas Baltijos šalių padėties klausimu, bet konkrečių veiksmų nesiėmė. Todėl 1991 m. balandžio 27–28 d. surengtas išplėstinis VLIK'o posėdis, kuriame buvo apžvelgti svarbūs Lietuvos nepriklausomybės reikalai¹²⁶. VLIK'o ryžtą lėmė jo nuo pat susikūrimo nuosekli pozicija. Tikėti ateitimi skatino pirmininko dr. K. Bobelio pasakyti žodžiai, kad, atlikę „savo darbą, galime visi kartu su dideliu džiaugsmu viską, ką turi VLIK'as, perduoti atsikūrusiai Lietuvai“¹²⁷.

Kodėl JAV Vyriausybė dėsia pripažinti nepriklausomą Lietuvą, K. Bobelis aiškino 1991 m. balandžio 29 d. susitikime su nemažai Lietuvai nusipelnusiu JAV politiku Edwardu Derwinskiu. VLIK'o pirmininkas

buvo patikintas, kad „tikslai laiko klausimas, kada Lietuva taps pilnutinai laisva“, o esant dabartinei padėčiai patarta veikti vieningai, pasitelkiant „JAV Kongresą, administraciją, spaudą“. Be to, laisvajai lietuviškai pasiūlyta „išjungti emocijas ir pareiškimus prieš JAV prezidentą ir administraciją, nes tai kenkia mūsų tikslo atsiekimui“¹²⁸. Balandžio 30 d. įvyko K. Bobelio susitikimas su dar vienu JAV oficialiu asmeniu – Valstybės departamento Baltijos reikalų skyriaus vedėju Pauliu Goble'u. Jo metu aptartas Lietuvos siekis atgauti laisvę ir nepriklausomybę¹²⁹. Susitikime išryškėjo, kad JAV „Lietuvos okupacijos nepripažįsta, remia lietuvių laisvės aspiracijas“¹³⁰.

VLIK'o ryšiai su atkurta Lietuvos Respublikos administracija toliau buvo stiprinami 1991 m. gegužės 6 d. Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo pirmininkui V. Landsbergiui lankantis JAV. Susitikime su VLIK'o atstovais K. Bobeliu, D. Krivicku ir ELTOS informacijos tarnybos vadovu J. Bobeliu buvo aptartos Lietuvos Parlamento ir Vyriausybės bendradarbiavimo su VLIK'u galimybės, ekonominės pagalbos Lietuvai klausimai ir atstovavimas ESBK. Buvo sutarta, kad VLIK'as ir toliau informuos Lietuvos vadovus atkurtos valstybės klausimais ir dalyvaus ESBK peržvalgos konferencijose¹³¹. VLIK'o atstovai labai domėjosi Lietuvos Parlamento rengiamu Pilietybės įstatymu, ribojančiu užsienio lietuviams teisę ją įgyti. Šiame susitikime V. Landsbergis išsakė požiūrį į Lietuvos vietą ESBK procese. Buvo pasiūlyta Baltijos šalių bylą išnagrinėti dalyvaujant penkioms valstybėms – SSRS, JAV, Vokietijai, Didžiajai Britanijai ir Prancūzijai. Ši nuomonė buvo perduota JAV CSCE¹³².

Vis dar paini Lietuvos padėtis buvo įvertinta 1991 m. birželio 29 d. Čikagoje vykusiam VLIK'o tarybos posėdyje. Jame buvo iškelti keturi punktai, apibūdinantys VLIK'o

požiūrį į padėtį Tėvynėje ir formuluojantys šiuos siekius: 1) remti demokratiškai išrinktą Lietuvos Parlamentą ir Vyriausybę, siekiančius įtvirtinti nepriklausomą Lietuvos valstybę; 2) rūpintis, kad dabartinę Lietuvą diplomatiškai pripažintų pasaulio valstybės; 3) siekti, kad tarptautinėse konferencijose Lietuvai atstovautų Lietuvos delegatai; 4) traktuoti, kad „Lietuva tebėra Sovietų Sąjungos okupuota“¹³³, iki Lietuvos Vyriausybės pradės vykdyti visas tarptautinės teisės numatytas valstybės funkcijas.

Kaip žinoma, nuo pat 1973 m. VLIK'as aktyviai kėlė Helsinkio baigiamojo akto svarbą demokratizuojant Europos valstybes. Buvo pabrėžta neabejotina šio tarptautinio dokumento reikšmė Sovietų Sąjungos veikiamų satelitinių valstybių ir okupuotų Baltijos šalių laisvėjimui. Todėl VLIK'as toliau darbavosi ESBK renginiuose. 1990 m. K. ir J. Bobeliai dalyvavo ESBK peržvalgoje Krokuvoje, o dr. A. Budreckis – Ženevoje. 1991 m. birželio mėn. VLIK'o atstovai lankėsi Berlyne, kur vyko Europos valstybių užsienio reikalų ministrų konferencija.

Apžvelgdamas lietuvių darbus ESBK procese VLIK'as pasidžiaugė, kad Lietuvos atstovai veikė nuosekliai, ir apgailestavo, kad paskiausiuose tiek Berlyno, tiek Ženevos renginiuose „okupuotos Lietuvos atstovų bendradarbiavimas su išeivijos Lietuvai nepriklausomybės siekiančiomis organizacijomis atšalo“. Buvo viliamasi, kad ši problema bus išspręsta, nes „okupuotos Lietuvos veikėjai turi suprasti, kad išeivijos lietuviai nėra vien finansinių ir medžiaginių projektų talkininkai“. Todėl, VLIK'o manymu, atsikurianti Lietuva „galėtų teigiamiau pasinaudoti“ laisvosios lietuvių, kuri „daugiau kaip 50 metų tęsia sunkų ir kartais labai nedėkingą politinį laisvinimo darbą“¹³⁴, patirtimi.

Atšalę vos beužsimezgantys laisvosios lietuvių ir laisvėjančios Lietuvos politikų santykiai aiškintini įvairiai. Dalyvaujant

ESBK renginiuose tai vieniems, tai kitiems lietuviams pritrūkdavo dėmesingumo. Pavyzdžiui, Berlyne surengtame Baltijos šalių išeivių pasitarime nedalyvavo joks Lietuvos atstovas¹³⁵. Kita svarbi priežastis buvo minėtasis Pilietybės įstatymas, apsunkinantis užsienio lietuviams galimybę įgyti Lietuvos pilietybę¹³⁶.

Lemiamą impulsą negražinamai įtvirtinti Lietuvos nepriklausomybę suteikė 1991 m. rugpjūčio mėn. Maskvos pučo pralaimėjimas. Nušvitus laisvės horizontui, VLIK'o pirmininkas K. Bobelis pasveikino Lietuvos Respublikos vadovus. 1991 m. rugpjūčio 24 d. laiške Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo pirmininkui V. Landsbergiui sakoma: „<...> komunistinis slibinas, tiek metų kankinęs mūsų Tėvynę ir jos žmones, yra mirtinai sužalotas, bet dar nėra galutinai sunaikintas“, todėl drauge dirbant „paskutinės kliūtys bus pilnai nugalėtos“ ir „galėsime džiaugtis ir didžiuotis laisva Lietuva“¹³⁷. 1991 m. rugsėjo 2 d. laiške tuometiniam Ministrui Pirmininkui Gediminui Vagnoriui K. Bobelis rašė: „Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas per 47 metus vadovavo šiai lemtingai kovai, į kurią paskutinių kelerių metų bėgyje labai efektingai įsijungė ir pavergtos Lietuvos lietuviai.“¹³⁸ VLIK'as paragino laisvąją lietuvią „drauge žengti į politinį, ekonominį, kultūrinį, socialinį ir tautinės apsaugos valstybinį atstatymą“¹³⁹.

Reikšmingas Lietuvai buvo 1991 m. rugsėjo 10–spalio 4 d. vykęs ESBK Maskvos susitikimas, kuriame tradiciškai buvo numatyta aptarti žmogaus teises. Jo išvakarėse VLIK'as parengė memorandumą, skirtą visoms 35 ESBK Helsinkio baigiamojo akto signatarėms. Dokumente užsimenama apie Lietuvos okupaciją ir jos teisę į nepriklausomybę. Cituojamas JAV prezidento G. Busho 1991 m. birželio 26 d. pareiškimas, kuriame pasisakoma už Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą ir priėmimą į ESBK valstybių gre-

tas iš pradžių stebėtojos, o vėliau – visateisės narės teisėmis. 1991 m. rugpjūčio 5 d. VLIK'o memorandumas buvo nusiųstas Didžiosios Britanijos ministrui pirmininkui Johnui Majorui, Prancūzijos prezidentui F. Mitterrand'ui, Vokietijos Federacinės Respublikos kancleriui H. Kohliui, taip pat kitų 32 Helsinkio proceso dalyvių užsienio reikalų ministrams¹⁴⁰. Siekdamas sušvelninti SSRS požiūrį į Lietuvą, 1991 m. rugpjūčio 5 d. VLIK'as nusiuntė SSRS užsienio reikalų ministrui Aleksandrui Bessmertnychui laišką, kuriame išreiškė viltį, kad jo šalis neprieštarus Baltijos valstybių siekiui dalyvauti ESBK procese¹⁴¹. Panašus prašymas išreikštas ir VLIK'o 1991 m. rugpjūčio 9 d. pareiškime G. Bushui. Šiame dokumente primenama „apie Lietuvos aukas nepriklausomybės kovoje 1991 m. sausio 13 d. ir liepos 31 d. įvykusias pasienio sargybinių žudynes“¹⁴².

ESBK Maskvos susitikimas, prasidėjęs 1991 m. rugsėjo 10 d., vyko jau kitomis Sovietų Sąjungos tiek vidaus, tiek tarptautinėmis aplinkybėmis. Pralaimėjus rugpjūčio mėn. Maskvoje surengtam pučui, prasidėjo Lietuvos Respublikos pripažinimo maratonas. Pačiose Maskvos konferencijos išvakarėse, rugsėjo 6 d., Lietuvos Respubliką pripažino ir SSRS¹⁴³, todėl renginyje jau dalyvavo oficiali Lietuvos Respublikos delegacija, vadovaujama užsienio reikalų ministro A. Saudargo. Taigi Maskvos susitikimas buvo paskutinis Helsinkio proceso renginys, kuriame kaip nevyriausybinių organizacijų dalyvavo VLIK'as. Šią paskutinę delegaciją sudarė dr. K. Bobelis, P. Narutis, J. Bobelis, dr. A. Budreckis. Visi jie buvo istorinio momento liudininkai – Lietuva tapo visateise ESBK nare. Tai vainikavo pergalingą Lietuvos laisvės bylos sprendimą. Maskvos susitikime VLIK'ui teko tik simbolinė misija – pasidžiaugti Lietuvos sėkme. Šįsyk VLIK'as parengė memorandumą, kuriame išreiškė padėką ESBK valstybėms, parėmusioms

Lietuvos laisvinimą. Pasitvirtino VLIK'as nuo pat Helsinkio proceso užuomazgų su Lietuvos laisvės byla sieti lūkesčiai. Todėl neatsitiktinai dokumente pabrėžiama, kad „daugelis dabar Baltijos valstybėse ir Sovietų Sąjungoje besirutuliojančių įvykių yra tiesioginė Helsinkio proceso – nesiliaujančių pastangų įkūnyti Helsinkio susitarimus ir užtikrinti, kad būtų gerbiamos visos pagrindinės žmogaus ir tautų teisės – išdava“¹⁴⁴.

PAGRINDINIS TIKSLAS PASIEKTAS – NEPRIKLAUSOMA DEMOKRATINĖ LIETUVOS RESPUBLIKA ATKURTA IR PRIPAŽINTA

Maskvoje išgyvenusi laimėtos Lietuvos laisvės bylos kulminaciją, VLIK'as delegacija, atsiliėpdama į Lietuvos Respublikos Ministro Pirmininko G. Vagnoriaus kvietimą, apsilankė Vilniuje. Čia vykusiuose susitikimuose kalbėta apie tolesnius politinius planus. Tada išsirutuliojo mintis VLIK'as baigiamąjį seimą 1992 m. pirmojoje pusėje surengti Vilniuje¹⁴⁵. 1991 m. rugsėjo 20 d. Lietuvos Respublikos Vyriausybės ir VLIK'as pasirašytame protokole pareikšta, kad „VLIK'as atsieks savo pagrindinį tikslą – nepriklausomą demokratinę Lietuvos Respubliką.“¹⁴⁶ Sutarta, kad VLIK'as pamažu perduos Lietuvos Vyriausybei sukauptą fondą (lėšas, archyvą), o „ELTOS biuleteniai“ bus „įjungti į Lietuvos ELTOS tarnybą“. Lietuvos Vyriausybė pakvietė VLIK'ą ir toliau talkinti atsikūrusiai valstybei. Ypač VLIK'ui padėkota „už moksliškai pagrįstą memorandumą sovietų reparacijų Lietuvai klausimu“¹⁴⁷. Šis dokumentas turėjo padėti Lietuvai būsimose derybose su Kremliumi. Padėkos žyme paženklintas ir rugsėjo 23 d. įvykęs VLIK'as pirmininko K. Bobelio susitikimas su Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo pirmininku V. Landsbergiu.

Lietuvos Respublikos vardu VLIK'ui buvo padėkota „už ilgametės pastangas atstatyti Lietuvos nepriklausomybę bei įgyti respublikai tarptautinį pripažinimą“¹⁴⁸.

Viešėdamas Lietuvoje, pokalbyje su ELTOS korespondentu VLIK'as pirmininkas pasidžiaugė laimėta Lietuvos laisvės byla. Žvelgdamas į ateitį, jis išreiškė viltį, „kad Lietuvos vyriausybė ras darbo barą politikoje patyrusiems ir išsilavinusiems išeiviams, kurie savo gyvenimo tikslu laiko darbą Lietuvai“¹⁴⁹. Dar vieną VLIK'as perspektyvą nurodė jo vicepirmininkas P. Narutis. Remiantis šios organizacijos, kaip daugiapartinio junginio, patirtimi, besikuriančioms Lietuvos partijoms pasiūlyta jungtis prie analogiškų tarptautinėje plotmėje veikiančių struktūrų, per kurias „Lietuva galėtų integruotis į Europos Parlamentą“¹⁵⁰. Taigi VLIK'as delegacija, apsilankiusi Tėvynėje, brėžė naujas gaires, padėsiančias tarptautiniu lygiu įtvirtinti atsikūrusią valstybę, ir kvietė visus lietuvius dar labiau susitelkti.

Tiek ESBK Maskvos susitikimas, tiek VLIK'as atstovų viešnagė Vilniuje buvo aptarti Vašingtone. Čia 1991 m. spalio 12–14 d. vyko VLIK'as valdybos posėdis, kuriame dalyvavo ir ALT pirmininkas Grožvydas Lazauskas. Jame aptarta paskutinio metinio VLIK'as seimo darbotvarkė. Kartu pažymėta, kad šis renginys bus pirmas atkūrus Lietuvos nepriklausomybę. VLIK'as valdybos nutarime pareikšta: „VLIK'as politinė veikla yra baigiama. Šiuo metu VLIK'as pereina į administracinį periodą“¹⁵¹, kartu iškelti trys spręstini klausimai: 1) užtikrinti Tautos fondo veiklos tęstinumą; 2) perduoti Lietuvos Respublikos Vyriausybei VLIK'as įstaigą, archyvą, inventorių ir finansus; 3) aptarti tolesnes VLIK'as galimybes talkinti Lietuvos Respublikos ekonomikai ir kultūrai.

Šie klausimai buvo svarstomi 1991 m. lapkričio 1–3 d. Čikagoje susirinkusiame metiniame VLIK'as seime. Jame pareikšta:

„Mes su tavimi, nepriklausoma Lietuva!“ Renginyje dalyvavo oficiali Lietuvos Respublikos delegacija, vadovaujama Ministro Pirmininko G. Vagnoriaus. Džiugiai buvo išklausytas JAV prezidento G. Busho sveikinimas, kuriame pabrėžiama, kad Lietuvos sugrįžimas į tarptautinę laisvų tautų bendruomenę yra istorinis įvykis, kuris „liudija lietuvių tautos drąsą ir ryžtą, ir tai daugeliu atžvilgių galima pasakyti ir apie jus [VLIK'ą. – J. B.]“¹⁵².

Pradėdamas šį seimą VLIK'o pirmininkas K. Bobelis pranešė, kad Lietuva jau yra „Rytų ir Vakarų valstybių pripažinta Jungtinių Tautų ir Helsinkio konferencijos pilnateisė narė“, ir pakvietė „peržvelgti VLIK'o praeitį, uždavinių atlikimą ir garbingai užskleisti lapą – VLIK'o ir vieną Lietuvos laisvės kovos periodą“¹⁵³. Nuoseklų VLIK'o darbą vainikavo tarptautinis atkurto Lietuvos Respublikos pripažinimas, o jo vizija – „Mes aiškiai matome auštančiuose Rytuose artėjančią komunistinės diktatūros žlugimą“ – virto tikrove¹⁵⁴. Šiame 48-ajame, o kartu baigiamajame seime buvo priimta keletas nutarimų, kurių viename konstatuota, kad „VLIK'o veikla yra baigta“, o tai reiškė, kad užsibrėžtas tikslas įgyvendintas. Kitas nutarimas įpareigojo VLIK'o valdybą iki 1992 m. liepos 1 d. perduoti Lietuvos Respublikos Vyriausybei organizacijos archyvą, inventorių ir įstaigą¹⁵⁵. Seimas pritarė VLIK'o ir Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1991 m. rugsėjo 20 d. protokolui, pareikšdamas, kad simbolinis VLIK'o posėdis įvyks 1992 m. pavasarį Vilniuje. Greta to buvo pasisakyta už taikų lietuvių tautos teisių atkūrimą Rytų ir Pietų Lietuvoje ir iškeltas siekis, kad Mažoji Lietuva būtų sujungta su Didžiąja. Paminėta ir kita opi Lietuvos problema – „Sovietų Sąjungos karo pajėgų buvimo Lietuvos teritorijoje grėsmė“¹⁵⁶. Todėl, VLIK'o nuomone, laisvoji lietuvių turėsianti ir toliau plėtoti politinę veiklą Vašingtone – šis baras bus pavestas Amerikos lietuvių tarybai. Todėl VLIK'ą sudarančios grupės buvo pakviestos aktyviai

dalyvauti ALT veikloje. Pasirūpinta ir Tautos fondo pertvarka. Buvo nutarta, kad Tautos fondas Lietuvos laisvės išdo ir Lietuvos atstatymo fondo lėšas skirs Lietuvai, be to, toliau dirbs savo darbą ir telks lėšas „demokratinės Lietuvos ir jos ūkio greitesniam atstatymui ir įsijungimui į laisvos rinkos ūkį“, taip pat 100 tūkst. dolerių numatyta skirti Lietuvos pasiuntinybei Vašingtone ir atstovybei prie Jungtinių Tautų atnaujinti¹⁵⁷.

Linkėdamas Lietuvos Respublikos Vyriausybei „kuo greičiau sukurti tautai pastovaus gyvenimo aplinką ir dėti visas įmanomas pastangas sudaryti Lietuvos gyventojams kuo galimai geresnes ekonomines ir socialines sąlygas“¹⁵⁸, seimas paskelbė kelis atsisaukimus. Atmindamas savo 1944 m. liepos 2 d. Vilniaus pareiškimą, kuriame tvirtino, kad „vadovaus lietuvių tautai kaip vyriausias lietuvių politinis organas tol, kol nebus sudaryti laisvos ir nepriklausomos demokratinės Lietuvos suvereniniai organai“, VLIK'as deklaravo diplomatinę atkurto nepriklausomos Lietuvos pripažinimą ir pateikė šešis siūlymus Lietuvos Respublikos Aukščiausiąjai Tarybai-Atkuriamajam Seimui ir Vyriausybei¹⁵⁹: 1) spręsti Lietuvos pilietybės klausimą taip, „kad visi lietuviai ir jų vaikai, kurie buvo Lietuvos piliečiais 1940 m. birželio 15 d., yra laikomi ir dabar Lietuvos piliečiais be jokių sąlygų“; 2) priimti „nubolševikinimo įstatymą“, kuris sumažintų visuomenės susiskaldymą; 3) pakviesti ESBK delegaciją į Lietuvą susipažinti su lenkų ir kitų tautinių mažumų padėtimi; 4) skatinti politinių partijų kūrimąsi ir jomis remiantis Lietuvai stoti į Europos Parlamentą ir Europos ekonominę bendriją; 5) siekti, kad Lietuvos Respublikos valdžios institucijos ir išeivijos organizacijos glaudžiau bendradarbiautų; 6) 1992 m. pavasarį sušaukti Vilniuje simbolinį baigiamąjį VLIK'o posėdį.

Dar kartą apie laimėtą Lietuvos laisvės bylą ir atkurtą nepriklausomą Lietuvos

valstybę VLIK'o pirmininkas K. Bobelis pranešė 1991 m. gruodžio 10 d. paskelbdamas kreipimąsi į pasaulio lietuvius. Šiame dokumente pažymima, kad „nepaprastai didelis, bekompromisinis lietuvių pasiryžimas, meilė tėvų kraštui dar kartą įrodė pasauliui, kad mes galime nugalėti sunkiausias kliūtis savo teisėto tikslo atsiekimui. Lietuva laisva – nepriklausoma valstybė.“¹⁶⁰

1992 m. VLIK'as rengėsi simboliniam baigiamajam seimui, įvyksiančiam Vilniuje. Toliau vykdydamas humanitarinės pagalbos atkurtai Lietuvos valstybei misiją, kovo mėn. pirmininkas K. Bobelis drauge su Lietuvos bičiuliu E. Derwinskiu, buvusiu JAV Kongreso nariu, o dabar – JAV karo veteranų departamento sekretoriumi, apsilankė Lietuvoje. Viešnagės metu buvo tikslinamos baigiamojo seimo detalės, o susitikime Vilniaus universitete – aptarta galimybė paremti steigiamą Tarptautinių santykių institutą¹⁶¹. Ši įstaiga buvo kuriama siekiant užtikrinti Lietuvos diplomatinės tarnybos pamainą – parengti naujų kadru. Humanitarinės pagalbos Tėvynei reikalai vyravo ir 1992 m. kovo 28 d. Vašingtone vykusiame VLIK'o valdybos posėdyje. Buvo grįžta ir prie Pilietybės įstatymo ir pareikšta, „kad Lietuvos Parlamentas supras, jog išeivijos lietuviai turi tas pačias teises į pilietybę kaip ir kiekvienas lietuvis, nežiūrint, kur jis begyventų“¹⁶². Šią VLIK'o nuomonę parėmė ir Lietuvos diplomatinės tarnybos veteranas, Lietuvos ambasadorius prie Jungtinių Tautų Anicetas Simutis¹⁶³. Dar vienas VLIK'o valdybos posėdis vyko 1992 m. balandžio 25 d. Jame buvo galutinai suderinta Vilniuje vyksiančio baigiamojo seimo darbotvarkė. Simboliška, kad šiame paskutiniame valdybos posėdyje buvo nuspręsta VLIK'o būstinę perleisti Lietuvos Respublikos Vyriausybei ir joje įsteigti Lietuvos Respublikos užsienio prekybos biurą¹⁶⁴.

Iškilmingo baigiamojo VLIK'o seimo išvakarėse, 1992 m. gegužės 28 d., Vilniuje buvo atidaryta iš Vakarų atvežta genocido

paroda, kurią laisvoji lietuvija organizavo dar 1970 m. birželio 13 d. Čikagoje¹⁶⁵. Gegužės 29 d. surengtas VLIK'o atstovų susitikimas su Lietuvos Respublikos Vyriausybe¹⁶⁶. Į Vilnių dalyvauti renginyje atvyko apie 120 (kitais duomenimis – 140) laisvosios lietuvių atstovų¹⁶⁷. Baigiamajame VLIK'o posėdyje dalyvavo Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo pirmininkas V. Landsbergis, Vyriausybės vadovas G. Vagnorius. Atkurtos valstybės vadovai savo kalbose įvertino neeilinius VLIK'o nuopelnus kovojant už Lietuvos laisvę. Be kitų, Vilniaus seime dalyvavo ir ALT pirmininkas G. Lazauskas¹⁶⁸. K. Bobelio pranešime buvo išsamiai apžvelgta VLIK'o veikla, o seimo deklaracija išreiškė linkėjimus Lietuvai. Joje rašoma, kad „visų lietuvių didžiausias tikslas yra laisva demokratinė Lietuva, į kurios pilnutinį atstatymą gali įsijungti visi lietuviai“¹⁶⁹. Kartu pažymima, kad Lietuvoje kuriamoje demokratinėje visuomenėje „būtina nuomonių ir pažiūrų diferenciacija, tačiau ji turi būti tolerantiška“, kviečiama telktis siekiant „aukščiausio mūsų tikslo – laisvos, nepriklausomos Lietuvos atstatymo“¹⁷⁰. Paskutinis VLIK'o veiksmas Lietuvoje – su Vilniaus universitetu 1992 m. birželio 8 d. pasirašytas protokolas, kurio aštuoniuose punktuose įtvirtinama VLIK'o parama steigiamam Tarptautinių santykių institutui, kartu numatoma VLIK'o vardą suteikti šio instituto bibliotekai ir vienai iš auditorijų¹⁷¹.

Įvykus demokratiniams Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo rinkimams ir atkurtą Lietuvos Respubliką pripažinus pasaulio valstybėms, VLIK'as įvykdė savo veiklos pradžioje duotą pažadą perduoti įgaliojimus laisvai Tėvynei. Kreipdamasis į pasaulio lietuvius, VLIK'o pirmininkas K. Bobelis pareiškė: „Lietuva laisva nepriklausoma valstybė. Visų lietuvių tikslas atsiektas. Be visų lietuvių pagalbos ir paramos bei rėmimo VLIK'as savo uždavinį nebūtų galėjęs įvykdyti.“¹⁷²

IŠVADOS

1. 1988 m. lapkričio 13 d. vykusiamе jubilejiniame seime VLIK'as priėmė atsišaukimą, kuriuo patvirtino ištikimybę įsipareigojimams, užfiksuotiems savo 1944 m. vasario 16 d. deklaracijoje. Tuo buvo užkirstas kelias sprendimams, teikiantiems tautai „dalines laisves ar suverenitetus“. Taip pat seime pakartotas įsipareigojimas be kompromisų kovoti, kad būtų atkurta Lietuvos nepriklausomybė, t. y. skelbti pasauliui apie Tėvynėje sovietų gnaužiamą laisvę, kelti ten pasireiškančius religijos varžymo, žmogaus teisių ir laisvių pažeidimo faktus.

2. VLIK'as nuolat priminė pasauliui apie nusikalstamą 1939 m. Molotovo–Ribbentropo paktą ir, atsižvelgdamas į SSRS vadovo M. Gorbačiovo deklaruojamą pertvarkos politiką, 1987 m. rugpjūčio 14 d. paskelbė atsišaukimą, reikalaujantį nedelsiant atitaisyti didžiausią Sovietų Sąjungos Lietuvai padarytą skriaudą.

3. Patvirtindamas savo priedermę telkti Vakaruose Lietuvos laisvinimo sąjūdį, VLIK'as pasisakė už Europos valstybinio gyvenimo pagrindą – politines partijas – ir paragino laisvosios lietuvių politines partijas bendradarbiauti su analogiškoms Europos partijomis. VLIK'o nuomone, šie ryšiai turėjo padėti laimėti laisvės bylą.

4. Gavęs 1988 m. gruodžio 3 d. LLL kreipimąsi, VLIK'as grįžo prie savo dar XX a. septintajame–aštuntajame dešimtmetyje kelto reikalavimo išvesti iš Baltijos kraštų sovietų karines pajėgas.

5. VLIK'as keitė požiūrį į Lietuvos komunistus. Po Gotlando susitikimo jis pakvietė laisvinti Lietuvą visus lietuvius, neišskirdamas tautiškai atgimusių, nuo Maskvos atsiribojančių Lietuvos komunistų.

6. VLIK'as paragino visų tautybių Lietuvos gyventojus padėti atkurti laisvą ir nepriklausomą valstybę, taip pat pasisakė už Vakarų

paramą Sovietų Sąjungai, jeigu ji pagreitintų demokratijos procesus šioje valstybėje.

7. Paskelbus 1990 m. Kovo 11-osios Aktą VLIK'as kreipėsi į lietuvių tautą, į visus okupuoto krašto politikus, tarp jų ir į „tautiniai atgimstančius komunistus“, ir pakvietė drauge galutinai įtvirtinti Lietuvos nepriklausomybę. Savo ruožtu pats VLIK'as įsipareigojo siekti, kad užsienio šalys pripažintų atkurtą Lietuvos valstybę.

8. 1990 m. Lietuvos padėtį VLIK'as apibrėžė taip: nors tauta išreiškė valią būti laisva ir nepriklausoma, bet šalis tebėra okupuota. Jis paragino laisvinimo veikloje dalyvaujančias organizacijas dar labiau koordinuoti veiklą, o Lietuvą pakvietė orientuotis į Europos demokratijos proceso gaires.

9. Lemtingų 1991 m. sausio įvykių fone VLIK'as dar aiškiau išsakė savo poziciją. Parengtame pareiškimе išvardyti penki žingsniai, svarbūs atkuriant Lietuvos nepriklausomybę: siekti, kad iš Lietuvos būtų išvestos sovietų karinės pajėgos; raginti Vakarus riboti ekonominius ryšius su SSRS atsakant į sovietų karinius veiksmus Baltijos šalyse; kviesti, kad Vakarai neteiktų Sovietų Sąjungai ekonominės ir ūkinės pagalbos; siekti, kad Lietuvoje apsilankytų aukšto rango oficiali JAV delegacija; remti Baltijos šalių teisę dalyvauti ESBK.

10. Pralaimėjus Maskvos pučiui, 1991 m. rugsėjo 20 d. Lietuvos Respublikos Vyriausybė ir VLIK'as, pasirašydami bendrą protokolą, sutarė, kad savo pagrindinį tikslą – atkurti nepriklausomą demokratinę Lietuvos Respubliką – VLIK'as įgyvendino.

11. Deklaruodamas, kad atkurta Lietuvos nepriklausomybė yra diplomatiškai pripažinta, VLIK'as pateikė Lietuvos Parlamentui ir Vyriausybei šešis siūlymus, brėžiančius tolesnes Lietuvos Respublikos įtvirtinimo gaires: palankiai užsienio lietuviams spręsti pilietybės klausimą; priimti „nubolševikinimo“ įstatymą; kviesti tarptautinius eks-

pertus, kad padėtų spręsti tautinių mažumų klausimą; dalyvauti Europos Parlamento ir Europos ekonominės bendrijos veikloje;

skatinti valstybinių institucijų ir išeivijos bendradarbiavimą; 1992 m. pavasarį surengti Vilniuje baigiamąjį VLIK'o seimą.

Nuorodos

¹ *Lietuva pasaulio galingųjų akiratyje 1988–1991*, Vilnius, 2005, p. 150.

² J. Banionis, *Lietuvos laisvės byla Vakaruose 1975–1990*, Vilnius, 2002.

³ K. Bobelis, J. Aničas, *VLIK 1943–1992. Lietuvos laisvinimo darbų chronologija*, Vilnius, 2011.

⁴ *Lietuva ir VLIK'as. Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto – VLIK'o šaknys, praeitis ir dabartis*, Chicago, 1984, 272 p.; J. Aničas, *Daktaro Kazio Bobelio politinė biografija. Tarnystė Lietuvos laisvės bylai*, 1 kn., Vilnius, 2008.

⁵ „VLIK'o seimas Londone“, *ELTOS informacijos*, 1986, Nr. 12, p. 3.

⁶ Ibid.

⁷ Ibid.

⁸ „VLIK'o seimo rezoliucijos“, ibid., p. 8.

⁹ „VLIK'o seimo kreipimasis į brolius ir seses okupuotoje Lietuvoje“, ibid., p. 6.

¹⁰ Ibid.

¹¹ H. Lapas, „Baltiečių laisvės žygis Austrijoje“, *Tėviškės žiburiai*, 1986, lapkričio 18.

¹² „VLIK'o seimas Londone“, *ELTOS informacijos*, 1986, Nr. 12, p. 4.

¹³ „VLIK'o seimo rezoliucijos“, ibid., p. 8.

¹⁴ „VLIK'o valdybos posėdis“, ibid., 1987, Nr. 1, p. 1.

¹⁵ *ELTOS informacijos*, 1987, Nr. 1, p. 1 (numeris, skirtas Vienos konferencijai).

¹⁶ „Europos Taryba pasmerkia Sovietų Sąjungos Pabaltijo valstybių aneksiją“, ibid., Nr. 2, p. 3.

¹⁷ Plačiau žr. J. Banionis, *Lietuvos laisvinimas Vakaruose 1940–1975*, Vilnius, 2010.

¹⁸ „Laisvojo pasaulio lietuviai, VLIK'o atsišaukimas“, *ELTOS informacijos*, 1987, Nr. 2, p. 2.

¹⁹ „VLIK'o valdybos posėdis“, ibid., Nr. 4, p. 2.

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid.

²² „VLIK'o pareiškimas Vilniaus arkivyskupijos klausimu“ (1987 m. gegužės 1 d.), LCVA, f. 656, ap. 2, b. 893, l. 12.

²³ Ibid.

²⁴ Ibid.

²⁵ „VLIK'o laiškas popiežiui“, *ELTOS informacijos*, 1987, Nr. 8, p. 1.

²⁶ „Sovietų ir nacių sąmokslas prieš Lietuvos laisvę ir nepriklausomybę“, ibid., Nr. 9, p. 3–4.

²⁷ „VLIK'o seimas“, ibid., Nr. 10, p. 2.

²⁸ Ibid.

²⁹ „VLIK'o rezoliucijos“, ibid., p. 3.

³⁰ Ibid.

³¹ „Brangūs lietuviai“, ibid., p. 4.

³² J. Banionis, *Lietuvos laisvės byla Vakaruose 1975–1990*, p. 11.

³³ „VLIK'o pareiškimas Gorbačiovo apsilankymo tema“, *ELTOS informacijos*, 1987, Nr. 12, p. 3.

³⁴ J. Aničas, op. cit., p. 326.

³⁵ „Vasario 13–16 įvykiai Lietuvoje“, *ELTOS informacijos*, 1988, Nr. 3, p. 2–3.

³⁶ „Nepriklausomybės šventė ir „paskutinioji imperija“, ibid., Nr. 1, p. 2.

³⁷ „Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo k-to pareiškimas Vasario 16-tos proga“, ibid., p. 1.

³⁸ „Prezidento žodis lietuviams Vasario 16-tosios proga“, *Dirva*, 1988, vasario 25.

³⁹ „VLIK'o valdybos posėdis“, *ELTOS informacijos*, 1988, Nr. 4, p. 1.

⁴⁰ „Vytautas Skuodis Europoje“, ibid., Nr. 5, p. 1.

⁴¹ „Dr. Vytautas Skuodis“, ibid., p. 2.

⁴² „VLIK'o memorandumas Reaganui apie lietuvių tautos apsisprendimą“, ibid., Nr. 6, p. 1.

⁴³ J. Banionis, *Lietuvos laisvės byla Vakaruose 1975–1990*, p. 13.

⁴⁴ „VLIK'o pareiškimas ryšium su pastaraisiais įvykiais“, *ELTOS informacijos*, 1988, Nr. 8, p. 1.

⁴⁵ Ibid., p. 2.

⁴⁶ „VLIK'as dėkoja popiežiui už lietuvių kardinolo paskyrimą“, ibid., Nr. 7, p. 1–2.

⁴⁷ „Dvi tendencijos sąjūdžio suvažiavime“, ibid., Nr. 11, p. 7.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ „VLIK'o seimo rezoliucijos“, ibid., p. 4.

⁵⁰ VLIK'o deklaracija, LCVA, f. 656, ap. 5, b. 5, l. 95; „VLIK'o deklaracija“, *ELTOS informacijos*, 1988, Nr. 11, p. 1–2.

⁵¹ Ibid., p. 2.

⁵² „Lietuvos laisvės lygos kreipimasis į VLIK'ą pirmininką“, ibid., Nr. 12, p. 2.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ „VLIK'o atsišaukimas“, ibid., p. 3.

⁵⁵ „Pabaltijo tautinių nepriklausomybės sąjūdžių konferencija“, ibid., 1989, Nr. 1, p. 1.

- ⁵⁶ „VLIK'o pirmininko laiškas JAV prezidentui“, *ibid.*, 1988, Nr. 12, p. 2.
- ⁵⁷ *Ibid.*
- ⁵⁸ „VLIK'o pareiškimas“, *ibid.*, 1989, Nr. 1, p. 3.
- ⁵⁹ „VLIK'o valdybos posėdis“, *ibid.*, Nr. 2, p. 2.
- ⁶⁰ „VLIK'o ir Tautos fondo žodis Vasario 16 proga“, *ibid.*, p. 1.
- ⁶¹ „VLIK'o telegramos Vakarų valstybių galvoms“, *ibid.*, Nr. 6, p. 1.
- ⁶² „Žmogaus teisių apimties konferencija Paryžiuje“, *ibid.*, Nr. 7, p. 2.
- ⁶³ „VLIK'o pareiškimas JAV Helsinkio komisijai“, *ibid.*, Nr. 9, p. 3.
- ⁶⁴ *Ibid.*
- ⁶⁵ „ELTOS pranešimai po Gotlando pareiškimo“, *ibid.*
- ⁶⁶ A. Bačkio 1989 m. rugpjūčio 22 d. *Pro memoria*, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 685, l. 384.
- ⁶⁷ „VLIK'as sveikina savarankišką LKP“, *ELTOS informacijos*, 1989, Nr. 12, p. 2.
- ⁶⁸ „Atsišaukimas dėl Hitlerio–Stalino pakto“, *Laisvoji Lietuva*, 1989, rugpjūčio 3.
- ⁶⁹ „VLIK'o pareiškimas“, *ELTOS informacijos (spec. laida)*, 1989, rugpjūčio 30.
- ⁷⁰ A. Pleškys, „VLIK'o pirm. dr. K. Bobelio pranešimas iš Gotlando salos konferencijos“, *Lietuvių balsas*, 1989, rugsėjo 23.
- ⁷¹ „VLIK'o seimas“, *ibid.*, gruodžio 16.
- ⁷² *Ibid.*
- ⁷³ „VLIK'o seimo rezoliucijos. Referendumo klausimu“, *ELTOS informacijos*, 1989, Nr. 11, p. 6.
- ⁷⁴ *Ibid.*
- ⁷⁵ *Ibid.*
- ⁷⁶ „VLIK'o seimo rezoliucijos. Atsitolinkime nuo skaldymo“, *ibid.*, p. 5.
- ⁷⁷ „VLIK'o seimo rezoliucijos. Dėl Vakarų paramos Sovietų Sąjungai“, *ibid.*, p. 6.
- ⁷⁸ „VLIK'o seimo rezoliucijos. Sveikinimas JAV prezidentui George Bushui“, *ibid.*, p. 5.
- ⁷⁹ „VLIK'o seimo pareiškimas“, *ibid.*, p. 4–5.
- ⁸⁰ „Vyriausio Lietuvos išlaisvinimo komiteto pareiškimas“, *ibid.*, p. 2.
- ⁸¹ *Ibid.*
- ⁸² *Ibid.*, p. 3.
- ⁸³ *Ibid.*
- ⁸⁴ „VLIK'o p-ko 1989 m. lapkričio 22 d. kreipimasis į gerbiamą G. Bushą“, in J. Aničas, op. cit., p. 361.
- ⁸⁵ „VLIK'o p-ko 1989 m. lapkričio 2 d. kreipimasis į J. Šventenybę Popiežių Joną Paulių II“, in J. Aničas, op. cit., p. 362.
- ⁸⁶ „VLIK'o telegrama Bushui Gorbačiovo viešnagės proga“, *ELTOS informacijos*, 1989, Nr. 12, p. 1.
- ⁸⁷ „Vyriausias Lietuvos išlaisvinimo komitetas sveikina pasaulio lietuvius“, *ibid.*, 1990, Nr. 1, p. 2.
- ⁸⁸ „VLIK'o memorandumas Gorbačioviui apie Lietuvos nepriklausomybę“, *ibid.*
- ⁸⁹ *Ibid.*, p. 3.
- ⁹⁰ *Ibid.*
- ⁹¹ „VLIK'o atsišaukimas ir sveikinimas lietuvių tautai“, *ibid.*, Nr. 2, p. 3.
- ⁹² *Ibid.*, p. 2.
- ⁹³ *Ibid.*
- ⁹⁴ „VLIK'as ragina Bushą pripažinti nepriklausomą Lietuvą“, *ibid.*, Nr. 3, p. 3.
- ⁹⁵ „VLIK'as ir įvykiai Lietuvoje“, *ibid.*
- ⁹⁶ „VLIK'o rezoliucija apie Nepriklausomybės atstatymą“, *ibid.*, p. 1–2.
- ⁹⁷ „Dr. Bobelis ragina Bushą reaguoti į Sovietų provokacijas“, *ibid.*, p. 3.
- ⁹⁸ „Tautos fondas: Mielieji broliai ir sesės lietuviai (kreipimasis)“, *ibid.*
- ⁹⁹ „Europos Parlamento rezoliucija Lietuvos klausimu“, *ibid.*, Nr. 5, p. 4.
- ¹⁰⁰ *Ibid.*
- ¹⁰¹ „1990 m. birželio 11 d. VLIK'o pareiškimas gerb. G. Bushui“, in J. Aničas, op. cit., p. 374.
- ¹⁰² K. Bobelis, J. Aničas, op. cit., p. 527.
- ¹⁰³ „Lietuviai Kopenhagoje susitinka su moldavų atstovais“, *ELTOS informacijos*, 1990, Nr. 8, p. 3.
- ¹⁰⁴ „VLIK'o pareiškimas apie veiklą“, *ibid.*, Nr. 9, p. 1–2; „VLIK'o pareiškimas“, *Lietuvių balsas*, 1990, rugpjūčio 11.
- ¹⁰⁵ A. Brazausko 1990 m. liepos 25–27 d. vizitas, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 686, l. 9–10.
- ¹⁰⁶ J. Aničas, op. cit., p. 378.
- ¹⁰⁷ „VLIK'o pirmininko pasisakymai Lietuvos spaudoje“, *ELTOS informacijos*, 1990, Nr. 11, p. 3.
- ¹⁰⁸ *Ibid.*
- ¹⁰⁹ *Ibid.*, p. 4.
- ¹¹⁰ *Ibid.*, p. 5.
- ¹¹¹ *Ibid.*, p. 4.
- ¹¹² *Ibid.*
- ¹¹³ Sustiprinkime išeivijos veiklą. VLIK'o 1990 m. rugsėjo 25 d. pareiškimas, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 686, l. 21.
- ¹¹⁴ VLIK'o seimo nutarimai, *ELTOS informacijos*, 1990, Nr. 12, p. 4.
- ¹¹⁵ *Ibid.*, p. 5.
- ¹¹⁶ VLIK'o pareiškimas Bush'ui ir Baker'ui, *ibid.*, Nr. 11, p. 9.
- ¹¹⁷ „Akibrokštas Pabaltijui Paryžiaus konferencijoje“, *ibid.*, p. 6.

¹¹⁸ A. Budreckis, „Viršūnių konferencijoje“, *Laisvoji Lietuva*, 1990, gruodžio 20; VLIK'as Paryžiaus ESBK konferencijoje, *ELTOS informacijos*, 1990, Nr. 12, p. 7.

¹¹⁹ Lietuvos A.T. pirmininko ir VLIK'o pasitarimas, *ibid.*, 1991, Nr. 1, p. 5.

¹²⁰ „VLIK'o atstovas televizijoje“, *ELTOS informacijos (spec. laida)*, 1991, sausio 10.

¹²¹ J. Aničas, *op. cit.*, p. 388.

¹²² „VLIK'o valdybos posėdis Vašingtone“, *ELTOS informacijos*, 1991, Nr. 3, p. 4.

¹²³ „Išsiskiria pabaltiečių pozicijos Vyriausybės pripažinimo klausimu“, *ibid.*, Nr. 2, p. 4.

¹²⁴ „JAV prezidento padėka VLIK'ui už pasiūlymus“, *ibid.*, Nr. 3, p. 3.

¹²⁵ „Europos Parlamentas: (atsargi) parama Baltijos valstybėms“, *ibid.*, Nr. 4, p. 3.

¹²⁶ „VLIK'o valdybos posėdis“, *ibid.*, Nr. 5, p. 2–3.

¹²⁷ Dr. K. Bobelio 1991 m. balandžio 11 d. raštas VLIK'o valdybai, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 686, l. 5.

¹²⁸ VLIK'o 1991 m. balandžio 30 d. *Pro memoria*, *ibid.*, l. 6–7.

¹²⁹ „VLIK'o pirmininko pasitarimas su E. Derwinskiu ir P. Goble“, *ELTOS informacijos*, 1991, Nr. 5, p. 3.

¹³⁰ VLIK'o 1991 m. balandžio 30 d. *Pro memoria*, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 686, l. 7.

¹³¹ V. Landsbergio–VLIK'o pasitarimas, *ELTOS informacijos*, 1991, Nr. 5, p. 1–2.

¹³² V. Landsbergis, *Laisvės byla*, Vilnius, 1992, p. 232–234.

¹³³ VLIK'o Tarybos posėdis, *ELTOS informacijos (spec. laida)*, 1991, liepos 1.

¹³⁴ „VLIK'o veikla ESBK arenoje“, *ELTOS informacijos*, 1991, Nr. 9, p. 5.

¹³⁵ „Pabaltiečiai ESBK Berlyno suvažiavime“, *ibid.*, Nr. 8, p. 2–3.

¹³⁶ V. Adamkus, *Likimo vardas – Lietuva*, Kaunas, 1997, p. 168–169; J. Aničas, *op. cit.*, p. 395.

¹³⁷ „VLIK'as sveikina nepriklausomybę atgavusią Lietuvą“, *ELTOS informacijos*, 1991, Nr. 9, p. 2–3.

¹³⁸ *Ibid.*, p. 3.

¹³⁹ *Ibid.*

¹⁴⁰ „Maskvos konferencija“, *ELTOS informacijos (spec. laida)*, 1991, rugpjūčio 21.

¹⁴¹ *Ibid.*

¹⁴² *Ibid.*

¹⁴³ K. Bobelis, J. Aničas, *op. cit.*, p. 552.

¹⁴⁴ „VLIK'o memorandumas ESBK konferencijai“, *ELTOS informacijos*, 1991, Nr. 12, p. 9.

¹⁴⁵ K. Bobelis, J. Aničas, *op. cit.*, p. 558.

¹⁴⁶ „VLIK'o susitikimas su Lietuvos vyriausybe“, *ELTOS informacijos*, 1991, Nr. 10, p. 2.

¹⁴⁷ Apie konferenciją Maskvoje, LCVA, f. 658, ap. 2, b. 686, l. 29.

¹⁴⁸ „VLIK'o susitikimas su Lietuvos vyriausybe“, *ELTOS informacijos*, 1991, Nr. 10, p. 2.

¹⁴⁹ „VLIK'o atstovų pokalbis su ELTOS korespondentu Lietuvoje“, *ibid.*, p. 3.

¹⁵⁰ *Ibid.*

¹⁵¹ „Dirvos“ bendradarbi kalbasi su VLIK'o pirmininku“, *Dirva*, 1991, spalio 31.

¹⁵² „Prezidento Bush'o sveikinimas VLIK'o seimui“, *ELTOS informacijos*, 1991, Nr. 12, p. 8.

¹⁵³ „VLIK'o pirmininko pareiškimas baigiamajame seime, *ibid.*, p. 5.

¹⁵⁴ *Ibid.*

¹⁵⁵ VLIK'o 1991 m. lapkričio 8 d. baigiamasis seimas, LCVA, f. 656, ap. 5, b. 205, l. 124–129; „VLIK'o 48-tojo baigiamojo seimo nutarimai“, *ELTOS informacijos*, 1991, Nr. 12, p. 6.

¹⁵⁶ *Ibid.*

¹⁵⁷ *Ibid.*, p. 7.

¹⁵⁸ *Ibid.*

¹⁵⁹ VLIK'o 1991 m. lapkričio 7 d. atsišaukimas, LCVA, f. 656, ap. 5, b. 205, l. 122–123; „VLIK'o atsišaukimas“, *ELTOS informacijos*, 1991, Nr. 12, p. 3–4.

¹⁶⁰ „Į pasaulio lietuvius (atsišaukimas)“, *ELTOS informacijos (spec. laida)*, 1991, gruodžio 10.

¹⁶¹ K. Bobelis, J. Aničas, *op. cit.*, p. 569–570.

¹⁶² „VLIK'o posėdis“, *ELTOS informacijos (spec. laida)*, 1992, kovo 31.

¹⁶³ „VLIK'o posėdis“, *Laisvoji Lietuva*, 1992, balandžio 23.

¹⁶⁴ „Žinios iš VLIK'o veiklos“, *ibid.*, gegužės 21.

¹⁶⁵ D. Adomaitis, „Genocido paroda išvežta į Lietuvą“, *Lietuvių balsas*, 1992, gegužės 14.

¹⁶⁶ „VLIK'o suvažiavimas Vilniuje“, *ELTOS informacijos (spec. laida)*, 1992, gegužės 20.

¹⁶⁷ J. Aničas, *op. cit.*, p. 413.

¹⁶⁸ A. Budreckis, „VLIK'o iškilmingas seimas Vilniuje“, *Laisvoji Lietuva*, 1992, liepos 2.

¹⁶⁹ „VLIK'o Vilniaus seimo deklaracija“, *ibid.*

¹⁷⁰ *Ibid.*

¹⁷¹ A. Budreckis, „VLIK'o paskutinis veiksmas Lietuvoje“, *ibid.*

¹⁷² „Į pasaulio lietuvius“, *ibid.*, 1992, sausio 16.

2015 04 20

Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Juozas Banionis**SUPREME COMMITTEE FOR THE LIBERATION OF LITHUANIA (VLIK) 1986–1992:
THE MISSION OF LIBERATION ACCOMPLISHED****Summary**

In the second half of the 1980s, the Supreme Committee for the Liberation of Lithuania (VLIK), which aimed at “restoration of the enforcement of the sovereign rights of Lithuania”, called on other Lithuanian emigrant political organisations, together with emigrants from all Baltic countries, to organise a broader campaign to this end during the meeting of the European Conference on Security and Cooperation (CSCE) in Vienna (for example, in 1986 Lithuanians, together with emigrants from all Baltic countries, took part in a joint demonstration in Vienna).

In order to continue implementation of its objectives, at its convention in 1988 VLIK adopted a proclamation, which reasserted allegiance to its obligations recorded in the declaration of 16 February 1944. This prevented decisions, which promised the nation “partial freedoms or sovereignty” from being taken. The organisation’s commitment to fight without any compromises for the restoration of the independence of Lithuania was reaffirmed, i.e. the commitment to tell the world of how the freedom of their motherland was being stifled by the Soviets, to publicise the facts of religious persecution and violations of human rights and freedoms.

Continuing to remind the world of the 1939 illegal Molotov-Ribbentrop Pact, in 1989 VLIK further fulfilled its commitments to Lithuania and the Lithuanian nation. In view of the perestroika policy proclaimed by Mikhail Gorbachev, the head of state of the USSR, VLIK announced a proclamation demanding to remedy the biggest injustice caused by the Soviet Union to Lithuania immediately.

Confirming its duty to organise the movement for the liberation of Lithuania in the west, VLIK spoke out in favour of political parties as the basis of the life of a state in Europe and called on the parties formed by Lithuanians abroad to cooperate with their counterparts in Europe. In the committee’s opinion, these connections had to win freedom for Lithuania. In addition, it was asserted that Lithuania’s independence would be restored within the “boundaries of a united Europe”.

In the period in question, VLIK changed its attitude towards communists. After the meeting in Gotland, VLIK invited all Lithuanians to congregate in order to liberate Lithuania without segregating the Lithuanian communists who had distanced themselves from Moscow to. Seeking unity, VLIK called for people of all nationalities living in Lithuania to help restore a free and independent state. It

was also in favour of the support of western countries for the Soviet Union, if it accelerated democratic processes in the country.

After adoption of the *Act on the Restoration of an Independent State of Lithuania* on 11 March 1990, VLIK called on the Lithuanian nation, all the politicians of the occupied state, including the Lithuanian communists to work together towards consolidating the independent Lithuanian state. In its turn, VLIK committed to seeking that countries abroad would recognise the restored Lithuanian state.

VLIK defined the situation in Lithuania in 1990 as follows: although the nation expressed a will to be free and independent, it was still occupied. So VLIK called on Lithuanian emigrant organisations involved in liberation work to coordinate actions and invited Lithuania to focus on the European democratic process.

Against the backdrop of the fatal events of January 1991, VLIK expressed its position even more clearly. The declaration prepared by the committee stated the aim of having Soviet military forces leave Lithuania in response to the Soviet military action in the Baltic States, restricting western economic relations with the USSR, and terminating western economic assistance to the Soviet Union; it was planned to take actions so that a high-ranking official US delegation would visit Lithuania; and to ensure the right of the Baltic countries to participate in the CSCE.

After the failed coup in Moscow, on 20 September 1991 the Government of the Republic of Lithuania and VLIK signed a joint protocol and agreed that VLIK had achieved its main aim of restoring the independent democratic republic of Lithuania.

Proclaiming that Lithuania’s restored independence was diplomatically recognised, VLIK provided proposals to the Lithuanian Parliament and the Government highlighting further guidelines for consolidating the Republic of Lithuania: to positively solve the issue of citizenship for Lithuanians living abroad; to adopt the law on “de-Bolshevization”; to invite international experts to address the issue of minorities; to participate in the activities of the European Parliament and the European Economic Community; to promote cooperation between Lithuanian state institutions and the diaspora; and to organise the final convention of VLIK in Vilnius in spring 1992.

Gintautas Ereminas

Lenkijos valdžios polonizacijos politika prieš lietuvių tautinę mažumą (1935–1939 m.)

Straipsnio tyrimo objektas – 1935–1939 m. Lenkijos valdžios vykdyta kryptinga lenkinimo politika Vilniaus krašte. Remiantis Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriuje saugoma lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ medžiaga (f. 67), siekiama parodyti, kaip ir kokiomis sudėtingomis sąlygomis lietuviybės labui dirbo draugijos pedagogai ir darbuotojai.

IVADAS

Straipsnyje, remiantis archyviniais šaltiniais, nagrinėjama lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ veikla vienu sudėtingiausių jos gyvavimo laikotarpių – 1935–1939 m.* XX a. ketvirtojo dešimtmečio antrojoje pusėje draugijai teko atlaikyti vis stiprėjančią Lenkijos administracinės valdžios spaudimą, o 1938 m. ji buvo neteisėtai uždaryta. Straipsnyje keliama prielaida, kad siekdama įstatuose užsibrėžto tikslo – šviesti Vilniaus krašto lietuvius gimtąja kalba – draugija iki savo uždarymo 1938 m. vasario mėn. šviečiamąją veiklą vykdė oficialiai uždarytose mokyklose, taip pat legaliai veikiančiose skaityklose (jų vedėjais dažniausiai tapdavo uždarytų mokyklų

mokytojai), galbūt ir draugijos skyriuose, taip iš dalies mėgindama išlaikyti Lenkijos administracinės valdžios nuo 1935 m. vis smarkiau naikinamą lietuviškų mokyklų tinklą.

Straipsnio uždaviniai: 1) atskleisti, kiek iki 1938 m. lietuvių „Ryto“ draugija turėjo mokyklų, skaityklų ir skyrių, 2) kaip lietuvių „Ryto“ draugijos pedagogai ir darbuotojai bendravo su Lenkijos administracinės valdžios pareigūnais.

LENKIJOS VALDŽIOS POLONIZACIJOS POLITIKA PRIEŠ LIETUVIŲ TAUTINĘ MAŽUMĄ

Dėl Lenkijos administracinės valdžios Vilniaus krašte spaudimo lietuvių švietimo draugija „Rytas“ nuo 1934–1935 mokslo metų buvo priversta pertvarkyti savo darbą. Mokyklų buvo išlikę nedaug, o ir veikiančioms grėsė pavojus būti uždarytomis, nes Vilniaus apygardos švietimo kuratorija (mokyklų veiklą prižiūrinti įstaiga, maždaug atitinkanti dabartinės Švietimo ministerijos skyrių), remdamasi 1932 m. priimtu privačių mokyklų įstatymu ir kitais pretekstais, galėjo

* Apie lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ veiklą iki 1939 m. žr. Gintauto Eremino straipsnį „Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ veikla Vilniaus krašte (1920–1939 m.)“, *Genocidas ir rezistencija*, 2013, Nr. 1 (33), p. 112–135.

uždaryti visas, jos nuomone, įstatymo sąlygų neatitinkančias „Ryto“ draugijos mokyklas.

Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ vadovybė toliau kovojo su Vilniaus apygardos švietimo kuratorija ir kitomis lenkų administracijos įstaigomis siekdama išsaugoti savo mokyklų tinklą. Buvo stengiamasi išlaikyti legaliai veikiančias mokyklas, o kartu remti uždarytas ir, tikėtina, nelegaliai toliau veikiančias mokyklas, galbūt netgi stengiantis grąžinti joms legaliai veikiančių mokymo įstaigų statusą. Barčių mokykla buvo uždaryta 1927 m. spalio 4 d.¹, Biniūnų – 1932 m. gruodžio 28 d.², Bilių – 1931 m. gruodžio 28 d.³, Butvydonių – 1933 m.⁴, Cesliukiškių – 1930 m.⁵, Čebatorių – 1927 m. spalio 6 d.⁶, Čižiūnų – 1926 m.⁷, Čižiūnų – 1927 m. spalio 6 d.⁸, Dargužių – 1927 m. spalio 4 d.⁹, Druskininkų – 1932 m.¹⁰, Galčiūnų – 1927 m. spalio mėn.¹¹, Gėliūnų – 1927 m. spalio 4 d.¹², Grybašių – 1932 m. rugpjūčio 6 d.¹³, Kabelių II – 1935 m. rugpjūčio 31 d.¹⁴, Kalesnykų – 1932 m.¹⁵, Kaniavos – 1935 m. rugpjūčio 31 d.¹⁶, Kargaudų – 1934 m.¹⁷, Leliušių – 1932 m. liepos 16 d.¹⁸, Lynežerio – 1936 m. birželio 30 d.¹⁹, Plikių – 1931 m. rugpjūčio mėn.²⁰, Pūčkornių – 1932 m.²¹, Ramaškonių – 1933 m.²², Strielčių – 1927 m. spalio 11 d.²³, Voriškių – 1927 m. spalio 4 d.²⁴, bet greičiausiai šios mokyklos ir toliau veikė nelegaliai. Tai liudija Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriuje saugoma lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ abėcėlinė kartoteka. Joje esančios chronologinės datos leidžia teigti, kad būta atvejų, kai oficialiai uždarytos mokyklos veikė ir toliau²⁵.

Antra vertus, būta atvejų, kai toje pat vietovėje tuo pačiu arba beveik tuo pačiu metu koegzistavo mokykla, draugijos skyrius ir skaitykla, mokykla ir skaitykla arba mokykla ir draugijos skyrius, todėl kategoriškai teigti, kad lietuviai buvo mokomi, šviečiami vien slaptose mokyklose, irgi negalima.

Mažėjant oficialiai veikiančių lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ mokyklų, kita svarbiausia draugijos veiklos kryptimi tapo darbas skaityklose ir skyriuose. Skaityklas draugija dažnai steigdavo tose pačiose vietovėse, kur iki tol veikė jau uždarytos mokyklos: Kabeliuose I²⁶, Kaniaukoje²⁷, Kašėtose²⁸, Leliušuose²⁹, Margionyse³⁰, Mašnyčioje³¹, Miciūnuose³², Musteikiuose³³, Pažemiškiuose³⁴, Piliakalniuose³⁵, Randamonyse³⁶, Vigonyse³⁷, taip pat tose vietovėse, kur buvo siekta, bet nebuvo leista steigti mokyklų: Gervelėse³⁸, Giniūnuose³⁹, Giraitėje⁴⁰, Giriose⁴¹, Liubartuose⁴², Miliūnuose⁴³.

Draugijos skyriai savo ruožtu buvo kuriami Daugėliškyje⁴⁴, Kalesnykuose⁴⁵, Kalviškiuose⁴⁶, Kampuočiuose⁴⁷, Kapiniškiuose⁴⁸, Kaziuliuose⁴⁹, Leliušuose⁵⁰, Lynežeryje⁵¹, Mištūnuose⁵², Mockose⁵³, Neravuose⁵⁴, Paditvyje⁵⁵, Paliūnuose⁵⁶, Pamerkyje⁵⁷, Papiškėse⁵⁸, Pirčiupiuose⁵⁹, Randamonyse⁶⁰, Rimdžiūnuose⁶¹, Rudnioje⁶², Senajame Naniškyje⁶³, Šlynakiemyje⁶⁴, Zabarninkuose⁶⁵, Žagariuose⁶⁶, t. y. vietovėse, kur anksčiau veikė draugijos mokyklos.

Tačiau būta ir vietovių (Šklėriai⁶⁷, Šuma⁶⁸), kuriose uždarius mokyklas nebuvo įkurta nei skaityklos, nei skyriaus, taip pat vietovių (Ceikiniai, Cesliukiškės, Čebatoriai), kur buvo kuriamos ir skaityklos, ir skyriai arba tik skaityklos (Čižiūnai ir Damošiai).

Iš lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ visuotinio susirinkimo, vykusio 1937 m. kovo 21 d., protokolo sužinome, kad draugijos pirmininkas kunigas Kristupas Čibiras, apžvelgdamas padėtį nuo 1936 m. kovo 22 d. iki 1937 m. kovo 21 d., pažymėjo, kad praėję metai draugijai buvo labai sunkūs, jos veiklą nuolat varžė ir stabdė vyriausybės. Buvo pasakyta, kad dar prieš metus, 1936 m. kovo 22 d., draugija turėjo 77 skaityklas ir 4 mokyklas, o 1937 m. kovo 21 d. – tik 14 skaityklų ir 2 mokyklas (77 mokinius)⁶⁹.

Nors Lenkijos administracinė valdžia turėjo užtektinai įstatymo galių įvairiais pretekstais naikinti „Ryto“ draugijos išlaikomas privačias lietuviškas mokyklas, skaityklas ir skyrius, nuo 1936 m. šis procesas dar labiau paspartėjo. Kodėl? Atsakymą į šį klausimą randame Vilniaus vaivados Ludwiko Bociańskio 1936 m. vasario 11 d. labai slaptame memoriale „Administracinės valdžios priemonės prieš Lenkijos lietuvių mažumą ir ateities planai šiuo klausimu“⁷⁰, kuris buvo skirtas aukštiems Lenkijos pareigūnams ir kurio teksto kopijos vėliau buvo išsiuntinėtos žemesniems Vilniaus krašto pareigūnams. Vadinasi, juo remdamiesi, Lenkijos administracinės valdžios pareigūnai vykdė lietuvių, kaip tautinės mažumos, nutautinimo politiką, todėl nereikėtų stebėtis kryptingais Lenkijos administracinės valdžios veiksmais nuo 1936 m. vasario mėn. kuo labiau riboti „Ryto“ veiklą, siekiant šią draugiją panaikinti.

Lenkų administracija sąmoningai vykdė priespaudos politiką, kurios pagrindinis akcentas buvo uždrausti viską, kas lietuviška. Ne išimtis čia buvo Ceikiniai, Cesliukiškės, Damošiai ir kitos vietovės, kuriose lietuvių švietimo draugija „Rytas“ stengėsi atidaryti skaityklą ir (arba) išsaugoti veikiantį skyrių.

Ceikiniai. Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ Ceikinių byloje išlikęs Švenčionių apskrities seniūno ir „Ryto“ draugijos Švenčionių valdybos susirašinėjimas dėl Ceikinių skaityklos. Švenčionių apskrities seniūnas 1936 m. birželio 9 d. lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ Švenčionių valdybai išsiųstame dokumente rašė:

„Vadovaudamasis 1928 m. kovo 22 d. prezidento potvarkio dėl administracinio proceso eigos 72 straipsniu (*Dziennik Ustaw*, Nr. 36, poz. 341), taip pat 1932 m. spalio 27 d. prezidento potvarkio dėl draugijų teisės 16 straipsniu (*Dziennik Ustaw*,

Nr. 94, poz. 808), kreipiuosi į valdybą, reikalaujamas uždaryti skaityklą Ceikiniuose, Mielagėnų seniūnijoje, Švenčionių apskrityje. Skaitykla turi būti uždaryta iki 1936 m. birželio 20 d. Motyvas – „Ryto“ draugijos skaityklos veikla Ceikiniuose, Mielagėnų seniūnijoje, kelia pavojų saugumui ir viešajai tvarkai.

Nustatyta, kad skaitykloje yra vykdoma kampanija, kurstanti lenkų ir lietuvių tautybių gyventojų ginčus ir kivirčus. Nustatyta, kad platinami nelegalūs Kauno leidyklų leidiniai. Be to, vykdomas viešosios pradinės mokyklos ir lenkiškų organizacijų boikotas. Šis sprendimas gali būti apskūstas Vilniaus vaivadijos įstaigai Vilniuje per 14 dienų nuo jo gavimo. Apeliacija teikiama per apskrities seniūniją Švenčionyse.

Apskrities seniūnas St. Dworak⁷¹

Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad tai svarus kaltinimas ir kad lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ skaitykla Ceikiniuose buvo uždaroma kaip kelianti pavojų, nes vykdė propagandinę antilenkišką darbą. Tačiau žinant Vilniaus vaivados L. Bociańskio rekomendacijas galima teigti, kad kaltinimas, pagrįstas vien seniūno raštu, buvo niekinis.

Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ Švenčionių skyriaus pirmininkas daktaras Aleksandras Rymas pasinaudojo apeliacijos teise, nors ir nesitikėjo, kad į ją bus atsižvelgta, ir, kaip buvo nurodyta, 1936 m. birželio 24 d. per Švenčionių apskrities seniūniją raštu Nr. 67 kreipėsi į Vilniaus vaivadiją:

„Šių metų birželio 9 d. sprendimu Nr. 480/L buvo uždaryta švietimo draugijos „Rytas“ skaitykla Ceikinių miestelyje, Mielagėnų seniūnijoje, Švenčionių apskrityje. Manome, kad sprendimas yra neteisėtas ir turi būti atšauktas dėl nurodomų priežasčių.

Seniūnijos tvirtinimas, kad skaitykla vykdo kampaniją, kurstančią lenkų ir lietuvių tautybės gyventojų ginčus ir kivirčus, yra nepagrįstas. Todėl, nesant objektyvaus patvirtinimo, jis negali tapti skundžiamo sprendimo pagrindu.

Skaitykla neturi jokių nelegalių Kauno spaudinių, tuo nebuvo kaltinamas ir baus-tas skaityklos vadovas. Skaitykla nevykdo viešosios mokyklos ir lenkiškų organizacijų boikoto. Tai patvirtina faktas, kad skaityklos vadovas savo vaikus siunčia mokytis į viešąją pradinę mokyklą.

Visi minėti priekaištai yra nepagrįsti ir negali būti pagrindas uždaryti kultūrinę švietimo įstaigą. Tokie pranešimai yra paprasti blogos valios žmonių prasimanymai.

Pirmininkas dr. A. Rymas⁷²

Iškalbinga, kad atsakymo į šį lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ Švenčionių skyriaus pirmininko raštą negauta, – Vilniaus vaivada L. Bociańskis patvirtino Švenčionių apskrities seniūno reikalavimą uždaryti skaityklą. Juolab kad kaltinimas atspindėjo paties vaivados siūlymą uždarinėti lietuvių kultūrinės ir švietimo įstaigas kiekvienu tinkamu pretekstu.

Siekdamas uždaryti paskutinį „Ryto“ draugijos atstovavimo Ceikiniuose židinį – draugijos skyrių, Švenčionių apskrities seniūnas 1936 m. balandžio 22 d. raštu Nr. B.480/L informavo draugijos Švenčionių skyriaus valdybą:

„<...> remdamasis 1928 m. kovo 22 d. prezidento potvarkio dėl administracinio proceso eigos 72 straipsniu (*Dziennik Ustaw*, Nr. 36, poz. 341), taip pat 1932 m. spalio 27 d. prezidento potvarkio dėl draugijų teisės 16 straipsniu (*Dziennik Ustaw*, Nr. 94, poz. 808), nuo šios dienos uždarau šį skyrių, esantį Ceikiniuose, Mielagėnų

seniūnijoje, Švenčionių apskrityje. Siekdamas apsaugoti skyriaus turimą nuosavybę, remdamasis minėto draugijų teisės potvarkio 25 straipsniu, kuratoriumi paskyriau poną Władysława Malinowskį, Mielagėnų seniūnijos viršaitį.“⁷³

Savo veiksmus Švenčionių apskrities seniūnas pagrindė taip:

„Švietimo draugijos „Rytas“ skyriaus veikla Ceikiniuose, Mielagėnų seniūnijoje, kelia pavojų viešajam saugumui ir ramybei.

Nustatyta, kad šio skyriaus valdyba tarp lietuvių tautybės gyventojų vykdo kampaniją, kurstančią lietuvių ir lenkų tautybės gyventojų ginčus ir konfliktus tautiniu pagrindu. Pastebėta neramumų tarp aplinkinių lietuvių, dažni gandai, esą šios vietovės atiteksiančios Lietuvai, taip pat kiti faktai, keliantys viešą nepasitenkinimą. Šio skyriaus vadovybė buvo bausta už nelegalių spaudinių laikymą. Be to, keletas šio skyriaus narių buvo bausti teismų ir administracinės valdžios už įvairius nusikaltimus. Šį sprendimą galima apskųsti Vilniaus vaivadijos įstaigai Vilniuje per 14 dienų nuo jo gavimo. Apeliacija teikiama per apskrities seniūniją Švenčionyse.

Už apskrities seniūną
viceseniūnas E. Polkowski⁷⁴

Pažymėtina, kad „Ryto“ draugija visada pasinaudodavo teise ginti savo interesus. Švenčionių skyriaus administracija, siekdama išsaugoti Ceikinių skyrių, motyvuotu 1936 m. gegužės 5 d. raštu Nr. 58 kreipėsi į Vilniaus vaivadą L. Bociańskį. Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ Švenčionių skyriaus pirmininkas dr. A. Rymas vaivadais rašė:

„Šių metų balandžio 22 d. seniūnijos sprendimu Ceikiniuose buvo uždarytas švie-

timo draugijos „Rytas“ skyrius. Šį sprendimą laikau nepagrįstu, jis turi būti atšauktas dėl tokių priežasčių.

Seniūnijos tvirtinimas, kad skyriaus valdyba tarp lietuvių tautybės gyventojų vykdo kampaniją, siekdama sukelti lietuvių ir lenkų ginčus ir kivirčius, yra niekuo nepagrįstas, nes niekas iš skyriaus valdybos už tokius prasižengimus nebuvo baustas. Objektiviai nepatvirtinta versija negali suteikti skundžiamam sprendimui pagrindo. Draugijos skaityklos vedėjas nebuvo baustas. Anksčiau skirtą administracinę baudą panaikino teismas. Kadangi niekas iš skyriaus narių nėra baustas už jokių prasižengimus, turinčius ryšį su praeitimi arba draugijos skyriaus veikla, prašau skundžiamą sprendimą panaikinti.⁷⁵

Į šį raštą Vilniaus vaivada L. Bociańskis atsakė 1936 m. birželio 20 d. raštu Nr. S.PP.1577/L:

„Lietuvių draugijos „Rytas“ Ceikinių skyriaus Mielagėnų seniūnijoje uždarymo bylos sprendimas. 1936 m. balandžio 22 d. Švenčionių apskrities seniūnas, remdamasis 1928 m. kovo 22 d. prezidento potvarkio 72 straipsniu (*Dziennik Ustaw*, Nr. 36, poz. 341), taip pat draugijų teisės 16 ir 41 straipsniu (*Dziennik Ustaw*, Nr. 94, poz. 808), uždarė lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ skyrių Ceikiniuose, Mielagėnų seniūnijoje, nes jo veikla grėsė viešajam saugumui ir ramybei. Tuo pat metu nesiremiant minėtos draugijų teisės 25 straipsniu, uždarytojo skyriaus kuratoriumi buvo paskirtas Mielagėnų seniūnijos viršaitis Władysławas Malinowski. 1936 m. gegužės 5 d. švietimo draugijos „Rytas“ Švenčionių skyriaus pirmininkas, tarpininkaujamas Švenčionių apskrities seniūno, parengė man adresuotą apeliaciją. Joje prašo panaikinti sprendimą, atkreipdamas dėmesį į tai, kad kaltinimai, iškelti skyriui, neatitinka tikrovės.

Remdamasis Lenkijos Respublikos prezidento 1928 m. kovo 22 d. potvarkio dėl administracinės teisės 94 straipsniu (*Dziennik Ustaw*, Nr. 36, poz. 341, 1928 m.), patvirtinu minėtąjį apskrities seniūno sprendimą, įtikintas jame pateiktų motyvų. Tai galutinis administracinių instancijų sprendimas.⁷⁶

Taip sutapo, kad tą pačią birželio 20 d. lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ Švenčionių skyriaus valdyba gavo Švenčionių apskrities seniūno raštą Nr. B.480/L. Juo buvo pranešama:

„<...> vadovaujantis 1928 m. kovo 22 d. prezidento potvarkio 72 straipsniu (*Dziennik Ustaw*, Nr. 36, poz. 341), taip pat 1932 m. spalio 27 d. prezidento potvarkio dėl draugijų teisės 16 straipsniu (*Dziennik Ustaw*, Nr. 94, poz. 342) ir remiantis motyvais, išsakytais mano 1936 m. balandžio 22 d. sprendime Nr. B.480/L, nuo šios dienos LIKVIDUOJAMAS čionykštis skyrius, esantis Ceikiniuose, Mielagėnų seniūnijoje, Švenčionių apskrityje. Siekdamas apsaugoti skyriaus valdomą nuosavybę, remdamasis potvarkio dėl draugijų teisės 25 straipsniu, kuratoriumi paskyriau poną Władysławą Malinowską, seniūnijos viršaitį.

Šis sprendimas gali būti apskūstas Vilniaus vaivadijos įstaigai Vilniuje per 14 dienų nuo jo gavimo. Apeliacija teikiama per apskrities seniūniją Švenčionyse.

Už apskrities seniūną
viceseniūnas E. Polkowski⁷⁷

Cesliukiškės. Kaip rašo Vincas Martinkėnas, Cesliukiškėse „nuo 1935 metų lapkričio 10 dienos veikė „Ryto“ skaitykla (vedėja Bronislava Dabužinskaitė, 1936 m. – Dominika Kulešaitė). Skaitykloje buvo 107 knygos, visos lietuviškos.“⁷⁸

Išlikę „Ryto“ draugijos dokumentai kiek koreguoja šiuos faktus. Draugijos pirmininkas kun. K. Čibiras 1935 m. spalio 24 d. laišku Nr. 1357 informavo Vilniuje gyvenančią Bronislavą Dabužinskaitę: „<...> nuo 1935 metų lapkričio 10 dienos Jus paskyrėme atsakinga „Ryto“ draugijos skaityklos-bibliotekos darbuotoja Cesliukiškių kaime, Varanavo seniūnijoje, Lydos apskrityje.“⁷⁹ Susitarti su skaityklos-bibliotekos patalpų savininku Cesliukiškėse draugijos įgaliotinis irgi turėjo maždaug tuo pat metu, o lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ pirmininkas ir Varanavo seniūnijos Cesliukiškių kaimo gyventojas Justinas Stepanavičius sutartį sudarė 1935 m. lapkričio 1 d. Joje rašoma:

„1. Justinas Stepanavičius Lietuvių švietimo draugijai „Rytas“ Vilniuje laikotarpiui nuo 1935 metų lapkričio 1 dienos iki 1936 metų rugpjūčio 31 dienos už 50 (penkiasdešimt) zlotų išnuomoja patalpas, skirtas liaudies skaityklai-bibliotekai, esančias Cesliukiškių kaime. Jas sudaro du kambariai.

2. Justinas Stepanavičius įsipareigoja išnuomotą skaityklai-bibliotekai patalpą iki lapkričio 10 dienos ištinkuoti ir išbaltinti.

3. Lietuvių švietimo draugija „Rytas“ Vilniuje įsipareigoja sutartą 50 (penkiasdešimt) zlotų sumą mokėti dalimis kiekvieną ketvirtį. Išlaidoms, susijusioms su patalpų remontu, Lietuvių švietimo draugija „Rytas“ Vilniuje iki lapkričio 10 dienos išmoka ponui Justinui Stepanavičiui nuomos pinigų sąskaita avansą – 100 (šimtą) zlotų.

4. Patalpų savininkas ponas Justinas Stepanavičius įsipareigoja patalpą šildyti ir valyti pagal skaityklos vedėjo nurodymą visą sutarties galiojimo laikotarpį, o Lietuvių švietimo draugija „Rytas“ mokėti patalpų savininkui už tą darbą 50 (penkiasdešimt) zlotų dalimis kiekvieną ketvirtį.

5. Patalpų savininkas ponas Justinas Stepanavičius įsipareigoja rūpintis, kad šiluma skai-

tykloje nebūtų žemesnė nei 15 laipsnių pagal Celsijų. Priešingu atveju priklausanti suma 50 (penkiasdešimt) zlotų už kurą nebus mokama.

6. Lietuvių švietimo draugija „Rytas“ pasilieka sau teisę vienašališkai nutraukti šią sutartį.

7. Ši sutartis sudaryta dviejais vienodą juridinę galią turinčiais egzemplioriais.

8. Lietuvių švietimo draugija „Rytas“ žyminio mokesčio pagal 1926 m. liepos mėnesio 1 d. įstatymo 16 straipsnio nuostatus (*Dziennik Ustaw*, Nr. 98, poz. 576) mokėti neturi.

Kunigas K. Čibiras Justinas Stepanavičius
Lietuvių švietimo patalpų savininkas⁸⁰
draugijos „Rytas“
pirmininkas

Taigi savininkas turėjo per devynias dienas sutvarkyti nuomojamas patalpas ir pritaikyti jas „Ryto“ draugijos skaityklai. Veikti ji pradėjo 1935 m. lapkričio 10 d., tą pačią dieną pradėjo dirbti ir jos vedėja B. Dabužinskaitė. Kada ir kur skaitykla pradės veikti, kas joje dirbs, Lydos apskrities seniūniją 1935 m. spalio 24 d. laišku Nr. 1356 informavo draugijos pirmininkas kun. K. Čibiras:

„Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ valdyba Vilniuje informuoja, kad 1935 m. lapkričio 10 d. atidaro liaudies skaityklą-biblioteką. Joje bus populiariųjų, bendrojo lavinimo ir ūkio knygų lietuvių ir lenkų kalbomis. Knygų kiekis bus nustatytas skaityklą atidarius ir apie tai susitvarkius bus pranešta papildomai. Atsakinga skaityklos darbuotoja paskyrėme Bronislavą Dabužinskaitę. Skaitykla veiks Justino Stepanavičiaus name, esančiame Cesliukiškių kaime, Varanavo seniūnijoje, Lydos apskrityje.“⁸¹

Pirmoji Cesliukiškių skaityklos vedėja B. Dabužinskaitė dirbo nuo 1935 m. lap-

kričio 10 d. iki 1936 m. vasario 3 d. Kokios priežastys lėmė, kad pasikeitė skaityklos vedėjos, kol kas nežinoma, bet jau 1936 m. sausio 21 d. „Ryto“ draugijos pirmininkas kun. K. Čibiras raštu Nr. 1442 kreipėsi į D. Kulešaitę, dirbusią Ščeglikų (Čaglikų) skaityklos vedėja, informuodamas: „<...> nuo 1936 metų vasario 4 dienos Jus paskyrėme atsakinga „Ryto“ draugijos skaityklos-bibliotekos darbuotoja Cesliukiškių kaime, Varanavo seniūnijoje, Lydos apskrityje.“⁸²

Tą pačią dieną lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ pirmininko pavaduotojas Ignas Budzeika apie šiuos pokyčius informavo Lydos apskrities seniūniją:

„Ryto“ valdyba Vilniuje informuoja, kad nuo 1936 m. vasario 4 d. paskyrė Dominiką Kulešaitę atsakinga „Ryto“ draugijos skaityklos-bibliotekos Cesliukiškių kaime, Varanavo seniūnijoje, Lydos apskrityje, darbuotoja vietoj Bronislavos Dabužinskaitės.“⁸³

V. Martinkėno nurodytas „Ryto“ draugijos Cesliukiškių skaityklos turimų knygų skaičius taip pat tikslus tik iš dalies. Kaip paaiškėjo iš Cesliukiškių skaityklos vedėjos D. Kulešaitės 1936 m. birželio 16 d. sudaryto ir pasirašyto inventorinio knygų sąrašo, „Ryto“ skaitykla Cesliukiškėse turėjo 107 pavadinimų knygų⁸⁴, iš jų 3 buvo lenkiškos. Iš šių skaityklos knygų 51 buvo išleista Vilniuje, 31 – Kaune, 8 – Kaune–Vilniuje, 3 – Tilžėje, po 1 – Šiauliuose, Šenandore, Niujorke ir Petrapilyje; 10 knygų leidimo vieta nenurodyta.

V. Martinkėnas rašo, kad „1936 m. gegužės 10 d. Lydos apskrities viršininkas skaityklą uždarė“⁸⁵. „Ryto“ draugijos Cesliukiškių byloje dokumento, patvirtinančio šį faktą, nėra. 1936 m. balandžio 10 d. Lydos apskrities seniūnas lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ Centro valdybai išsiuntė raštą Nr. B.P.250/19, kuriame rašoma:

„Remdamasis 1928 m. kovo 22 d. Lenkijos Respublikos prezidento potvarkio dėl administracinės teisės 72 straipsniu (*Dziennik Ustaw*, Nr. 36, poz. 341), taip pat 1932 m. spalio 27 d. potvarkio dėl draugijų teisės 16 straipsniu (*Dziennik Ustaw*, Nr. 94, poz. 808), nutariau: uždaryti lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ skaityklą Cesliukiškių kaime, Varanavo seniūnijoje, Lydos apskrityje. Šis sprendimas, remiantis Lenkijos Respublikos prezidento potvarkio dėl administracinės teisės 87 straipsnio 4 paragrafu (*Dziennik Ustaw*, Nr. 36, poz. 341), turi būti vykdomas neatidėliojant. Motyvas – šios skaityklos veikla, kaip buvo patvirtinta, neatitinka savo paskirties, gresia saugumui ir viešajai ramybei. Dėl šio sprendimo per 14 dienų nuo jo gavimo turite teisę tarpininkaujami Lydos apskrities seniūnijos kreiptis į Naugarduko vaivadijos įstaigą.

Seniūnas [Dr. Czuskiewicz]
Už seniūną W. Dziadowicz, viceseniūnas.“⁸⁶

Į šį Lydos apskrities seniūno raštą „Ryto“ vadovybė reagavo dvejopai. Jos pirmininkas kun. K. Čibiras 1936 m. balandžio 18 d. išsiuntė Naugarduko vaivada raštą Nr. 1621, kuriame išdėstė faktus ir kontrargumentus:

„Ponui Naugarduko vaivada.

Ponas Lydos apskrities seniūnas 1936 m. balandžio 10 d. laišku Nr. 250/19 uždarė lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ skaityklą-biblioteką, esančią Cesliukiškių kaime, Varanavo seniūnijoje, Lydos apskrityje, motyvuodamas tuo, kad skaitykla-biblioteka gresia saugumui ir viešajai rimčiai.

Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ valdyba prašo poną vaivadą panaikinti sprendimą vadovaudamasi šiais motyvais:

1. Skaitykla veikia uždaroje patalpose, į jas žmonės skaityti laikraščių ir knygų ateina laisva valia. Šiomis sąlygomis nėra tinkamo

pagrindo baimintis, kad rimtis arba viešoji tvarka būtų drumsčiami.

2. Liaudies skaitykla dabartiniais laikais yra būtina kaimui institucija. Kaimo gyventojai jaučia žinių alkį ir veržiasi į skaityklą. Skaityklos naudinga literatūra atitraukia žmones nuo smuklės, nuo kortų, moko rimtai galvoti, dirbti, teikia dorą pramogą ilgais žiemos vakarais.

3. Liaudies skaityklos esmė – ne nuolat drumsti ramybę, o, priešingai, skaitykla moko žmones, kelia jų kultūrinį ir moralinį lygį ir taip veikiau palaiko ramybę ir tvarką. Drumsti ramybę ar tvarką gali pasitaikyti tik atsitiktinai, ir jei tai atsitiko dėl skaityklos kaltės, administracija gali patraukti darbuotoją atsakomybėn. Ramybės drumstimo atvejų pasitaiko juk visur, netgi bažnyčiose ir įstaigose, tačiau dėl to būtinos ir naudingos institucijos nenaikinamos.

4. Pernelyg griežtas administracijos nusiteikimas prieš nekaltas kultūrines lietuvių institucijas daro nepagrįstos skriaudos lietuviams įspūdį ir drumsčia taikų piliečių sugyvenimą.

Draugijos „Rytas“ pirmininkas kunigas
K. Čibiras.⁸⁷

Savo ruožtu „Ryto“ draugijos pirmininko pavaduotojas I. Budzeika draugijai patalpas išnuomojusiam J. Stepanavičiui 1936 m. balandžio 18 d. išsiuntė laišką, kuriuo informavo, kad „uždarius skaityklą-biblioteką Cesliukiškėse draugija „Rytas“ nuomos sutartį nutraukia ir už patalpų nuomą mokės tik iki 1936 metų gegužės 31 dienos“⁸⁸.

Ar „Ryto“ draugijos pirmininkas kun. K. Čibiras gavo Naugarduko vaivados atsakymą, nežinoma. Bet ir atsakymo nebuvimas yra iškalbingas faktas. Veikiausiai vaivada nepasivargino atsakyti ir žodžiu nurodė tai padaryti Lydos apskrities seniūnui. Byloje yra pastarojo pasirašytas 1936 m. birželio 3 d. raštas Nr. B.P.250/19 lietuvių švietimo

draugijos „Rytas“ Centro valdybai. Jo formuluotė leistų manyti, kad tai yra atsakymas į kun. K. Čibiro raštą:

„Po savo šių metų balandžio 9 d. sprendimo sustabdyti bibliotekos Cesliukiškių kaime, Varanavo seniūnijoje, Lydos apskrityje, kuriai vadovauja lietuvių švietimo draugija „Rytas“, veiklą, remdamasis 1928 m. kovo 22 d. Lenkijos Respublikos prezidento potvarkio dėl administracinės teisės 72 straipsniu (*Dziennik Ustaw*, Nr. 36, poz. 341), taip pat 1932 m. spalio 27 d. Lenkijos Respublikos prezidento potvarkio dėl draugijų teisės 16 straipsniu (*Dziennik Ustawu*, Nr. 94, poz. 808), nutariu: uždaryti lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ biblioteką Cesliukiškių kaime, Varanavo seniūnijoje, Lydos apskrityje. Šis sprendimas, remiantis minėto Lenkijos Respublikos prezidento potvarkio dėl administracinės teisės 87 straipsnio 4 paragrafu (*Dziennik Ustaw*, Nr. 36, poz. 341), turi būti nedelsiant vykdomas. Motyvai – šios skaityklos veikla, kaip buvo patvirtinta, neatitinka savo paskirties, gresia saugumui ir viešajai ramybei. Gavę šį sprendimą per 14 dienų turite teisę tarpininkaujami Lydos apskrities seniūnijos kreiptis į Naugarduko vaivadijos įstaigą.

Seniūnas Dr. Czuskiewicz⁸⁹

Dokumente „Ryto“ draugijos vadovybei siūloma kreiptis į Naugarduko vaivadiją. Bet ar buvo taip padaryta jau turint karčios patirties? Galbūt. Kol nėra pagrindo taip tvirtinti, Cesliukiškių skaityklos uždarymo data reikėtų laikyti ne 1936 m. gegužės 10 d., bet 1936 m. birželio 3-iąją ar kurią kitą vėlesnę to mėnesio dieną.

Cesliukiškių skyrius buvo įkurtas palyginti vėlai – 1939 m. rugpjūčio 9 d. Jis buvo vienas iš šimto tų skyrių, kuriuos įkūrė „Ryto“ draugija, kai 1939 m. gegužės 20 d. Vilniaus vaivadija vėl leido jai veikti. „Ryto“

draugijos Centro valdyba 1939 m. rugpjūčio 8 d. gavo Cesliukiškių kaimo gyventojų prašymą, kuriame rašoma:

„Šiuo nuolankiai prašome Vilniaus lietuvių švietimo „Ryto“ draugijos Centro valdybą priimti mus, žemiau pasirašiusius, į Centro narius ir įsteigti mūsų sodžiuje Lietuvių švietimo „Ryto“ draugijos skyrių. Nario mokesį pasižadame mokėti. Pasirašo: Mykolas Stepanavičius, 39 metų, Jonas Valinčius, 37 metų, Liudvikas Volinčius, 37 metų, Justinas Stepanavičius, 44 metų, Jonas Volinčius, 39 metų, Kazimieras Vaišnius, 32 metų, Elena Vaišnaitė, 25 metų, Adolfas Vaišnius, 28 metų, Antanas Vaišnius, 34 metų, Elena Vaišnienė, 21 metų, Dominika Kulešaitė, 36 metų.“⁹⁰

Jau 1939 m. rugpjūčio 10 d. „Ryto“ draugijos pirmininkas kun. K. Čibiras ant šio prašymo užrašė: „Priimti nariais ir įsteigti skyrių.“⁹¹ Apie šį sprendimą tą pačią dieną buvo pranešta į Cesliukiškių kaimą išsiųstu raštu Nr. 157:

„Jo sveikatai ponui Mykolui Stepanavičiui. Šiuo pranešame, kad Vilniaus Lietuvių švietimo „Ryto“ draugijos Centro Valdybos posėdyje, įvykusiame 1939 m. rugpjūčio 10 dieną, buvo priimti į narius šie Cesliukiškių sodžiaus gyventojai: Stepanavičius Mykolas, Valinčius Jonas, Volinčius Liudvikas, Stepanavičius Justinas, Volinčius Jonas, Vaišnius Kazimieras, Vaišnaitė Elena, Vaišnius Adolfas, Vaišnius Antanas, Vaišnienė Elena, Kulešaitė Dominika ir nutarė atidaryti Cesliukiškių sodžiuje skyrių. Instrukcijos apie skyrių organizavimą pridedamos. Centro Valdyba prašo siunčiant steigiamojo susirinkimo protokolą atsiųsti visų narių sąrašą, kuriame turi būti sužymėtos šios žinios: vardas, pavardė, amžius ir pašto vieta.

„Ryto“ pirmininkas“⁹²

Į šį draugijos Centro valdybos raštą buvo atsakyta siunčiant į Vilnių skyriaus steigiamojo susirinkimo protokolo nuorašą:

„Lietuvių švietimo „Ryto“ draugijos skyrius Cesliukiškių kaime.

Protokolas

Steigiamasis susirinkimas įvyko 1939 metų rugpjūčio mėn. 31 dieną Justino Stepanavičiaus bute. Steigiamajam susirinkime dalyvavo visi nariai. Šiam susirinkimui buvo išrinktas pirmininku Justinas Stepanavičius, sekretorium – Dominika Kulešaitė.

Po to buvo nustatyta Steigiamojo susirinkimo dienotvarkė:

- 1) „Ryto“ draugijos statuto skaitymas
- 2) Skyriaus valdybos rinkimas
- 3) Narių mokesčio nustatymas.

Šio susirinkimo pirmininkas Justinas Stepanavičius perskaitė „Ryto“ draugijos statutą. Toliau sekė skyriaus valdybos rinkimai.

Į valdybą įėjo šie skyriaus nariai:

1. Adolfas Vaišnius – pirmininkas
2. Dominika Kulešaitė – vicepirmininkė
3. Mykolas Stepanavičius – sekretorius
4. Jonas Valinčius – išdininkas
5. Justinas Stepanavičius – narys
6. Elena Vaišnaitė, Elena Vaišnienė ir Antanas Vaišnys – revizijos komisija.

Po valdybos išrinkimo sekė trečias dienotvarkės punktas.

Nario mokesčio nustatymas. Visi skyriaus nariai sutiko mokėti vieną auksiną į metus. Tuo susirinkimas baigtas.

Pirmininkas Adolfas Vaišnius
Sekretorius Mykolas Stepanavičius“⁹³

Ant šio dokumento teuzrašyta, kad jis gautas 1939 m. rugsėjo 15 d., jam suteiktas 350-asis registracijos numeris, bet kada jis buvo išsiųstas iš Cesliukiškių į Vilnių, nežinoma. Bent jau kol kas, nesant kitų dokumentų, neaišku, ar nuo formalaus savo

įsteigimo 1939 m. rugpjūčio 8 d. iki faktinio steigiamojo susirinkimo ir kartu galutinio juridinio patvirtinimo 1939 m. rugpjūčio 31 d. skyrius vykdė kokią nors veiklą, ar ne. Nežinoma ir ką šis draugijos skyrius nuveikė iki tol, kol 1939 m. rugsėjo 28 d. žlugo Lenkijos valstybė.

Damošiai. Damošių kaime 1932 m. įsteigta skaitykla didesnių lenkų valdžios trukdymų nepatyrė tol, kol vedėjas nutarė perkelti ją į kitas patalpas. Apie tai, nurodymas konkrečias priežastis, 1935 m. rugsėjo 26 d. jis informavo „Ryto“ draugijos pirmininką:

„Šiuomi pranešu, kad š. m. spalio mėn. 1 dieną perkeliu skaityklą į Jono Bieliausko namus Damošiuose. Minėtas butas labiau atitinka higienos reikalavimus – didesnis, aukštesnis, šviesesnis, šiltesnis ir langais į pietus. Be to, tikiuosi, kad pavyzdingas naujo buto šeiminių su kaimynais sugyvenimas teigiamai paveiks į skaityklos lankytojų frakvenciją. Nuoma ta pati – 120 auksinų metams su kuru ir pasitarnavimu. Prie šio siunčiu skaityklos buto planą.

B. Černiauskas
Skaityklos vedėjas“⁹⁴

„Ryto“ draugijos pirmininko pavaduotojas I. Budzeika 1935 m. rugsėjo 28 d. raštu Nr. 1341 informavo apie šį pasikeitimą Breslaujos apskrities seniūniją:

„Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ valdyba šiuo informuoja, kad „Ryto“ draugijos skaitykla-biblioteka, esanti Damošių kaime, Apso seniūnijoje, nuo šių metų spalio 1 d. iš pono Kazimiero Cijūnėlio namo bus perkelta į pono Jono Bieliausko namą tame pačiame kaime.“⁹⁵

1935 m. rugsėjo 30 d. buvo sudaryta „Ryto“ draugijos ir savininko Antano Bieliausko patalpų nuomos sutartis⁹⁶. Atrodė, kad pasikeitus savininkams skaitykla veiks ir toliau, bet 1936 m. sausio 16 d. valdžia ją uždarė⁹⁷. Oficialiai buvo pripažinta, kad pastatas netinkamas naudoti. Bernardas Černiauskas, atsakingas lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ skaityklos darbuotojas, gavo Breslaujos apskrities skyriaus raštą Nr. B-3-8, kuriame rašoma:

„1936 m. sausio 9 d. Apso seniūnijos Valstybės policijos pareigūnai apžiūrėję nustatė, kad Bieliauskams Damošiuose priklausantis nekilnojamas turtas, būtent, pastatai, yra netinkamai prižiūrimas, todėl, nesant kaimo statybų valdžios (vaivadijos įstaiga) leidimo, turi būti uždrausta viešai naudoti gyvenamąjį pastatą kaip skaityklą. Pastato būklė kelia pavojų, nuogąstaujama, kad tokių, kokios yra dabar, patalpų viešam reikalui naudoti negalima, jos laikomos netinkamomis remiantis 1928 m. vasario 16 d. Lenkijos Respublikos prezidento potvarkio dėl statybų teisės ir pastatų apgyvendinimo 377, 333, 357 ir 384 straipsniais (*Dziennik Ustaw*, Nr. 23, poz. 102, 1928 m.).

Remdamasis minėtojo 1928 m. vasario 16 d. potvarkio dėl statybų teisės ir pastatų apgyvendinimo 380 ir 389 straipsniais, apskrities skyrius kreipiasi į poną, kad būtų atlikti šie statybos darbai, norint pastatus sutvarkyti taip, kad jie būtų reikiamos būklės: pastatą nedelsiant uždaryti iki tol, kol bus galima viešai juo naudotis gavus leidimą.

Ponui nurodytu terminu šių darbų neatlikus, Breslaujos apskrities seimelio skyrius, remdamasis 1928 m. vasario 16 d. potvarkio dėl statybų teisės 380 straipsniu (*Dziennik Ustaw*, Nr. 23, poz. 202), suderintu su atitinkamu 1920 m. gruodžio 3 d. potvarkiu (*Dziennik Ustaw*, Nr. 86, poz. 663), taip pat 1928 m. kovo 22 d. Lenkijos Respublikos

prezidento įsako dėl priverstinių administracijos veiksmų 44 straipsniu (*Dziennik Ustaw*, Nr. 36, poz. 342), įsakys tuos darbus atlikti savo sąskaita, be to, jeigu ponas tų išlaidų nustatytu terminu nepadengs savanoriškai, jos bus iš pono išreikalaus administracine tvarka.

Gavę šį sprendimą turite teisę kreiptis į poną Vilniaus vaivadą.

Šis sprendimas gali būti apskųstas Vilniaus vaivadijos įstaigai Vilniuje per 14 dienų nuo jo gavimo arba paskelbimo. Apeliacija teikiama per apskrities skyrių.

Šis sprendimas, vadovaujantis viešojo saugumo interesais ir remiantis 1928 m. kovo 22 d. Lenkijos Respublikos prezidento potvarkio dėl administracinės teisės 87 straipsnio 4 punktu (*Dziennik Ustaw*, Nr. 36, poz. 349), vykdomas neatidėliotinai.

Apskrities skyriaus pirmininkas

St. Trytek
Seniūnas⁹⁸

Tačiau ar tariamai netinkamas pastatas iš tikrųjų buvo vienintelė priežastis uždaryti skaityklą? Prisiminkime, kad 1932 m. balandžio–1935 m. rugsėjo mėn. skaitykla veikė K. Cijūnėlio namuose, o 1935 m. spalio–1936 m. sausio mėn. – jau J. Bieliausko namuose. Gali būti, kad prie skaityklos uždarymo formaliai prisidėjo vidiniai nesutarimai, pavyzdžiui, konfliktiškas ankstesnio skaityklos namo savininko būdas ir galbūt netgi jo skundas valdžiai, neva skaitykloje vyksta antilenkiški susirinkimai, kas lenkams buvo paranku kaip jų išgalvotų kaltinimų „įrodymas“ ir „pagrindimas“. Tokių veiksmų priežastis paprasta – pyktis ir pavydas, kilę praradus pinigų šaltinį. Paradoksalu, bet tokie vidiniai veiksniai padėjo lenkų administracinei valdžiai kovoti su lietuvybe.

Breslaujos apskrities skyriui 1936 m. sausio 16 d. uždarius „Ryto“ draugijos Damošių

skaityklą, jos vedėjas B. Černiauskas prarado darbą. Yra išlikęs „Ryto“ draugijos 1937 m. vasario 27 d. liudijimas Nr. 1846, kuriame teigiama, kad „Bernardas Černiauskas Damošių skaityklos darbuotoju dirbo nuo 1932 metų lapkričio 1 iki 1936 metų balandžio 30 dienos.“⁹⁹ Dokumente nurodomos šio darbuotojo atleidimo ir skaityklos uždarymo priežastys:

„Darbuotojas buvo atleistas ne dėl savo kaltės, bet dėl to, kad Breslaujos seniūnija pareikalavo pristatyti vaivadijos įstaigos liudijimą apie patalpų tinkamumą viešam naudojimui. Draugija „Rytas“ negalėjo tokio liudijimo gauti ir turėjo atleisti iš darbo skaityklos darbuotojus.

„Ryto“ draugijos pirmininko
pavaduotojas I. Budzeika.“¹⁰⁰

Iš šio dokumento galima spręsti, kad skaitykla kurį laiką dar veikė nelegaliai, o A. Bieliauskas, iš kurio draugija nuomojosi patalpas, matyt, gavo dalį pajamų. Tai patvirtina 1936 m. kovo 14 d. laiškas Nr. 1529. Jame „Ryto“ draugijos pirmininko pavaduotojas I. Budzeika patalpų savininką A. Bieliauską informavo, kad, „uždarius Damošiuose skaityklą, „Ryto“ draugija, remdamasi 1935 metais rugsėjo 30 dieną sudarytos sutarties 6 punktu, ją nutraukia ir nuomą už patalpas mokės tikrai iki 1936 metų balandžio 15 dienos“¹⁰¹.

Netekęs darbo, B. Černiauskas kreipėsi į Socialinio draudimo įstaigą, bet ši atsisakė mokėti pašalpą, motyvuodama tuo, kad prašytojas darbą prarado dėl savo kaltės.

Tik 1939 m. birželio 30 d. (t. y. praėjus 41 dienai po to, kai lietuvių švietimo draugijai „Rytas“ vėl buvo leista veikti) Vilniaus vaivadijos Darbo, globos ir sveikatos skyrius, išnagrinėjęs Breslaujos apskrities Apso seniūnijos Damošių kaimo gyventojų B. Čer-

niausko atleidimo iš darbo bylą, atsiuntė sprendimą dėl Socialinio draudimo įstaigos 1936 m. lapkričio 25 d. nutarimo Nr. 225247. Jame rašoma:

„Remdamasis 1927 m. lapkričio 24 d. Lenkijos Respublikos potvarkio dėl intelektinių darbų dirbančių asmenų draudimo 17 straipsnio 1 punktu ir 164 straipsniu (*Dziennik Ustaw*, Nr. 106, poz. 911), taip pat Lenkijos Respublikos prezidento 1932 m. lapkričio 27 d. potvarkio dėl Aukščiausiojo administracinio tribunolo 89 straipsnio 1 ir 2 punktais (*Dziennik Ustaw*, Nr. 94, poz. 806), pakartotinai išnagrinėjęs bylą, nutariau panaikinti apskųstą Socialinio draudimo įstaigos nutarimą ir patikrinti, ar Bernardas Černiauskas, netekęs darbo, turėjo teisę gauti pašalpą.

Pagrindimas

Kaip aiškėja iš teisės aktų, Bernardas Černiauskas, kuris dirbo lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ skaityklos vedėju, darbą prarado 1936 m. balandžio 30 d. Socialinio draudimo įstaiga, ieškovui pateikus pretenziją į bedarbio pašalpą, pašalpos prašymą atmetė, motyvuodama tuo, kad ieškovas darbą prarado dėl savo kaltės.

Kadangi pagal teises draudimo taisykles apdraustasis netenka teisės į bedarbio pašalpą tada, kai patvirtinama, kad jis nusižengė santykiams su darbdaviu, o Černiausko byloje tai nebuvo įrodyta, pripažįstu Socialinio draudimo įstaigos požiūrį šiuo atveju esant nepagrįstą ir prieštaraujantį teisės potvarkiams. Socialinio draudimo įstaiga neskyrė ieškovui pašalpos remdamasi jo kalte trečiajai šaliai, bet ne darbdaviui, be to, darbdavys nenutraukė su ieškovu darbo santykių.

Tai, kas paminėta, atitinka Aukščiausiojo administracinio tribunolo požiūrį, išsakytą 1939 m. balandžio 12 d. nuosprendžiu Nr. I. Rej. 3049/37, 3521/37.

Tai galutinis administracinių instancijų sprendimas.

Už vaivadą B. Ciuński,
patarėjas

Gauna:

1) Socialinio draudimo įstaiga

2) Ieškovas

3) Ieškovo įgaliotinis

Atsakymas Nr. PZP V.2/266/37 Vilnius,
1939 m. liepos 5 d.

Adw. Antoni Juchniewicz

Wilno, Dąbrowskiego 5–4

Vilniaus vaivadijos įstaiga siunčia sprendimą susipažinti.

Už vaivadą Ignacy Łepkowski,
pareferentis¹⁰²

1939 m. gegužės 20 d. Vilniaus vaivadija atšaukė savo 1938 m. vasario 28 d. sprendimą ir vėl leido lietuvių švietimo draugijai „Rytas“ veikti. Draugija pamažu pradėjo atsigaivinti, bet išplėtoti planuotos veiklos nespėjo, nes prasidėjo Antrasis pasaulinis karas ir žlugo Lenkijos valstybė.

1939 m. spalio 28 d. į Vilnių įžengus Lietuvos kariuomenei ir Vilniui susijungus su Lietuvos valstybe, kilo tolesnio „Ryto“ draugijos gyvavimo klausimas, nes švietimo įstaigų (mokyklų, skaityklų) organizavimą perėmė Lietuvos vyriausybė.

IŠVADOS

1934–1935 m. m. Vilniaus krašte ėmus mažėti lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ mokyklų, draugijos vadovybė visomis priemonėmis stengėsi išsaugoti dar išlikusias. Tose vietovėse, kur Lenkijos administracinė valdžia uždarė draugijos mokyklas, jos vadovybė rėmė nelegaliai veikiančias savo mokyklas.

Antra svarbiausia draugijos veiklos kryptis buvo skaityklos ir skyriai. Dažniausiai jie buvo atidaromi tose pačiose vietovėse, kur anksčiau veikė mokyklos. Gali būti, kad skaityklose (gal ir skyriuose) vaikai bent iš dalies buvo mokomi ir toliau, nes skaityklų vedėjais dažniausiai tapdavo uždarytų mokyklų mokytojai. Tai iš dalies atstojo mokyklų nebuvimą.

Nuo 1936 m. vasario 11 d. Lenkijos administracinė valdžia, vadovaudamasi Vilniaus vaivados L. Bociańskio labai slapto memorialu „Administracinės valdžios priemonės prieš Lenkijos lietuvių mažumą ir ateities planai šiuo klausimu“, pradėjo vykdyti kryptingą nutautinimo politiką, siekdama dviejų tikslų: 1) uždrausti viską, kas lietuviška, 2) kantriai lenkinti netekusius savo švietimo ir kultūros organizacijų lietuvius, kad 1920 m. spalio 9 d. okupuotas ir aneksuotas Vilniaus kraštas būtų visiškai integruotas į Lenkijos valstybę ir kitos, jau nebemokančios savo kalbos ir nebepažįstančios savo kultūros, t. y. nutautintos, lietuvių kartos manytų čia nuo amžių buvus Lenkiją.

Igyvendindama šiuos tikslus, Lenkijos administracinė valdžia ėmė palaipsniui įvairiais pretekstais uždarinėti lietuvių švietimo

draugijos „Rytas“ švietimo ir kultūros įstaigas. Čia ji susidūrė su atkakliu draugijos vadovybės pasipriešinimu – siekdama išlaikyti savo įstaigas, draugija, remdamasi Lenkijos Respublikos įstatymais, teisiškai gynė savo interesus. Lenkijos administracinei valdžiai, kad kuo greičiau įgyvendintų užsibrėžtus tikslus, neliko nieko kita, kaip tik uždaryti „Ryto“ draugiją.

1938 m. vasario 28 d. Lenkijos administracinės valdžios uždaryta draugija realiai nenustojo gyvuoti. Išlikus visai administracinei struktūrai, buvo dedamos pastangos ją atkurti. 1939 m. gegužės 20 d. pagaliau gavusi Vilniaus vaivadijos leidimą toliau veikti, „Ryto“ draugija ketino atkurti turėtą švietimo ir kultūros įstaigų tinklą tose pačiose vietovėse, kur anksčiau jau buvo veikusios draugijos mokyklos, skaityklos ir skyriai. Jeigu Lenkijos administracinė valdžia neleisdavo to padaryti, draugija planuodavo savo veiklą kitose Vilniaus krašto vietovėse, kur iki tol dar nebuvo buvę jos švietimo ir kultūros įstaigų. Vis dėlto Lenkijos administracinės valdžios suvaržymai ir vėlesnės politinės permainos neleido „Ryto“ draugijai išplėtoti švietimo ir kultūros veiklos tiek, kiek buvo planuota.

Nuorodos

¹ Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – LMA VB RS), f. 67, b. 208, d. 1, l. 6.

² Ibid., l. 13.

³ Ibid., l. 15.

⁴ Ibid., l. 18.

⁵ Ibid., l. 19.

⁶ Ibid., l. 20.

⁷ Ibid., l. 21.

⁸ Ibid., l. 22.

⁹ Ibid., l. 25.

¹⁰ Ibid., l. 32.

¹¹ Ibid., l. 38.

¹² Ibid., l. 43.

¹³ Ibid., l. 49.

¹⁴ Ibid., l. 62.

¹⁵ Ibid., l. 63.

¹⁶ Ibid., l. 69.

¹⁷ Ibid., l. 73.

¹⁸ Ibid., l. 90.

¹⁹ Ibid., l. 93.

²⁰ Ibid., l. 138.

²¹ Ibid., l. 141.

²² Ibid., l. 142.

²³ Ibid., l. 158.

²⁴ Ibid., l. 194.

²⁵ Ibid., b. 3, d. 1–2, Barčių mokyklos dokumentai (1931–1939); b. 23, d. 1–5, Biniūnų mokyklos dokumentai (1925–1936); b. 22, d. 1–4, Bilių mokyklos dokumentai (1925–1935); b. 16,

Butvydonių mokyklos dokumentai (1926–1939); b. 39, d. 1–3, Cesliukiškių mokyklos dokumentai (1928–1939); b. 38, d. 1–2, Čebatorių mokyklos dokumentai (1923–1939); b. 40a, Čižiūnų mokyklos dokumentai (1923–1926 ir 1933–1935); b. 40b, Čižiūnų mokyklos dokumentai (1928–1936); b. 31, d. 1–2, Dargužių mokyklos dokumentai (1925–1936); b. 282, d. 1–2, Druskininkų mokyklos dokumentai (1924–1936); b. 303, d. 1–2, Galčiūnų mokyklos dokumentai (1925–1939); b. 300, Gėlių mokyklos dokumentai (1925–1936); b. 180, Grybašių mokyklos dokumentai (1928–1936); b. 207, d. 1–12, Kabelių II mokyklos dokumentai (1923–1936); b. 206, d. 1–3, Kalesnykų mokyklos dokumentai (1920–1935); b. 71, d. 1–10, b. 211, d. 1–10, Kaniavos mokyklos dokumentai (1928–1935 ir 1925–1936); b. 74, d. 1–2, Kargaudų mokyklos dokumentai (1925–1935); b. 331, Leliušių mokyklos dokumentai (1936–1939); b. 324, d. 1–2, Lynezerio mokyklos dokumentai (1924–1939); b. 344, Plikių mokyklos dokumentai (1925–1936); b. 341, Pūckornių mokyklos dokumentai (1923–1936); b. 349, d. 1–2, Ramaškonių mokyklos dokumentai (1926–1936); b. 150, Strielčių mokyklos dokumentai (1925–1936); b. 41, d. 1–2, Voriškių mokyklos dokumentai (1927–1937).

²⁶ Ibid., b. 281, d. 1–13, Kabelių I mokyklos [uždaryta 1935 m. birželio 16 d. (Ibid., b. 208, d. 1, l. 61), o pasak V. Martinkėno (V. Martinkėnas, *Vilniaus krašto lietuviškos mokyklos ir skaityklos 1919–1939*, Vilnius, 1990, p. 64), 1935 m. kovo 20 d.] ir skaityklos [pasak V. Martinkėno (Ibid.), uždaryta 1936 m. gegužės 22 d.] dokumentai.

²⁷ LMA VB RS, f. 67, b. 72, Kaniaukos mokyklos ir skaityklos [1926–1937; mokykla uždaryta 1933 m. (Ibid., b. 208, d. 1, l. 68); skaitykla, pasak V. Martinkėno (V. Martinkėnas, op. cit., p. 68), veikė iki 1938 m. vasario 28 d.] dokumentai.

²⁸ LMA VB RS, f. 67, b. 275, d. 1–3, Kašėtų mokyklos ir skaityklos [1927–1939; mokykla uždaryta 1934 m. (Ibid., b. 208, d. 1, l. 74), o pasak V. Martinkėno (V. Martinkėnas, op. cit., p. 72), 1933 m. kovo mėn.; skaitykla veikė 1932 m. rugsėjo 9–1936 m. gegužės 2 d., ibid., p. 72–73] dokumentai.

²⁹ LMA VB RS, f. 67, b. 331, Leliušių mokyklos ir skaityklos [1936–1939; mokykla uždaryta 1932 m. liepos 16 d. (Ibid., b. 208, d. 1, l. 90), pasak V. Martinkėno (V. Martinkėnas, op. cit., p. 84), „Ryto“ draugija 1931 m. rugsėjo mėn. nepaėmė šios mokyklos į savo globą; skaitykla veikė 1933 m. spalio 12–1936 m. birželio 3 d.] dokumentai.

³⁰ LMA VB RS, f. 67, b. 161, d. 1–6, Margionių mokyklos ir skaityklos [1926–1935; mokykla uždaryta 1935 m. kovo 10 d. (Ibid., b. 208, d. 1, l. 101), o pasak V. Martinkėno (V. Martinkėnas, op. cit., p. 89) – 1935 m. gegužės 16 d.; skaitykla veikė 1935 m. rugsėjo 5–1936 m. gegužės 22 d.] dokumentai.

³¹ LMA VB RS, f. 67, b. 238, d. 1–11, Mašnyčių mokyklos ir skaityklos [1924–1935; mokykla uždaryta 1935 m. rugpjūčio 31 d. (Ibid., b. 208, d. 1, l. 103); skaitykla, pasak V. Martinkėno (V. Martinkėnas, op. cit., p. 90), veikė 1935 m. lapkričio 1–1936 m. birželio 25 d.] dokumentai.

³² LMA VB RS, f. 67, b. 286, d. 1–4, Miciūnų mokyklos ir skaityklos [1924–1939; mokykla oficialiai uždaryta 1931 m. gruodžio 31 d., bet veikė dar 1933–1934 m. m. (Ibid., b. 208, d. 1, l. 107); skaitykla, anot V. Martinkėno (V. Martinkėnas, op. cit., p. 91), veikė 1932 m. gegužės 1–1936 m. kovo 10 d.] dokumentai.

³³ LMA VB RS, f. 67, b. 291, d. 1–16, Musteikių mokyklos ir skaityklos [1913–1939; mokykla uždaryta 1935 m. birželio 16 d. (Ibid., b. 208, d. 1, l. 112); skaitykla, anot V. Martinkėno (V. Martinkėnas, op. cit., p. 94), veikė 1935 m. rugsėjo 30–1936 m. gegužės 22 d.] dokumentai.

³⁴ LMA VB RS, f. 67, b. 218, d. 1–12, Pažemiškių mokyklos ir skaityklos [1924–1935; mokykla uždaryta 1935 m. gegužės 9 d. (Ibid., b. 208, d. 1, l. 140); skaitykla, anot V. Martinkėno (V. Martinkėnas, op. cit., p. 101), veikė 1935 m. rugsėjo 10–1936 m. balandžio 28 d.] dokumentai.

³⁵ LMA VB RS, f. 67, b. 252, d. 1–2, Piliakalnių mokyklos ir skaityklos [1927–1939; mokykla oficialiai uždaryta 1927 m. spalio 4 d., bet veikė dar 1930–1931 ir 1931–1932 m. m. (Ibid., b. 208, d. 1, l. 134); skaitykla, anot V. Martinkėno (V. Martinkėnas, op. cit., p. 103), veikė 1932 m. rugsėjo 5–1936 m. birželio 22 d.] dokumentai.

³⁶ LMA VB RS, f. 67, b. 322, d. 1–2, Randamonių mokyklos ir skaityklos [1924–1939; mokykla uždaryta 1934 m. birželio 15 d. (Ibid., b. 208, d. 1, l. 143); skaitykla, anot V. Martinkėno (V. Martinkėnas, op. cit., p. 108), veikė 1934 m. lapkričio 1–1936 m. gegužės 22 d.] dokumentai.

³⁷ LMA VB RS, f. 67, b. 43, d. 1–5, Vigonių mokyklos ir skaityklos [1925–1936; mokykla uždaryta 1927 m. spalio 4 d., bet be pertraukų veikė dar iki 1932–1933 m. m. pabaigos (Ibid., b. 208, d. 1, l. 185); skaitykla, anot V. Martinkėno (V. Martinkėnas, op. cit., p. 128), veikė 1932 m. rugsėjo 15–1936 m. balandžio 3 d.] dokumentai.

³⁸ LMA VB RS, f. 67, b. 295, d. 1–2, Gervelių skaityklos [Lenkijos administracinė valdžia 1932 m. rugpjūčio 18 d. neleido steigti mokyklos (Ibid., b. 208, d. 1, l. 42); skaitykla, anot V. Martinkėno (V. Martinkėnas, op. cit., p. 56), veikė 1932 m. rugsėjo 26–1935 m. birželio 30 d.] dokumentai.

³⁹ LMA VB RS, f. 67, b. 299, Giniūnų mokyklos ir skaityklos [1926–1939; mokykla uždaryta 1927 m. spalio 4 d., bet be pertraukos veikė iki 1933–1934 m. m. (Ibid., b. 208, d. 1, l. 45); skaitykla, anot V. Martinkėno (V. Martinkėnas, op. cit., p. 57), veikė nuo 1932 m. spalio 1 d., o kada nustojo veikti, neaišku, jeigu tik jos veiklos pabaigos data nelaikysime V. Martinkėno (Ibid.) teiginio, kad 1932 m. lapkričio 8–1932 m. gruodžio 23 d. ją aplankė 398 žmonės] dokumentai.

⁴⁰ LMA VB RS, f. 67, b. 294, d. 1–3, Giraitės mokyklos ir skaityklos [1925–1935; mokykla uždaryta 1927 m. spalio 4 d., bet be pertraukos veikė iki 1933–1934 m. m. pabaigos (Ibid., b. 208, d. 1, l. 46); skaitykla, anot V. Martinkėno (V. Martinkėnas, op. cit., p. 58), veikė 1932 m. rugsėjo 15–1936 m. kovo 17 d.] dokumentai.

⁴¹ LMA VB RS, f. 67, b. 292, d. 1–2, Girių mokyklos ir skaityklos [1922–1939; mokykla uždaryta 1931 m. rugsėjo 7 d., bet be pertraukos veikė iki 1932–1933 m. m. pabaigos (Ibid., b. 208, d. 1, l. 48); skaitykla, anot V. Martinkėno (V. Martinkėnas, op. cit., p. 58–59), veikė 1931 m. gruodžio mėn.–1936 m.] dokumentai.

⁴² LMA VB RS, f. 67, b. 328, Liubartų skaityklos [1926–1936; Lenkijos administracinė valdžia 1926–1930 m. neleido steigti lietuviškos mokyklos (Ibid., b. 208, d. 1, l. 94); skaitykla, įkurta, matyt, apie 1930 m., veikė, anot V. Martinkėno (V. Martinkėnas, op. cit., p. 86), iki 1936 m.] dokumentai.

⁴³ LMA VB RS, f. 67, b. 287, Miliūnų skaityklos ir skyriaus (1936–1939) dokumentai.

⁴⁴ Ibid., b. 99. Daugėlišio mokyklos bylą sudaro vos keli dokumentai, bet ir iš jų galima susidaryti gana išsamų lietuvių švietimo ir kultūrinės veiklos varžymo vaizdą. Iš išlikusių Daugėlišio mokyklos dokumentų paminėtinas šis vietos gyventojų prašymas:

„Vilniaus Švietimo „Ryto“ draugijos pirmininkui
Naujo Daugėlišio ir aplinkinių sodžių gyventojų

Prašymas

Nuo seniai turime N. Daugėlišky mokyklą, kuri keletą metų buvo užlaikoma švietimo „Ryto“

draugijos. Su laiku šioji mokykla tapo suvalstybinta. Suvalstybinus minėtą mokyklą, kasmet Švenčionių inspektorius mažino lietuvių jėgas ir lietuviškų pamokų skaičių“ (Ibid., l. 4).

Gali būti, kad 1920–1922 m. Naujojo Daugėlišio mokykla buvo išlaikoma „Ryto“, o nuo 1922 m. suvalstybinta. Kada mokykla buvo privati, o kada valstybinė, nenurodo nei V. Martinkėnas savo knygoje, nei „Ryto“ draugijos Naujojo Daugėlišio mokyklos dokumentai. Iš cituojamo dokumento aišku, kad „1926/27 mokslo metais Švenčionių aps. inspektorius lietuvių mokytojų jėgas iš mokyklos visai pašalino. Mokykla liko grynai lenkiška“ (Ibid.). Toliau šiame dokumente rašoma, kad, „išmetus iš mokyklos mūsų gimtąją kalbą ir pamynus mums Lenkijos konstitucijos duotas teises, mes kreipėmės pas Švenčionių „Ryto“ draugijos pirmininką, kad įsteigtų N. Daugėlišky Švietimo draugijos „Rytas“ mokyklą. Be to, dar 1926 09 27 įteikėme prašymą Vilniaus vaivada, 1926 10 10 Vilniaus kuratoriui ir Švenčionių inspektoriumi. Bet mūsų teisėti reikalavimai ir pastangos ligi šiam laikui pasiliko be jokio atsakymo. Tad nuolankiai prašome Vilniaus Švietimo „Rytas“ draugiją paremti mus kiek tik galima mūsų teisėtame reikalavime.

M. Krasowski, I. Braziul, Juozas Kondrotovičius, K. Kandravičius, A. Drūteika, M. Braziulis“ (Ibid. l. 4–4 v.).

Duomenų patvirtinančių V. Martinkėno teiginį, kad Naujojo Daugėlišio mokykloje „1928 m. pirmame skyriuje dar būdavo keletas lietuviškų pamokų per savaitę“ (V. Martinkėnas, op. cit., p. 45) ir kad jos buvo iškovotos „Ryto“ draugijos pastangomis, kol kas aptikti nepavyko.

Įdomu, kad Daugėlišio mokyklos byloje yra V. Martinkėno nepaminėtų Naujojo Daugėlišio skyriaus dokumentų, datuojamų 1935 m. gruodžio 12 ir 1936 m. balandžio 17 d. Vadinasi, Švenčionių lenkų švietimo administracijai perėmus mokyklą, toje pačioje vietovėje 1928–1936 m. galbūt veikė „Ryto“ draugijos įkurtas skyrius. Jis siekė organizuoti tiek švietimą, tiek kultūros renginius, bet, kaip galima spręsti iš toliau cituojamų dokumentų, susidūrė su tipišku Vilniaus vaivados L. Bociańskio rekomendacijų vykdytoju, besidangstančiu įstatymų nuostatomis, kad galėtų uždrausti švietimą ir kultūros renginius lietuvių kalba:

„Švenčionių apskritis, Švenčionys, 1935 m. gruodžio 12 d.

Seniūnija
Nr. B.I-4
Nr. Kn. 12
1935.XI.4

Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ Naujojo Daugėlišio skyriaus valdybai

Atsakydama į 1935 m. gruodžio 10 d. prašymą Nr. 11, seniūnija, remdamasi Lenkijos Respublikos prezidento potvarkiu dėl administracinio proceso (*Dziennik Ustaw*, Nr. 36, poz. 341, 1928 m.) ir Vidaus reikalų ministerijos potvarkio dėl teisės rengti viešus pasilinksminimus 2 paragrafo 1 punktu (*Dziennik Ustaw*, Nr. 103, poz. 801, 1933 m.), draudžia š. m. gruodžio 15 d. rengti N. Daugėliškyje posėdį neįvykdžius prašymo sąlygų (nenurodyti asmenys, atsakingi už sumanymą; apie tai rašoma minėto Vidaus reikalų ministerijos potvarkio 3 paragrafo 2 punkte) ir dėl kūrinių, skirtų viešai atlikti posėdyje, turinio.

Dėl šio sprendimo turite teisę per 14 dienų nuo jo įteikimo kreiptis į Vilniaus vaivadijos įstaigą. Apeliacija teikiama tarpininkaujant Švenčionių apskrities seniūnijai.

Už apskrities seniūną (E. Polkowski)
viceseniūnas“ (LMA VB RS, f. 67, b. 99, l. 2)

„Švenčionių apskritis, Švenčionys, 1936 m. balandžio 17 d.

Seniūnija
Nr. B.II-4
1936.IV.19
Nr. 19

Pagrindinis vaidinimo organizavimo bylos sprendimas

Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ Naujojo Daugėlišio skyrius š. m. balandžio 14 d. įteikė prašymą išduoti leidimą surengti mėgėjišką vaidinimą lietuvių kalba „Avinėlis Nekaltasis“ ir kita š. m. balandžio 19 d. N. Daugėlišky.

Remdamasi Lenkijos Respublikos prezidento 1928 m. kovo 22 d. potvarkio dėl administracinio proceso 72 straipsniu (*Dziennik Ustaw*, Nr. 36, poz. 341, 1928 m.) ir Lenkijos Respublikos prezidento 1933 m. spalio 27 d. potvarkio dėl teisės rengti viešus pasilinksminimus 10 straipsniu (*Dziennik Ustaw*, Nr. 85, poz. 632, 1933 m.), seniūnija atsisako išduoti leidimą.

Motyvai

Šis sprendimas, kaip priskirtinas prie visiškai laisvai valdžios vertinamų, remiantis Lenkijos Respublikos prezidento potvarkio dėl administracinio proceso 75 straipsnio 3 punktu (*Dziennik Ustaw*, Nr. 36, poz. 341, 1928 m.), nemotyvuojamas.

Per 14 dienų nuo šio sprendimo paskelbimo arba įteikimo turite teisę pateikti Vilniaus vaivadijos įstaigai apeliaciją. Apeliacija teikiama tarpininkaujant Švenčionių apskrities seniūnijai.

Už apskrities seniūną (E. Polkowski)
viceseniūnas“ (Ibid., l. 3)

⁴⁵ Ibid., b. 206, d. 1–3, Kalesnykų mokyklos ir skyriaus [1920–1935; mokykla uždaryta 1927 m. spalio 11 d., bet ir toliau veikė; 1928 m. rugsėjo 28 d. buvo gavusi koncesiją, 1929–1930, 1930–1931, 1931–1932 m. m. dirbo be koncesijos ir pasibaigus 1931–1932 m. m. buvo uždaryta (Ibid., b. 208, d. 1, l. 63); V. Martinkėnas (V. Martinkėnas, op cit., p. 65) mini, kad mokykla buvo uždaryta 1932 m. kovo 11 d.] dokumentai.

⁴⁶ LMA VB RS, f. 67, b. 79, d. 1–2, Kalviškių mokyklos ir skyriaus [1926–1939; mokykla uždaryta 1935 m. balandžio 30 d. (Ibid., b. 208, d. 1, l. 65)] dokumentai.

⁴⁷ Ibid., b. 77, Kampuočių skyriaus (1931–1939) dokumentai.

⁴⁸ Ibid., b. 76, d. 1–5, Kapiniškių mokyklos ir skyriaus [1925–1935; mokykla uždaryta 1934 m. birželio 5 d. (Ibid., b. 208, d. 1, l. 72), o pasak V. Martinkėno (V. Martinkėnas, op. cit., p. 71), 1934 m. birželio 15 d.] dokumentai.

⁴⁹ LMA VB RS, f. 67, b. 276, d. 1–7, Kaziulių mokyklos ir skyriaus [1925–1939; mokykla greičiausiai uždaryta pasibaigus 1932–1933 m. m. (Ibid., b. 208, d. 1, l. 76), pasak V. Martinkėno (V. Martinkėnas, op. cit., p. 74), 1933 m. kovo 1 d.] dokumentai.

⁵⁰ LMA VB RS, f. 67, b. 331, Leliušių skyriaus (1936–1939) dokumentai.

⁵¹ Ibid., b. 324, d. 1–2, Lynežerio skyriaus (1924–1939) dokumentai.

⁵² Ibid., b. 288, Mištūnų skyriaus (1923–1939) dokumentai.

⁵³ Ibid., b. 246, d. 1–2, Mockų mokyklos ir skyriaus [1921–1939; mokykla uždaryta 1927 m. spalio 6 d. (Ibid., b. 208, d. 1, l. 111)] dokumentai.

⁵⁴ Ibid., b. 253, d. 1–6, Neravų mokyklos ir skyriaus [1925–1935; mokykla uždaryta 1935 m.

rugsėjo 31 d. (Ibid., b. 208, d. 1, l. 117)] dokumentai.

⁵⁵ Ibid., b. 171, d. 1–2, Paditvio mokyklos ir skyriaus [1926–1939; mokykla uždaryta po 1931–1932 m. m. (Ibid., b. 208, d. 1, l. 121)] dokumentai.

⁵⁶ Ibid., b. 174, d. 1–9, Paliūnų mokyklos ir skyriaus [1926–1939; mokykla uždaryta 1933 m. spalio 4 d. (Ibid., b. 208, d. 1, l. 122)] dokumentai.

⁵⁷ Ibid., b. 196, d. 1–5, Pamerkio mokyklos ir skyriaus [1924–1939; mokykla uždaryta 1927 m. spalio 4 d., bet faktiškai veikė iki 1931–1932 m. m. pabaigos (Ibid., b. 208, d. 1, l. 125)] dokumentai.

⁵⁸ Ibid., b. 194, Papiškių mokyklos ir skyriaus [1923–1939; mokykla nebeveikė 1929–1930 m. m. (Ibid., b. 208, d. 1, l. 126)] dokumentai.

⁵⁹ Ibid., b. 348, d. 1–2, Pirčiupių mokyklos ir skyriaus [1931–1940; mokykla nebeveikė po 1932–1933 m. m. (Ibid., b. 208, d. 1, l. 137)] dokumentai.

⁶⁰ Ibid., b. 322, d. 1–2, Randamonių skyriaus (1924–1939) dokumentai.

⁶¹ Ibid., b. 227, d. 1–2, Rimdžiūnų mokyklos ir skyriaus [1924–1939; mokykla uždaryta 1932 m. (Ibid., b. 208, d. 1, l. 145)] dokumentai.

⁶² Ibid., b. 225, d. 1–10, Rudnios mokyklos ir skyriaus [1923–1939; mokykla uždaryta 1934 m. birželio 30 d. (Ibid., b. 208, d. 1, l. 146)] dokumentai.

⁶³ Ibid., b. 259, d. 1–3, Senojo Naniškio mokyklos ir skyriaus [1924–1936; mokykla uždaryta 1937 m. rugsėjo 31 d. (Ibid., b. 208, d. 1, l. 113)] dokumentai.

⁶⁴ Ibid., b. 153, Šlynakiemio mokyklos ir skyriaus (1925–1939) dokumentai.

⁶⁵ Ibid., b. 118, d. 1–2, Zabarninkų mokyklos ir skyriaus [1926–1939; mokykla uždaryta 1933 m. rugpjūčio 19 d. (Ibid., b. 208, d. 1, l. 195)] dokumentai.

⁶⁶ Ibid., b. 114, d. 1–2, Žagarių mokyklos ir skyriaus [1927–1939; mokykla uždaryta 1933 m. rugpjūčio 19 d. (Ibid., b. 208, d. 1, l. 198)] dokumentai.

⁶⁷ Ibid., b. 138, d. 1–10, Šklėrių mokyklos [1923–1935; uždaryta 1935 m. birželio 16 d. (Ibid., b. 208, d. 1, l. 163)] dokumentai.

⁶⁸ Ibid., b. 315, d. 1–13, Šumos mokyklos [1925–1935; uždaryta 1935 m. rugpjūčio 31 d. (Ibid., b. 208, d. 1, l. 166)] dokumentai.

⁶⁹ Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ 1937 m. kovo 21 d. visuotinio susirinkimo protokolas, *ibid.*, f. 69, b. 307, d. 2, l. 29.

⁷⁰ Vilniaus vaivados L. Bociańskio 1936 m. vasario 11 d. labai slaptas memorialas dėl administracinės valdžios priemonių prieš Lenkijos lietuvių mažumą ir dėl ateities planų šiuo klausimu.

⁷¹ LMA VB RS, f. 67, b. 95, l. 5. (Čia ir toliau straipsnyje cituojami Lenkijos administracinės valdžios ir lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ susirašinėjimo dokumentai versti iš lenkų kalbos.)

⁷² Ibid., l. 4.

⁷³ Ibid., l. 9.

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Ibid., l. 8.

⁷⁶ Ibid., l. 7.

⁷⁷ Ibid., l. 6.

⁷⁸ V. Martinkėnas, *op. cit.*, p. 40.

⁷⁹ LMA VB RS, f. 67, b. 39, d. 2, l. 9.

⁸⁰ Ibid., l. 3.

⁸¹ Ibid., l. 10.

⁸² Ibid., l. 8.

⁸³ Ibid.

⁸⁴ Ibid., l. 1–1 v., 2.

⁸⁵ V. Martinkėnas, *op. cit.*, p. 40.

⁸⁶ LMA VB RS, f. 67, b. 39, d. 2, l. 7.

⁸⁷ Ibid., l. 6–6 v.

⁸⁸ Ibid., l. 5.

⁸⁹ Ibid., l. 4–4 v.

⁹⁰ Ibid., d. 1, l. 3.

⁹¹ Ibid.

⁹² Ibid., l. 2.

⁹³ Ibid., l. 1.

⁹⁴ Ibid., l. 16.

⁹⁵ Ibid., l. 15.

⁹⁶ Ibid., l. 6.

⁹⁷ V. Martinkėnas, *op. cit.*, p. 43.

⁹⁸ LMA VB RS, f. 67, b. 34, l. 2–2 v.

⁹⁹ Ibid., l. 13.

¹⁰⁰ Ibid.

¹⁰¹ Ibid., l. 14a.

¹⁰² Ibid., l. 3–3 v.

Gintautas Ereminas

POLONISATION POLICY OF THE POLISH GOVERNMENT AGAINST THE LITHUANIAN NATIONAL MINORITY (1935–1939)

Summary

With the decreasing number of schools of the Lithuanian Education Society Rytas in the 1930s, the Society's management tried to make efforts to retain the existing schools. In the areas where the Polish administrative authorities had closed schools, the Society's management supported secret schools. Where they were unable to prevent the closing of schools, the Society devoted itself to maintaining reading rooms and branches of reading rooms. These were opened in the same areas where there had been schools. Education may have continued to a certain extent in the reading rooms (or branches), because teachers of the schools that had been closed were in charge of the reading rooms (or branches). This partly compensated for the lack of schools.

Following the secret note "Measures of the administrative authorities against the Lithuanian minority in Poland and future plans in this regard" of Ludwik Bociański, Vilnius provincial governor, starting from 11 February 1936 Polish administrative authorities knowingly engaged in a methodical policy of assimilation. Educational and cultural institutions of the Lithuanian Education Society Rytas were closed under various pretexts. However, the Society's leadership stubbornly resisted the Polish administrative authorities

and legally defended its interests based on the law of the Republic of Poland. In order to implement its objectives as soon as possible, Polish administrative authorities had no other option, but to close the Lithuanian Education Society Rytas, which interfered with their objectives.

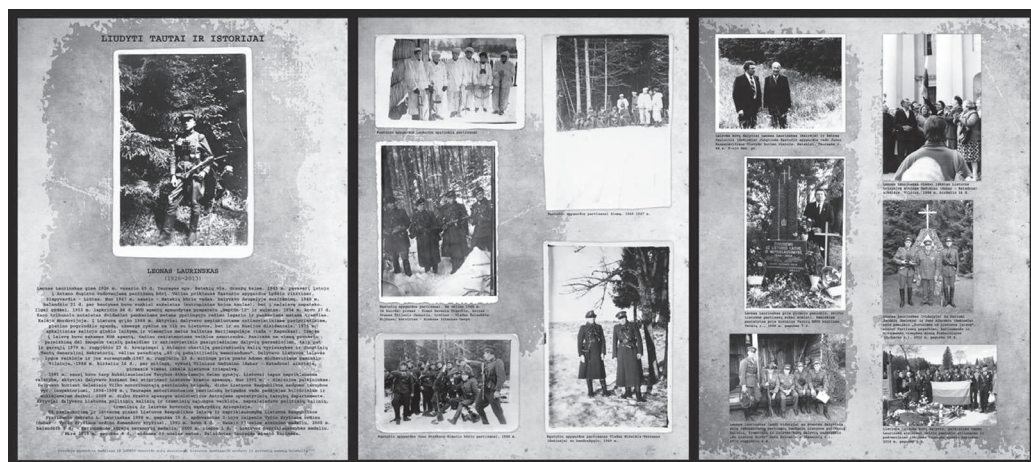
The Lithuanian Education Society Rytas was closed on 28 February 1938, but in fact it did not cease to exist. The administrative structure of the Society was retained and efforts were made to restore it. On 20 May 1939, a permit from the authorities of Vilnius Voivodeship was finally obtained and the Society intended to restore the previous network of educational cultural institutions in the same locations where the Society's schools, reading rooms and branches used to operate. If Polish administrative authorities did not allow it to do so, the Society planned to implement its activities in other areas of Vilnius region, where no network of educational and cultural institutions had yet been established. However, constraints of the Polish administrative authorities and subsequent political changes did not allow the Rytas Society to develop its educational and cultural activities to the extent planned.

Naujos Genocido aukų muziejaus parodos apie ginkluotąjį antisovietinį pasipriešinimą

1944-ųjų vasarą prasidėjęs karas po karo pareikalavo nepaprasto jaunų žmonių ryžto, valios ir drąsos. Išėję į miškus, apsigyvenę tamsiuose ir drėgnuose bunkeriuose, akis į akį susidurdami su gerokai pajėgesniu priešu, kasdieną netekdavę geriausių draugų, patirdavę provokacijų ir išdavysčių partizanai metai po metų tęsė žūtbūtinę kovą su sovietiniu okupantu. Deja, jėgos buvo nelygios. Tūkstančiai žuvo, likę gyvieji suimti ir ilgus metus kalinti lageriuose.

Dvi naujos Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) Genocido aukų muziejaus parengtos parodos skirtos ginkluotajam antisovietiniam pasipriešinimui.

Fotografijų paroda „**Liudyti tautai ir istorijai**“ parengta remiantis Kęstučio apygardos partizano Leono Laurinsko-Liūto sukauptų fotografijų kolekcija. L. Laurinskas gimė 1926 m. vasario 25 d. Tauragės aps. Batakių vls. Graužų kaime. 1945 m. pavasarį įstojo į Antano Suginto vadovaujamą partizanų būrį. Vėliau priklausė Kęstučio apygardos Lydžio rinktinei. Pasivadino slapyvardžiu Liūtas. Nuo 1947 m. sausio – Batakių būrio vadas. Dalyvavo daugelyje susirėmimų. 1948 m. balandžio 21 d. per kautynes buvo sunkiai sužeistas, bet į nelaisvę nepateko. 1953 m. lapkričio 24 d. suimtas. 1954 m. kovo 27 d. Karo tribunolo nuteistas dvidešimt penkeriems metams ypatingojo režimo

Parodos „Liudyti tautai ir istorijai“ stendai

lagerio ir penkeriems metams tremties. Kalėjo Mordovijoje. Į Lietuvą grįžo 1968 m. Negavęs leidimo prisiregistruoti išvyko į Daugpilį (Latvija), vėliau – Kaliningrado sritį. 1974 m. sugrįžo į Lietuvą. Įsitraukė į neginkluotąjį antisovietinį pasipriešinimą, platino pogrindžio spaudą, užmezgė ryšius ne tik su Lietuvos, bet ir su Rusijos disidentais. Pasirašė ne vieną protesto pareiškimą dėl žmogaus teisių pažeidimo ir antisovietinio pasipriešinimo dalyvių persekiojimo, taip pat ir garsųjį 1979 m. rugpjūčio 23 d. kreipimąsi į Atlanto chartiją pasirašiusių šalių vyriausybes ir Jungtinių Tautų Generalinį Sekretorių, vėliau pavadintą „45-ių pabaltijiečių memorandumu“. Dalyvavo Lietuvos laisvės lygos veikloje ir jos surengtame 1987 m. rugpjūčio 23 d. mitinge prie poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje. 1988 m. birželio 14 d. per mitingą, vykusį Vilniaus Gedimino (dabar – Katedros) aikštėje, pirmasis viešai iškėlė Lietuvos trispalvę. 1991 m. sausį buvo tarp Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo gynėjų. Lietuvai tapus nepriklausoma valstybe, aktyviai dalyvavo kuriant bei stiprinant Lietuvos krašto apsaugą. Nuo 1991 m. – dimisijos pulkininkas. Dalyvavo kuriant Geležinio Vilko motorizuotąją pėstininkų brigadą. Už pasiaukojimą ir ištvermę ginant Lietuvos Respublikos laisvę ir nepriklausomybę Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu L. Laurinskas 1998 m. apdovanotas 3-iojo laipsnio Vyčio Kryžiaus ordinu (dabar – Vyčio Kryžiaus ordino Komandoro kryžius), 1992 m. – Sausio 13-osios atminimo medaliu, 2000 m. – Kariuomenės kūrėjų savanorių medaliu ir Lietuvos nepriklausomybės medaliu. Mirė 2013 m. gegužės 4 d. Palaidotas Tauragės miesto kapinėse.

Nuo 1945 m. iki 1953 m. ginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo kovose dalyvavęs L. Laurinskas sukaupė gausią fotografijų kolekciją. 227 fotografijos 2013 m.

buvo perduotos LGGRTC Genocido aukų muziejui.

Istorinėse fotografijose įamžinta Vakarų Lietuvos (Jūros) srities partizanų vadovybė ir Kęstučio apygardai priklausiusių rinktinių vadai ir partizanai, partizanų ryšininkai, rikiuotės, pratybos, laisvalaikio akimirkos.

Surinktos ir išsaugotos L. Laurinsko fotografijos – neįkainojamas istorijos šaltinis, liudijimas dabartinei ir ateinančioms kartoms apie pokaryje Lietuvoje vykusias kovas už laisvę. Laikas keičia žmogaus atmintį ir jo prisiminimus, tačiau nekeičia fotografijos nešamos žinios. Gali kisti fotografijos būklė, bet užfiksuoti joje įvykiai yra nenuginčijami. Šiuo aspektu fotografija tampa patikima praėjusių įvykių liudytoja.

Keturiolikoje parodos stendų eksponuojamos 65 fotografijos iš kolekcijos, taip pat dokumentai iš L. Laurinsko baudžiamosios bylos, fotografijos iš lagerio, Atgimimo mitingų laikotarpio, politinių kalinių ir tremtinių renginių akimirkų.

2014 m. birželio 3 d. parodos atidarymas įvyko Tauragės krašto muziejuje. Vėliau paroda buvo eksponuojama Tauragės rajono savivaldybės Birutės Baltrušaitytės viešojoje bibliotekoje, Jurbarko rajono savivaldybės viešojoje bibliotekoje, Eržvilko kultūros centre, Eržvilko kultūros centro Vadžgirio ir Šimkaičių skyriuose, Girdžių Šv. Marijos Magdalietės bažnyčioje.

Paroda **„Dainavos apygardos Genio grupės partizanų žūtis. 1952 m. gegužė“** skirta keturiems partizanams: Vytui Kazimierui Sadauskui-Kariui, Antanui Česnulevičiui-Mėnuliui, Jonui Pecukoniui-Banginiui ir Jonui Vytautui Lukoševičiui-Balandžiui atminti.

Ši paroda – darnaus kelių institucijų bendradarbiavimo pavyzdys.

2012 m. pavasarį į LGGRTC buvo kreipiasi dėl Zervynų-Palkabalio miške (Zervynų girininkija, Varėnos r.) esančio partizanų

Parodos „Dainavos apygardos Genio grupės partizanų žūtis. 1952 m. gegužė“ stendas

bunkerio ištirimo ir palaikų paieškos. Tyrimo imtis paskatino ir Lietuvos ypatingajame archyve rastas dokumentas, kuriame užfiksuota, kad 1952 m. gegužės 20 d. MGB 2N valdybos agentų-smogikų grupė aptiko Dainavos apygardos partizano Kazimieraičio rinktinės DLK Vytauto tėvūnijos Genio būrio bunkerį, kuriame kautynių su agentais-smogikais metu žuvo keturi partizanai: Vytas Kazimieras Sadauskas-Karys, Antanas Česnulevičius-Mėnulis, Jonas Peciukonis-Banginis ir Jonas Vytautas Lukoševičius-Balandis.

Tyrimas vyko keliais etapais – archyvinių dokumentų rinkimas, detalieji archeologiniai tyrimai, palaikų paieška ir ekshumavimas, antropologiniai palaikų tyrimai. Archyvinių dokumentų analizę atliko LGGRTC „Gyvosios atminties“ programos koordinatorius vyr. specialistas Dalius Žygelis, archeologiniams tyrimams vadovavo Vilniaus universiteto doc. dr. Gintautas Vėlius, antropologinius palaikų tyrimus vykdė Valstybinės teismo medicinos tarnybos prie Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos vyr. specialistas, Vilniaus universiteto prof. habil. dr. Rimantas Jankauskas.

Detalieji archeologiniai bunkerio tyrimai buvo vykdomi nuo 2012 m. birželio 27 iki rugpjūčio 14 d. Tyrimų tikslas – ištirti bunkerio dydį, konstrukcijos ypatumus, išsi-

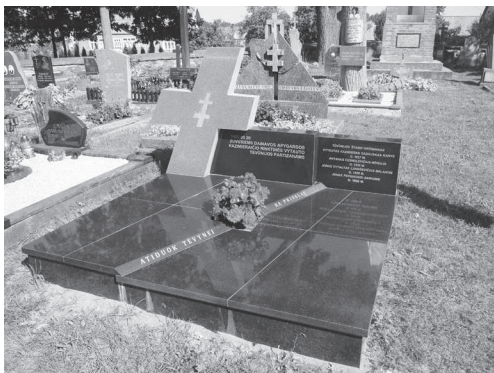
Archeologinių radinių ekspozicija

aiškinti, ar bunkeryje yra partizanų palaikai, ir juos radus ekshumuoti, surinkti medžiagą, iliustruojančią partizanų buitį, žūties aplinkybes. Archeologinių kasinėjimų metu buvo aptikta 684 individualūs radiniai ir 820 vienetų masinės medžiagos. Archeologiniai radiniai buvo suklasifikuoti taip: 1) ginkluotės elementai, 2) uniformos detalės su tautine simbolika, 3) kultūrinės ir religinės paskirties daiktai, 4) partizanų buities ir asmens higienos daiktai. Rasta medžiaga perduota LGGRTC Genocido aukų muziejui.

Žuvusių partizanų palaikai buvo rasti už bunkerio ribų ir perduoti Valstybinei teismo medicinos tarnybai. Jie buvo identifikuoti: nustatytas partizanų amžius, lytis ir mirties priežastis.

2013 m. gegužės 17 d. Perlojos miestelyje (Varėnos r.) Dainavos apygardos partizanų palaikai buvo iškilmingai palaidoti Švč. Mergelės Marijos ir Pranciškaus Asyžiečio bažnyčios šventoriuje. 2014 m. pastatytas paminklas žuvusiems partizanams atminti (autorius Jonas Jagėla).

Remiantis istorine, archeologine ir antropologine medžiaga ir buvo parengta kilnojamoji paroda „Dainavos apygardos Genio grupės partizanų žūtis. 1952 m. gegužė“. Aštuoniuose parodos stenduose pristatoma Dainavos apygardos Kazimieraičio rinktinės DLK Vytauto tėvūnijos Genio grupės

Paminklas 1952 m. gegužės 20 d. žuvusiems Dainavos apygardos Kazimieraičio rinktinės Vytauto tėvūnijos partizanams atminti. Perloja (Varėnos r.). 2014 m. rugsėjo 7 d. Paminklo autorius J. Jagėla

partizanų istorija, partizanų bunkerio, įkurto Zervynų-Palkabalio miške, šturmo operacija ir partizanų žūties aplinkybės, 2012 m. vykdytų archeologinių tyrimų rezultatai, žuvusiųjų palaikų identifikavimo eiga ir atminimo įamžinimo akimirkos. Taip pat eksponuojami autentiški archeologinių tyrimų metu rasti radiniai: šovinių tūtelės, kulkos, granatų žiedai ir liežuveliai, uniformų sagos, uniforminės kepurės kokarda, skautų ženkliukas, rožinis, Čenstakavos (Lenkija) Dievo Motinos medalionas ir buityje partizanų naudoti daiktai.

Visuomenei paroda buvo pristatyta 2015 m. kovo 9 d. Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso Konferencijų salėje.

*Gerda Urbonienė
Ramunė Driaučiūnaitė*

Seminaras „Partizaninis karas Lietuvoje: kaip apie tai kalbame šiandien“

2014-aisiais sukako 70 metų nuo ginkluotojo pasipriešinimo Sovietų okupacijai – partizaninio karo, vykusio Lietuvoje 1944–1953 m., pradžios. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (LGGRTC) šią svarbią sukaktį paminėjo renginiu. Lapkričio 27 d. LGGRTC Memorialinio departamento Genocido aukų muziejuje ir Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse įvyko seminaras Lietuvos mokytojams „Partizaninis karas Lietuvoje: kaip apie tai kalbame šiandien“.

Pirmoji seminaro dalis vyko Genocido aukų muziejaus Konferencijų salėje. Sveikinimo žodį susirinkusiems mokytojams tarė Genocido aukų muziejaus vadovas Eugenijus Peikštenis ir Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių bendrijos atstovas dr. Jonas Rytis Puodžius. Valstybinio Kernavės kultūrinio rezervato Mokslinių tyrimų skyriaus vedėjas, Vilniaus universiteto doc. dr. Gintautas Vėlius pristatė naujausius archeologinius partizaninių bunkerių tyrinėjimus, šio darbo ypatumus ir rezultatus. Genocido aukų muziejaus vyresnioji specialistė Gerda Ur-

bonienė supažindino su muziejuje saugomos partizanų spaudos leidiniais, kalbėjo apie jų įvairovę ir reikšmę rezistenciniu laikotarpiu. Muziejuje saugoma apie 700 trisdešimties pavadinimų partizanų spaudos leidinių, kuriuose sveikinimai, maldos, eilėraščiai, satyros, karikatūros, išjuokiančios sovietų valdžią, nurodymai, kaip elgtis okupuotame krašte, kreipimaisi į mokytojus bei jaunąją kartą ir kt. Raseinių r. Ariogalos gimnazijos istorijos mokytojas Andrius Bautronis pasidalijo per kelerius metus sukaupta patirtimi apie vykdomą pamokų modulį „Partizaninis karas Lietuvoje 1944–1953 m.“. Per tokias pamokas mokiniai iš arčiau susipažįsta su partizaniniu karu bendraudami su to meto liudininkais ir aplanko praeities įvykius menančias vietas. Anot jo, svarbu, kad mokiniai dirbtų ne tik klasėje, bet ir už jos ribų. Pamokose mokiniai įgyja žinių, analizuoja istorijos šaltinius, susipažįsta su vietos (Ariogalos) partizanų veikla, rengia pranešimus, vėliau apie partizaninį karą daugiau sužinoti vyksta į LGGRTC muziejinius padalinius ir galiausiai šis pamokų modulis baigiamas

Seminaro dalyviai Genocido aukų muziejuje

Istorijos mokytojas M. Nefas pristato partizano Balčio dienoraštį

ekspedicija partizanų takais. Mokytojo A. Bautronio nuomone, mokiniai geriausiai išmoka pamoką viską patyrę patys. Vilniaus Radvilų gimnazijos mokytojas ir Lietuvos edukologijos universiteto dėstytojas Mindaugas Nefas susirinkusiems seminaro dalyviams pristatė dar vieną aktyvų istorijos pažinimo būdą – Anykščių r. Trakinių kaime kasmet vykstantį Tėvynę mylinčių žmonių sąskrydį „Trakinių partizanai“. „Trakinių partizanų“ veikla prasideda akademinė diena mokykloje bendraujant su vaikais. Akademinė veikla tęsiama ir baigiama sąskrydžiu Trakinių kaime, kur inscenizuojami mūšiai, skaitomos paskaitos ar diskutuojama, rengiamos filmų peržiūros, vyksta spektakliai. Renginys baigiamas koncertu. Papasakojęs apie „Trakinių partizanus“, M. Nefas pristatė naujausią LGGRTC leidinį – partizano Albino Bilinkevičiaus-Balčio 1946–1947 m. rašytą dienoraštį „...pergyventų jausmų atogarsis“ (parengė Vaclovas Slivinskas). Jis kalbėjo apie šio dienoraščio, kaip autentiško istorinio šaltinio, reikšmę ir svarbą istorijos pamokoms. Leidinyje realiai perteikiama partizaninio karo kasdienybė, atsiskleidžia autoriaus požiūris į tai, kas vyksta. Po teorinės seminaro dalies mokytojai buvo pakviesti į teminę ekskursiją „Partizaninis karas Lietuvoje. Buvęs KGB vidaus kalėjimas“.

Antroji seminaro dalis suorganizuota Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse. Čia atvykę mokytojai buvo supažindinti su Dvaro rūmuose kuriamos ekspozicijos „Projektas – homo sovieticus“ dalimi „Prisiminimų alėja“ ir apžiūrėjo edukacinei veiklai skirtas patalpas. Susirinkusiuosius į Konferencijų salę pasveikino Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjungos tarybos pirmininkas Petras Musteikis. Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso vyresnioji edukologė Aistė Bajoriūnaitė pristatė edukacinės programos „Atverta istorija“ užsiėmimą „Tuskulėnuose išgelbėtos gyvybės

Estijos Respublikos viešojo saugumo akademijos dėstytojo Anti Poolamets pranešimo akimirka

(1942–1944)“. Šis užsiėmimas skirtas pažinti su žydų Holokaustu Lietuvoje. Vyresnysis specialistas Algirdas Rudis pristatė kompiuterinį žaidimą „Sovietinis inkubatorius“. Šio žaidimo metu 8–12 kl. moksleiviai gali perprasti vėlyvojo sovietmečio istoriją interaktyviosiomis priemonėmis: nusikelti į sovietinę praeitį ir pažinti sovietinio žmogaus kasdienybę. LGGRTC Atminimo programų skyriaus vedėja Dalė Rudienė pristatė edukacinę programą „Okupacijų istorija jaunimui“ ir pakvietė aktyviai joje dalyvauti. Ji kvietė mokytojus ir jų mokinius piešti, rašyti, kurti eiles ar dainuoti ir dalyvauti kasmečiame nacionaliniame mokinių konkurse „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“. Ypatingas svečias, Estijos Respublikos viešojo saugumo akademijos dėstytojas Anti Poolamets, kurio pranešimas vadinosi „Valstybės gynybos mokymas Estijos mokyklose“, supažindino mokytojus su Estijos mokyklose vykdoma valstybės gynybos programa. 36 valandų kurso metu vyksta ekskursijos, paskaitos ir praktiniai užsiėmimai klasėse. Privaloma dalyvauti ir 36 valandų karinėje stovykloje. Moksleiviai semiasi karo istorijos žinių, susipažįsta su kariuomenės struktūra, privaloma karine tarnyba ir karine drausme, mokosi žygiuoti, naudotis ginklais, topografijos ir

pirmosios pagalbos priemonėmis. Lietuvos kariuomenės Strateginės komunikacijos departamento analizės specialistas viršila Tomas Čeponis ir vyriausiasis specialistas Karolis Žikaras skaitė įdomų pranešimą „Priešiška informacinė veikla Lietuvoje“. Seminaras baigėsi Valstybinės teismo medicinos tarnybos prie Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos vyriausiojo specialisto, Vilniaus universiteto prof. habil. dr. Rimanto Jankausko pranešimu „Teismo antropologija ir archeologija pokario rezistencijos tyrimuose“. Mokytojai taip pat turėjo galimybę dalyvauti ekskursijoje po Tuskulėnų rimties parko memorialinį kompleksą.

Galima pasidžiaugti, kad šiame turiningame seminare dalyvavo 53 mokytojai iš įvairių Lietuvos vietų: Trakų ir Molėtų rajono, Švenčionių ir Švenčionių rajono, Jonavos, Šiaulių, Lazdijų, Visagino, Ukmergės ir Ukmergės rajono, Lentvario, Kauno, Maišiagalos, Kaišiadorių, Panevėžio, Kupiškio rajono, Klaipėdos, Vilniaus ir Vilniaus rajono. Seminaro pabaigoje mokytojams buvo įteikti dalyvio pažymėjimai ir nedidelės dovanos – naujausias LGGRTC parengtas Lietuvoje veikusių partizanų apygardų žė-

Pažymėjimų įteikimas seminaro dalyviams

mėlapis, plakatai, skirti Romo Kalantos ir generolo Jono Žemaičio-Vytauto žūties sukaktims paminėti, ir kita dalomoji medžiaga.

Žydrūnė Šidagytė

Latvijoje lankytojų laukia buvęs sovietinio saugumo pastatas

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) Genocido aukų muziejus Vilniuje jau nebebus vienintelis muziejus Baltijos šalyse, įsikūręs buvusiam KGB pastate. 2014 m. gegužę visuomenei duris atvėrė buvęs KGB pastatas Rygoje. Tai buvo svarbus 2014 m. įvykis, nes Ryga tais metais buvo Europos kultūros sostinė. Pastate ekspoziciją buvo galima apžiūrėti nuo gegužės 1 iki spalio 19 d. Šaltuoju metų laiku pastatas buvo uždarytas. Šiais metais Latvija pirmininkauja Europos Tarybai, daugelio akys vėl nukrypo į šį pastatą ir jau nuo vasario 13 d. jis vėl buvo atvertas lankytojams.

Praėjusių metų spalio mėnesį LGGRTC vyriausioji viešųjų ryšių specialistė Vilma Juozevičiūtė lankėsi Rygoje ir dalyvavo diskusijoje, kurioje buvo aptartas pastato likimas. Lapkričio mėnesį su oficialiu vizitu Lietuvoje lankėsi Latvijos Seimo pirmininkė Inara Mūrniece ir patikino, kad buvusiam KGB pastate Rygoje ketinama įkurti analogišką muziejų kaip ir Lietuvoje. Susitikime su LGGRTC generaline direktore Terese Birute

Burauskaite ir Genocido aukų muziejaus vadovu Eugenijumi Peikšteniū buvo pasiūlyta Centro pagalba rengiant KGB muziejų Latvijoje. E. Peikštenis taip pat papasakojo apie Genocido aukų muziejaus Vilniuje plėtros galimybes. Tarptautinėje konferencijoje Rygoje, kurioje dalyvavo projekto organizatoriai ir kviestiniai svečiai iš Vokietijos, Vengrijos, Lietuvos ir kt., LGGRTC vyriausioji viešųjų ryšių specialistė V. Juozevičiūtė pristatė LGGRTC Genocido aukų muziejaus veiklą. Konferencijoje LGGRTC Genocido aukų muziejus buvo pristatytas kaip pavyzdys Latvijai. Straipsnio autorei teko lankytis šiame muziejuje liepos mėnesį ir apžiūrėti tiek buvusio kalėjimo patalpas, tiek latvių kolegų įrengtas ekspozicijas dviejuose pastato aukštuose. Šio straipsnio tikslas – pristatyti Latvijos KGB muziejų, jo ekspozicijas ir LGGRTC bendradarbiavimą su analogiškais Latvijos tyrimo centrais.

Dabartinės Laisvės (lat. *Brīvības*) gatvės kampe Rygoje stovintis pastatas buvo pastatytas 1912 m. kaip prabangių butų ir

Latvijos Seimo pirmininkė I. Mūrniece oficialaus vizito metu pasirašo Genocido aukų muziejaus svečių knygoje

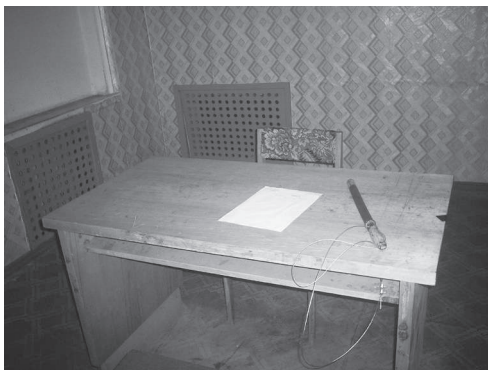
Buvęs sovietinio saugumo pastatas Rygoje

parduotuvių kompleksas. Prieškariu jame veikė Latvijos vidaus reikalų ministerija. Po pirmosios sovietinės okupacijos 1940 m. gatvės, kurių kampe stovėjo pastatas, buvo pervadintos Lenino ir F. Engelso vardu. Tais pat metais pastate įsikūrė sovietinis saugumas. Per kelis mėnesius buvo įrengtas ir kalėjimas politiniams kalinams. Latviai pastatą vadino *Stūra maja*, latviškai – kampinis namas. Tokį vardą pastatas gavo dėl to, kad į jį įeiti buvo galima tik iš kampo. Latviai žinojo, kad pro jį praeiti verčiau reikėtų tylint, o dar geriau – kita gatvės puse.

Didžiulis rausvas šešių aukštų pastatas ilgokai stovėjo tuščias ir tik dabar buvo atvertas lankytojams. Dėl autentikos sunku ginčytis, nes dar kurį laiką pastato pusrūsio kalėjime buvo kalinami sulaikytieji, o pačiame pastate buvo įsikūręs jau nepriklausomos Latvijos policijos komisariatas. Iš pradžių kalėjime buvo tik 14 kamelių, vėliau jis buvo išplėstas iki 44 kamelių, kuriose galėjo būti

Viena iš daugelio kalėjimo kamelių

Tardytojo kabinetas

kalinami 175 kaliniai. Būdavo atvejų, kai kameroje su 6 lovomis buvo kalinami net 36 asmenys. 2014 m. buvo galima apžiūrėti kalėjimą pirmame pastato aukšte ir pusrūsyje. Kalėjime gerai išsilaikiusi virtuvė, sanitarijos mazgas, galima pamatyti tardytojo kabinetą ir specialią patalpą, kurioje buvo galima stebėti, kaip vyksta tardymas. Kameros visos atvertos, į kiekvieną galima užėti ir apsidairyti. Kai kurios labai siauros, o sienos nelygios, kad nebūtų įmanoma palikti įrašų. Kaip pasakoja muziejaus darbuotojai, kai kuriose jų buvo labai karšta ir nuo troškulio kalinius net suparalyžiuodavo. Kalėjime kankinimo kamelių neaptikta, nors iš kalinių atsiminimų žinoma, kad kankinimui skirtų kamelių būta. Galbūt atlikus nuodugnesnius tyrimus pavyks ką nors aptikti. Žinoma, kad yra išlikusi mirties nuosprendžių vykdymo patalpa. Egzekucijos pastate buvo vykdomos nuo 1941 m. sausio iki birželio. Mirties nuosprendis sušaudant buvo įvykdytas 186 asmenims. Paradoksas, kad nuo 7-ojo dešimtmečio ten veikė parduotuvė, kurioje buvo galima įsigyti deficitinių prekių. Nacių okupacijos laikotarpiu pastate, kitaip nei Vilniuje, nebuvo įsikūręs Gestapas, tuo laikotarpiu veikė nedidelis muziejus, kuriame buvo galima susipažinti su NKVD vykdyta veikla.

Išsikrausčius sovietiniam saugumui 1941 m. vienas Latvijos mokytojas su moksleivių grupe nurašė nuo sienų kalinių paliktus įrašus, surinko pastate likusius dokumentus ir daiktus. Dabar tiksliai nėra žinoma, kur yra tie dokumentai. Dalis saugoma JAV, o kita dalis – Latvijoje, Okupacijos muziejuje.

Kameroje prie sienų pritvirtinti dvi-guliai gultai, kėdės, spintelės dar mena sovietinio teroro laikus. Paleisti garso įrašai sukuria slogią atmosferą. Įspūdis toks, tarsi kalbėtusi kankinimų ir naktinių tardymų išvarginti kaliniai. Kitaip nei Genocido aukų muziejuje Vilniuje, kur galima apžiūrėti ne tik sovietinei sistemai besipriešinančių asmenų sutramdymui įrengtą kalėjimą, bet ir nuodugniai susipažinti su XX a. Lietuvos okupacijų istorija, Latvijos istorija nuosekliai nėra pateikiama. Norėta atkurti sovietinio laikotarpio kasdienybę per daiktus ir žmonių istorijas. Latvijos okupacijos muziejuje Latvijos XX a. okupacijų istorija pateikiama detaliau. Ekspozicijos dalis yra ketvirtame ir šeštame pastato aukštuose. Lipant suktaisiais laiptais galima apžiūrėti seną liftą, kuriuo kaliniai buvo keliami į tardymus viršutiniuose pastato aukštuose, ir languose šviečiančias mozaikas. Pažvelgus pro langą matyti didžiulė Latvijos vėliava vidiniame pastato kieme. Ji tarsi užkloja visą pastatą

nepriklausomybės šviesa. Ketvirto aukšto ekspozicijose dar jaučiamas dažų kvapas. Latviai istoriją atskleidžia per daiktus. Čia galima pamatyti ir saldainių dėžutę, kurią žmonės vežėsi į tremtį, ir sudžiūvusį duonos kepalėlį, kurį taip brangino lagerio kaliniai, Latvijos čekisto marškinius ar vokiečių kareivio aulinius batus. Nuo lapkričio iki vasario šios ekspozicijos buvo saugomos Latvijos okupacijos muziejuje. Diskutuojant dėl muziejaus ateities vienas pasiūlymų buvo nudažyti visą pastatą raudonai arba įkurti moksleivių saviraiškos būrelius. Vis dėlto neatsisakoma idėjos pastatą įprasminti kaip sovietinio teroro simbolį.

Kadangi vietos ekspozicijoms yra tikrai daug, dalis patalpų naudojamos kaip savotiška šiuolaikinio meno erdvė. Einant koridoriais, kurie dar mena saugumiečių žingsnių dundesį, ir užsukant į begalę kambarių galima aptikti vis ką nors naujo. Vienur galima pamatyti skaidres, kuriose matyti sovietmečio kasdienybė – kolūkiai, kalėjimo kamera, sovietinė parduotuvė, ligoninė, mokykla. Kitur lankytoją pasitinka sovietmetį menantys daiktai ir jų meninės instaliacijos. Taip pat galima pamatyti žymaus lietuvių išeivijos menininko Jono Meko filmuotos medžiagos instaliaciją apie Lietuvą ir SSRS žlugimą.

Džiugu, kad Lietuvos pašonėje kuriasi dar viena institucija, pasauliui primenanti tai, ką teko patirti Sovietų Sąjungos okupuotiems kraštams, kaip Baltijos šalys vieningai kovojo dėl nepriklausomybės. Šiais metais lankytojai jau galės aplankyti išplėstą ekspoziciją, apžiūrėti buvusį KGB kalėjimą ir ekspoziciją pirmame aukšte. Bus galima pamatyti ir naujų eksponatų: nuotraukų, uniformų ir kt. Taip pat galima apžiūrėti ekspoziciją, skirtą nacių okupacijai, ir vykdytus viešus teismus bei žudynes 1946 m.

Reikia pasidžiaugti, kad jau galima susipažinti su Latvijos KGB pastato istorija, kad

Duonos kepalėlis ekspozicijoje primena sunkią tremtinių dalį

jis įprasminas kaip paminklas vykdyto sovietinio teroro aukoms. Jame įrengta ekspozicija jau sulaukė didžiulio susidomėjimo ir buvo puikiai įvertinta. Svetainės tripadvisor.com lankytojai ekspoziciją įvertino puikiai, tik apgailestavo, kad šaltuoju metų laiku jos apžiūrėti jau nebebuvo galima.

Latvijos kultūros ministerijai sutikus paremti šį projektą finansiškai tiek tvarkant

šildymo sistemą, tiek sprendžiant pastato nuomos problemą, pastatą ir ekspozicijas bus galima apžiūrėti iki 2016 metų. Latvijos okupacijos muziejaus darbuotojai kviečia pasinaudoti puikia proga ir aplankyti šį svarbų objektą. Stenduose užrašai yra latvių ir anglų kalbomis. Norintiesiems sužinoti išsamiau teikiama gido paslauga, tereikia pasirinkti tinkamą laiką ir prisijungti prie grupės.

Milda Ramanauskaitė

Konferencija „Sovietų okupacija ir Lietuvos pastangos grįžti į Europą“

Kovo 6 d. Romoje, Italijos parlamento rūmuose (Paskutinės vakarienos salėje „Cenacolo“), Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo 25-mečio proga įvyko konferencija „Sovietų okupacija ir Lietuvos pastangos grįžti į Europą“. Tai pirmoji konferencija, skirta Lietuvos istorijai pažinti, surengta Italijos Parlamento rūmuose. Renginį kartu su Lietuvos Respublikos ambasada Italijoje organizavo Kotryna Vilkaitė-Buono.

Deputatų rūmų salėje susirinkę konferencijos dalyviai. A. Buckutės nuotr.

Konferencijoje pasisakė LR ambasados Italijoje atstovė Lina Terra, Italijos deputatė, partijos „Pirmyn Italija“ („Forza Italia“) komunikacijos vadovė Deborah Bergamini, politikas ir žurnalistas Andrea Orsini, kuris daug prisidėjo organizuodamas šią konferenciją.

Konferencijos metu buvo apžvelgtas visas sovietų okupuotos Lietuvos penkiasdešimtmetis: Milano valstybinio universiteto profesorius Alessandro Vitale aptarė istorinį Centrinės ir Rytų Europos kontekstą Antrojo pasaulinio karo metu, Lietuvos istorikas ir žurnalistas Rokas Tracevskis skaitė pranešimą apie Lietuvos ginkluotąjį antisovietinį pasipriešinimą. Leidėjas Adolfo Morganti pristatė Italijoje prieš metus išleistą knygą

Iš kairės: K. Vilkaitė-Buono, dr. A. Vitale, moderatorius Stefano Magni, R. Tracevskis ir A. Morganti. A. Buckutės nuotr.

apie Lietuvos partizanų kovas „Nežinomas karas“ („La Guerra Sconosciuta“), kvietė susirinkusiuosius aplankyti Lietuvą ir joje Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) Genocido aukų muziejų, partizanų atminimo vietas – bunkerius, kuriuos jis pats prieš kelis mėnesius apžiūrėjo oficialios delegacijos metu.

Antroje renginio dalyje pranešimą apie Lietuvos katalikų bažnyčios padėtį okupacijos metais skaitė J. E. Lietuvos ambasadorė prie Šventojo Sosto Irena Vaišvilaitė.

Pranešimą skaito J. E. Lietuvos ambasadorė prie Šventojo Sosto I. Vaišvilaitė (pirmoji dešinėje). A. Buckutės nuotr.

Centro generalinė direktorė T. B. Burauskaitė pasakoja apie neginkluotąjį pasipriešinimą Lietuvoje. A. Buckutės nuotr.

LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė papasakojo apie neginkluotąjį antisovietinį pasipriešinimą Lietuvoje.

K. Vilkaitė-Buono pasidalijo savo asmenine patirtimi, papasakojo savo šeimos istoriją, vaiko akimomis stebėtus Lietuvos istorijos įvykius: Baltijos kelią, tragiškąją Sausio 13-ąją. Ji taip pat supažindino konferencijos dalyvius su Lietuvos jaunimo istorinės atminties puoselėjimo projektu „Misija Sibiras“, kuriame pati dalyvavo 2013 m.

Kaip pabrėžė konferencijos pranešėjai, Lietuvos istorija ir lietuvių kova už laisvę praturtina europietišką identitetą, ir iš Lietuvos galima daug ko pasimokyti ypač dabar, kai Europai ir Vakarų vertybėms kyla pavojus. Daugelis susirinkusiųjų garsiai žavėjosi

stipriu lietuvių patriotizmo jausmu, kurio Vakarų valstybėse šiuo metu ypač stinga.

2001–2013 m. Italijos Parlamento narys A. Orsini, tebetęsiantis darbus Italijos Parlamente, sakėsi Lietuvą pažįstąs ir ją labai vertinąs: „Dėl Lietuvos praeities, dėl jos europietišκών vertybių, laisvės troškimo Lietuva yra svarbi mūsų Europos ir Vakarų pasaulio istorijos ir kultūros dalis. Lietuva yra puikai integravusis laisvajame pasaulyje ir sugebėjo greitai išspręsti dešimtmečius alinusio komunizmo problemas. Lietuva, kitaip nei daugelis buvusio Rytų bloko šalių, kurios vis dar yra pažymėtos komunizmo praeities, savo jėgomis išsilaisvino iš priespaudos ir išsikovojo svarbią vietą tarptautinėje arenoje – Europos Sąjungoje bei NATO. Todėl manau, kad Lietuvos nemylėti yra neįmanoma.“

Renginio organizatorė K. Vilkaitė-Buono džiaugėsi, kad renginys sulaukė nemažо klausytojų, žurnalistų dėmesio. Organizuojant konferenciją buvo gauta labai reikšminga pagalba iš daugelio institucijų ir asmenų: LGGRTC, Lietuvos Respublikos ambasados Italijoje, Lietuvos Respublikos kultūros atašė Italijoje Julijos Reklaitės, Kauno Dante Alighieri komiteto ir prof. Stefano Lanzos, Italijos lietuvių bendruomenės narių. Dėl šio glaudaus bendradarbiavimo Lietuvos istoriją pažino Italijos visuomenė.

Kotryna Vilkaitė-Buono

Atminkime, kas svarbu, arba jubiliejinis XV konkursas „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“

Kaip ir Lietuvos okupacijų istorija, sudėtingi žmonių likimai, taip ir konkurso tema nėra nei lengva, nei paprasta.

Nors represijas vis labiau toлина laikas ir mokiniams, jų kartai beveik netenka išgirsti skaudžių istorijų tiesiogiai iš gyvų liudininkų, šis konkursas kasmet sulaukia apie tūkstančio istorijų pasakotojų, dailininkų, aktorių, dainininkų, savo šeimų gyvenimo įvykių metraštininkų ir kitų kūrėjų iš visos Lietuvos ir lietuviškų mokyklų užsienyje, dažniausiai Punsko ir Seinų. Tarp nepaprastų mokinių darbų gautas unikalus darbas, skirtas Sibiro tremtiniais atminti, iš JAV Vermonto valstijos „Neringos“ stovyklos.

Šio konkurso tikslas – ugdyti ir puoselėti jaunosios kartos istorinę atmintį, stiprinti istorinės praeities pažinimą, skatinti jaunimą domėtis Lietuvos pokario istorija – geriau susipažinti su žmonių likimais sudėtingais Lietuvos istorijos laikotarpiais – tremties, kalinimo, partizaninio karo, Lietuvos laisvės gynimu 1991 m. sausį.

Visais atžvilgiais svarbu, kad laisvoje ir nepriklausomoje valstybėje bręstantys žmonės gerai išmanytų neseną savo šalies okupacijų ir unikalią pasipriešinimo joms istoriją.

Nenukrypti nuo konkurso potėmės iš tiesų reikia arba gero istorijos išmanymo, arba darbo su mokytoju bendrystės. Vis dėlto kartais istorinės praeities ženklai ar simboliai nuveda klystkeliais ir mokinių, ir mokytojų.

Mokytojai pripažįsta, kad iš pradžių būna sunku įtraukti mokinius į šį konkursą, tenka juos sudominti tragiškais savo šeimos ar kitų žmonių istorijomis. Tačiau kai mokiniai įsidirba, norinčiųjų dalyvauti konkurse, žiū-

rėk, ir daugėja. Pasak mokytojų, kai kuriems šios skubančios kartos atstovams net sunku paaiškinti, kodėl visa tai vyko, tenka atsakyti ir į klausimą, kam tai reikia prisiminti dabar.

Dar kartą pasitvirtina gerai žinoma tiesa: mokinių dalyvavimas konkurse, mūsų ir švietimo skyrių atstovų manymu, – pirmiausia mokytojų entuziastų nuopelnas.

Todėl kiekvienais metais džiaugiamės tais mokytojais, kurie įveikia akistatą su realybe, ir tais mokiniais, kurie užrašo savo šeimos istoriją, papasakoja kaimynės ar mokykloje viešėjusio istorinių įvykių dalyvio ar nukentėjusio asmens likimus.

Be rašinių, apybraižų ir eilių, temai atskleisti mokiniai naudoja įvairias raiškos priemones: sukuria dainų, filmų, virtualių pasipriešinimo istorijos pristatymų, piešinių, koliažų, fotografijų, instaliacijų, maketų ir kitų rankdarbių.

Centras sudaro specialias vertinimo komisijas, kurios atrenka geriausiai konkurso sąlygas atitinkančius kūrinius ir skiria prizines bei paskatinamąsias vietas.

Prieš renginį prie Vytauto Didžiojo karo muziejaus

Salėje jau susirinkę konkurso dalyviai

Jubiliejinio konkurso laureatai

Konkurso laimėtojai ir jų mokytojai iš visos Lietuvos daugelį metų kviečiami į apdovanojimų šventę ir vakaronę. Prieš renginį jie aplanko LR Seimą, LR Prezidentūrą, Genocido aukų muziejų, Tuskulėnų rimties parką bei kitas įdomias ir svarbias Vilniaus vietas.

Šiais metais jubiliejinio konkurso dalyvių apdovanojimų renginys vyko Vytauto Didžiojo karo muziejuje Kaune. Muziejaus kolektyvas padėjo jaukiai įsikurti, direktorius Kęstutis Kuršelis pasveikino svečius. Laureatus taip pat sveikino LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė, Kauno savivaldybės tarybos narė Aušra Papirtienė. Savo prisiminimais dalijosi tremtinių šei-

moje Sibire gimusi Seimo narė Vaidevutė Margevičienė, buvusi partizanų ryšininkė, laureato Jokūbo Daugėlos močiutė, kunigas Robertas Grigas, pagrindyje baigęs kunigų seminariją, pristatė savo knygą „Rekrūto atsiminimai“.

Konkurso nugalėtojams įteikti diplomai bei partnerių ir rėmėjų dovanos. Savo muzikinius kūrinius laureatai atliko scenoje gyvai.

Visų konkurso dalyvių dailės darbai eksponuojami Vilniaus mokytojų namuose.

Kiekvienais metais rengiamos visų konkurso dalyvių piešinių parodos prie Genocido aukų muziejaus Gedulo ir vilties bei Okupacijos ir genocido dienomis (birželio 14–15 d.). Mažesnės parodos organizuojamos LR Seime, Centro kiemelyje, Televizijos bokšte, šalies mokyklose, bibliotekose ir muziejuose, savivaldybėse, įvairiose institucijose ar organizacijose.

Nuo 2000 m. konkurso dalyvių rašiniai ir piešiniai publikuoti šešiuose leidiniuose: „Nelaisvės metų atspindžiai“, „Prakalbinta praeitis“, „Tarp vakar ir šiandien“, „Laisvės paslaptis yra drąsa“, „Šaukiame laisvę“, „Skaudžių likimų aidas“, o gražiausios dainos įrašytos į dvi kompaktines plokšteles „O taip norėjosi gyventi...“ ir „Išgirk“.

Dailės darbų pagrindu išleistas atvirukų komplektas, skirtas 1941 m. trėmimams

Savo muzikinį kūrinių atlieka konkurso laureatai

atminti. Valstybinių švenčių proga ir prezentaciniais tikslais kasmet spausdinamos mokinių darbų reprodukcijos.

Konkurso dalyviams organizuojamos istorinės vasaros stovyklos.

Vis dėlto svarbiausia yra tai, kad mokiniai kuria ir dainuoja dainas, rašo rašinius, piešia, suka filmus ir daro rankdarbius apie tautos kovą ir kančias, apie tai, ko patys nematė, o sužinojo iš tėvų, senelių ar prosenelių. „Šiandien lyg ir nepopuliaru, – sakė Veronika Povilionienė, – daugiau vietos gyvenime šiaip jau linkę užimti linksmesni dalykai. Bet kol turime tokių mokinių, turime ir viltį...“

Buvę politiniai kaliniai ir tremtiniai – gyvieji istorijos liudytojai, iškentę tremtį ir lagerius, tėvų, brolių, sesių žūtį svetimoje šalyje ir partizaninėje kovoje, negali nesi rūpinti istorinės atminties išsaugojimu. Jie nori palikti savo vaikams ir vaikaičiams supratimą, kad nėra nieko brangesnio už laisvę, nieko gražesnio už gimtinę.

„Mes – išeinanti karta, tačiau norime, kad nuo amžių iš kartos į kartą perduodamas laisvės troškimas neblėstų, kad sustiprintas tremtimi, lageriais ir partizanų krauju išliktų ainių atmintį kaip tėvynės garantas“, – teigia Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjungos valdybos narys, buvęs politinis kalinys Algirdas Blažys. – „Esame ir liksime dėkingi mokytojams entuziastams, įkvepiantiems mokinius domėtis mūsų istorija, konkurso dalyviams už pagarbą ir gerus žodžius žmonėms, išsaugojusiems Laisvės daigą nuo Sibiro speigų, savo sudaužytų vilčių, sulaužytų likimų sąskaita. Mes – išeinanti karta, tačiau norime, kad nuo amžių iš kartos į kartą perduodamas laisvės troškimas neblėstų, kad sustiprintas tremtimis, lageriais ir partizanų krauju išliktų ainių atmintį kaip tėvynės laisvės garantas.“

Dalė Rudienė

Renginiai Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse

2014 m. lapkričio 5 d. Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso (toliau – Memorialinis kompleksas) Konferencijų salėje buvo atidaryta Čekijos totalitarinių režimų tyrimų instituto ir Saugumo tarnybų archyvo parengta paroda „Žvilgsnis į Prahą per slaptosios policijos objektyvą“. Parodoje pristatomos unikalios nuotraukos, kuriose užfiksuoti Čekoslovakijos valstybės saugumo tarnybų sekami komunistinio režimo priešai. Jose matome ir tai, ko slaptosios tarnybos nesiekė įamžinti – pilką, negyvybingą realybę, visai kitokią, nei buvo bandoma parodyti normalizacijos laikotarpio serialuose ar popdainose. Šios nuotraukos tiksliai atspindi XX a. 8-ojo ir 9-ojo dešimtmečių realijas ir įneša svarų indėlį į Čekijos dokumentinės fotografijos istoriją.

Atidarymo metu parodą pristatė Čekijos Respublikos ambasadorius Lietuvoje Bohumil Mazánek. Įžvalgomis apie sovietinio saugumo veiklą okupuotoje Lietuvoje pasidalijo Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) Genocido aukų muziejaus vadovas Eugenijus Peikšteinis ir istorikė dr. Kristina Burinskaitė.

Lankytojai apžiūri parodą „Žvilgsnis į Prahą per slaptosios policijos objektyvą“

Lapkričio 19 d. vyko knygos „...pergyventų jausmų atogarsis“ pristatymas. Leidinyje publikuojamas partizano Albino Bilinkevičiaus-Balčio 1946–1947 m. rašytas dienoraštis, laiškų ir eilėraščių faksimilės. Tai autentiškas liudijimas apie tuometinio gyvenimo žiaurumus, partizanų gyvenimą ir Tėvynės meilę.

Pristatymo metu LGGRTC istorikas Darius Juodis lygino partizano Balčio liudijimus su anksčiau išleistais partizanų dienoraščiais ir akcentavo jo svarbą nušviečiant laisvės kovotojų buitį. Knygos sudarytojas Vaclovas Slivinskas papasakojo, kaip jam pavyko išsiaiškinti, kas toks buvo Vyčio apygardos partizanas Baltis. Tai buvo Albinas Bilinkevičius, mokėsis Ukmergės Antano Smetonos gimnazijoje ir su nemažu būriu bendramokslų 1944 m. išėjęs į mišką.

Kalba knygos „...pergyventų jausmų atogarsis“ sudarytojas V. Slivinskas

Susirinkusieji klausėsi karinių istorinių dainų ir raudų, kurias atliko sutartinių giedotojų grupė „Ūtara“, ir A. Bilinkevičiaus-Balčio dienoraščio ištraukų, kurias skaitė Memorialinio komplekso vyresnysis specialistas Algirdas Rudis.

Lapkričio 22 d., Lietuvos kariuomenės dienos išvakarėse, Konferencijų salėje buvo įteikti Lietuvos valstybės gynėjo-kario liudijimai asmenims, stojusiems į atkuriamą Lietuvos kariuomenę ir gynusiems Lietuvos laisvę ir nepriklausomybę iki Rusijos Federacijos ginkluotųjų pajėgų išvedimo iš Lietuvos Respublikos 1993 m. rugpjūčio 31 d. Dim. plk. Jonas Paužolis savanoriams įteikė liudijimus, vakaro vedėjas ats. plk. Arūnas Dudavičius supažindino susirinkusiuosius su kitais renginiais, kurių metu buvo įteikti tokie liudijimai.

Akimirka iš Lietuvos valstybės gynėjo-kario liudijimų įteikimo ceremonijos

Gruodžio 4 d. buvo pristatyta Vlado Žeromskio knyga „Vadinkite mane sėjėju“. V. Žeromskis – buvęs politinis kalinys, muzikantas, instrumentų meistras, poetas. Knygoje publikuojami V. Žeromskio eilėraščiai, atsiminimai apie kalinimą, Baisogalos krašto tautosaka.

Pristatymo metu sveikinimo žodį tarė LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė. Prisiminimais apie V. Žeromskį pasidalijo kraštiečiai literatūros tyrinėtojas

Jonas Linkevičius, etnomuzikologas doc. Evaldas Vyčinas ir V. Žeromskio dukros Silva Kuprijanovienė ir Birutė Panumienė. Tradicinės instrumentinės muzikos tyrinėtoja dr. Gaila Kirdienė supažindino renginio svečius su V. Žeromskio darytais muzikos instrumentais, kalbėjo apie jo muzikinį talentą. Renginio metu koncertavo Lietuvos muzikos ir teatro akademijos folkloro ansamblis „Tatato“ (vad. doc. E. Vyčinas), Milda ir Teresė Andrijauskaitės (vad. doc. dr. G. Kirdienė), Genocido aukų muziejaus Istorijos skyriaus vedėja Ramunė Driaučiūnaitė deklamavo V. Žeromskio eilėraščius.

Gruodžio 17 d. projekto „Misija Sibiras'14“ dalyviai pristatė naujausią savo ekspediciją po Rusijos Federacijos Krasnojarsko kraštą. Susirinkusieji iš pirmų lūpų išgirdo ekspedicijos dalyvių Andriaus Bautronio, Giedriaus Tradišausko ir Viktorijos Bružaitės išpūdžius. Projekto komanda ne tik supažindino su projekto tikslais, papasakojo apie kelionės metu nuveiktus darbus: naujai sutvarkytas lietuvių kapinaites, susitikimus su Sibire tebegyvenančiais lietuviais, bet ir dalijosi kelionės metu patirtais asmeniniais išgyvenimais, prisiminė netgi komiškas situacijas. Pasakojimą papildė rodoma vaizdinė medžiaga. Vėliau projekto dalyviai dar ilgai bendravo su auditorija ir atsakinėjo į klausimus.

„Misija Sibiras'14“ dalyviai pristato ekspediciją. Iš kairės: V. Bružaitė, A. Bautronis, G. Tradišauskas

2015 m. renginių ciklas prasidėjo sausio 8 d. Konferencijų salėje atidarius fotografijų parodą „Tarpukario Lietuvos policija fotografijose“ iš Marijampolės apskrities vyriausiojo policijos komisariato viršininko Skirmanto Andriušio kolekcijos. Parodoje eksponuojamose nuotraukose užfiksuotos 1918–1940 m. Lietuvos policijos gyvenimo akimirkos: policininkų portretai, šventės ir kasdienybė, valstybės vadovų vizitai.

Parodą „Tarpukario Lietuvos policija fotografijose“ pristato kolekcininkas S. Andriušis

Pristatymą sveikinimo žodžiu pradėjo LGRTC generalinė direktorė T. B. Burauskaitė. Ji taip pat pakvietė visus tylos minute pagerbti sovietmečių represuotus Lietuvos policininkus. Policijos generalinio komisaro pavaduotojas Algirdas Stončaitis dėkojo S. Andriušiui, kad jis ėmėsi iniciatyvos supažindinti visuomenę su dar mažai tyrinėta policijos istorija. Genocido aukų muziejaus vadovas E. Peikštenis taip pat džiaugėsi atidaryta paroda ir vylėsi, kad ateityje S. Andriušio nuotraukų kolekcija suguls į atskirą leidinį. Kolekcijos autorius pripažino, kad fotografija yra vienas geriausių istorijos šaltinių, leidžiantis daug pasakyti apie tiriamą laikotarpį. Renginio dalyviams vakaro metu koncertavo vyrų choras „Sakalas“ (vadovas Romas Makarevičius).

Sausio 12–13 d. Laisvės gynėjų dienos proga Memorialinis kompleksas kvietė į

atvirų durų dienas. Komplexo svečiai galėjo susipažinti su ekspozicija „Tuskulėnų dvaro paslaptys“, aplankyti neseniai atidarytą parodą „Tarpukario Lietuvos policija fotografijose“, koplyčioje-kolumbariume pagerbti 1944–1947 m. NKGB (MGB) vidaus kalėjime Vilniuje nužudytų dvasininkų, mokytojų, gimnazistų, laisvės kovų dalyvių atminimą.

Vasario 16-ąją Memorialinis kompleksas kvietė vilniečius ir miesto svečius kartu paminėti Valstybės atkūrimo dieną. Visą dieną buvo galima nemokamai aplankyti ekspoziciją „Tuskulėnų dvaro paslaptys“, koplyčią-kolumbariumą ir parodą „Tarpukario Lietuvos policija fotografijose“. Popiet lankytojus kviesta pasižiūrėti Justino Lingio ir Gerimanto Statinio dokumentinį filmą „Lietuvos Prezidentas Aleksandras Stulginskis“ ir dalyvauti šeimos popietėje, kurios metu pintos trispalvės draugystės apyrankės, taip prisidedant prie akcijos „Lietuvai ir man“. Jaunesnieji Memorialinio komplekso lankytojai galėjo pasidaryti trispalves gėlytes ir žaisti žaidimą „Rankos kuria, rankos griauja“. Šaltuko nepabūgęs gausus vilniečių būrys dalyvavo pažintinėje ekskursijoje po Memorialinį kompleksą ir ekspoziciją.

Vasario 25 d. buvo pristatyta Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto doktorantės Sigitos Černevičiūtės ir doc. dr. Sauliaus Kaubrio monografija „Kartuvių kilpa, kulka ir dujų kamera – mirties bausmė Lietuvoje 1918–1940 m.“ Knygos bendraautoris S. Kaubrys papasakojo apie iššūkius, su kuriais teko susidurti rašant knygą. S. Černevičiūtė susirinkusiesiems detaliai pristatė ilgo tyrimo rezultatus. Vėliau vyko diskusija, moderuojama LR Seimo nario, istoriko Arvydo Anušausko. Knygos autoriai ir monografijos recenzentas Andriejus Stolarovas aptarė mirties bausmės taikymo tarpukariu atvejus, jos vykdymo būdus, atsakinėjo į renginio dalyvių klausimus.

Akimirka iš monografijos „Kartuvių kilpa, kulka ir dujų kamera – mirties baismė Lietuvoje 1918–1940 m.“ pristatymo

Kovo 9 d. buvo atidaryta LGGRTC parengta paroda „Dainavos apygardos Genio grupės partizanų žūtis. 1952 m. gegužė“. Aštuoniuose kilnojamosios parodos stenduose pristatoma Dainavos apygardos Kazimieraičio rinktinės DLK Vytauto tėvūnijos Genio grupės partizanų istorija, partizanų bunkerio, įkurto Zervynų-Palkabalio miške, šturmo operacija ir partizanų žūties aplinkybės, 2012 m. vykdytų archeologinių tyrimų rezultatai, žuvusiųjų palaikų identifikavimo eiga ir atminimo įamžinimo akimirkos. Informacinę medžiagą papildė autentiški archeologinių tyrimų radiniai.

Parodos „Dainavos apygardos Genio grupės partizanų žūtis. 1952 m. gegužė“ atidarymas

Renginio vedėjas, Genocido aukų muziejaus vadovas E. Peikštenis trumpai papasakojo, kaip buvo nustatyta Genio grupės bunkerio vieta ir kaip vyko tolesni moksliniai tyrimai, siekiant kuo daugiau išsiaiškinti apie partizanų žūtį. LGGRTC generalinė direktorė T. B. Burauskaitė pasveikino susirinkusiuosius ir padėkojo už neabejingumą laisvės kovų istorijai. LR Seimo narys Algis Kašėta pasidalijo prisiminimais apie dar sovietmečiu sklandžiusias istorijas apie Genio grupės partizanų likimą, papasakojo savo išpūdžius apie partizanų bunkerio tyrimo eigą. Istorikas Dalius Žygelis supažindino su archyvine medžiaga, padėjusia daugiau išsiaiškinti apie partizanų bunkerio šturmą. Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto doc. dr. Gintautas Vėlius supažindino su bunkerio aplinkoje vykdytais archeologiniais tyrimais.

Kovo 11 d. vyko atvirų durų dienos, skirtos Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo dienai paminėti, renginiai. Memorialinio komplekso lankytojai buvo kviečiami apžiūrėti ekspoziciją „Tuskulėnų dvaro paslaptys“, kilnojamąją parodą „Dainavos apygardos Genio grupės partizanų žūtis. 1952 m. gegužė“, aplankyti koplyčią-kolumbariumą ir tradiciškai dalyvauti ekskursijose po Memorialinį kompleksą. Šeimos popietės metu visi buvo kviečiami pasidaryti Nepriklausomybės gėlytę ar nusipinti trispalvę draugystės apyrankę, o vėliau – žiūrėti Jono Ohmano dokumentinius filmus „(Ne)įmanomi pabėgimai. 1 dalis. 1940-ųjų įvykiai“ ir „(Ne)įmanomi pabėgimai. 2 dalis. Pirmoji okupacija“.

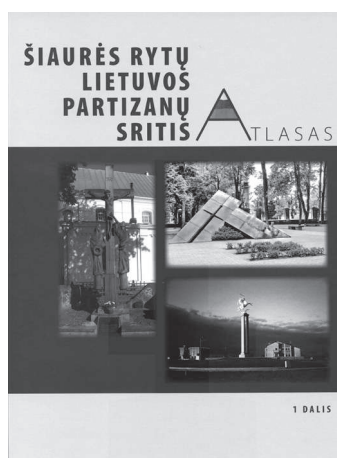
Kovo 13 d. Memorialiniame komplekse vyko tarptautinio projekto AGE („Amnesia Gulag in Europe“ / „Europoje pamirštas Gulagas“) baigiamoji konferencija. Dvejus metus trunkantis projektas įgyvendinamas pagal ES programos „Europa piliečiams“ 4 veiksmą „Gyva Europos atmintis“. Juo siekiama atgaivinti Europoje į atminties

pakraštį nustumtą Gulago lagerių istoriją, supažindinti jaunimą su stalinistinio režimo vykdytais persekiojimais, siekiant ugdyti jų socialinę atsakomybę, bendruomeniškumą, kritinį mąstymą. Projektą vykdo Italijos Mačeratos universiteto Politikos mokslų, komunikacijos ir tarptautinių santykių fakultetas. Vienas iš jo partnerių – LGGRTC. Ankstesniuose projekto renginiuose Italijoje dalyvavo LGGRTC vyriausioji viešųjų ryšių specialistė Vilma Juozevičiūtė ir Istorinių tyrimų programų skyriaus vyriausiasis specialistas D. Juodis. Viešėdami Lietuvoje projekto dalyviai iš Italijos su LGGRTC specialistais lankėsi Kauno IX forte, pagrindinėje spaustuvėje „ab“, Genocido aukų muziejuje, Memoria-liniame komplekse.

Baigiamojoje konferencijoje sveikinimo žodžius tarė LGGRTC generalinė direktorė T. B. Burauskaitė ir Italijos Respublikos ambasadorius J. E. Stefano Taliani de Marchio. Pranešimus Gulago atminties temomis skaitė būrys pranešėjų iš Italijos mokslo institucijų. Patirtimi dalyvaujant AGE projekte dalijosi Loreto aukštosios mokyklos studentai. Pranešimus partizaninio karo tematika skaitė D. Juodis ir Lietuvos edukologijos universiteto doktorantas Mindaugas Nefas. Apie Lietuvos okupacijos ir sovietų teroro istorijos vietą mokykloje supažindino LR švietimo ir mokslo ministerijos atstovas Rimantas Jokimaitis. Svečiams iš Italijos buvo pristatytas jaunimo pilietinio ugdymo projektas „Misija Sibiras“. Konferencijai pasibaigus vyko apskritojo stalo diskusija.

Algirdas Rudis

Šiaurės rytų Lietuvos partizanų sritis. Atlasas: Biržų krašto partizanai, Didžiosios Kovos, Vyčio apygardos. 1 dalis, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2014, 272 p., iliustr.

„Geriau žūti stovint, negu gyventi atsiklauptus...“ – taip savo artimiesiems pasakė į partizanus išeidamas Pietų Lietuvos partizanas Jonas Kazlauskas-Šermukšnis. Šie žodžiai simbolizuoja visų pokario Lietuvos rezistentų pasirinkimą. Stodami į partizanų gretas, laisvės kovotojai žinojo, kad jų laukia viena – žūtis arba kalėjimas. Tačiau, drąsiai žvelgdami mirčiai į akis, jie pasirinko ginti tai, kas žmogui svarbu, – prigimtinę teisę į savarankišką valstybę, demokratines vertybes ir krašto tradicijas. Ši daugiau kaip dešimt metų trukusi sunki ir skausminga lietuvių tautos kova nėra užmiršta. Ją primena ne tik išlikę partizanų dokumentai, nuotraukos, liudytojų atsiminimai, akademiniai leidiniai, bet ir įvairūs ginkluotojo pasipriešinimo istoriją menantys atminimo ženklai: paminklai, kryžiai, stogastulpiai, tipiniai atminimo ženklai, antkapiniai paminklai, gausiai nusėję visą Lietuvą, kurioje diena dienon vyko kruvinos ir herojiškos partizanų kovos.

Šis enciklopedinis leidinys – tai trečioji enciklopedinio atlaso dalis, skirta Šiaurės rytų Lietuvos partizanų srities kovotojams. 2008 m. buvo išleista „Pietų Lietuvos partizanų sritis“, 2010 m. – „Vakarų Lietuvos partizanų sritis“. „Šiaurės rytų Lietuvos partizanų srities“ atlasą sudaro dvi knygos. Pirmoji skirta Biržų krašto partizanams, Didžiosios Kovos ir Vyčio apygardoms. Antroji – Algimanto ir Vytauto apygardoms.

Šiaurės rytų Lietuvos (kiti pavadinimai – Karaliaus Mindaugo, Kalnų, Rytų) partizanų sritis vienijo Aukštaitijos partizanų apygardas: Algimanto, Didžiosios Kovos, Vyčio ir Vytauto. Kaip ir kitose Lietuvos vietovėse, ir šioje dalyje partizanų kovos turėjo savą specifiką. Čia anksčiausiai prasidėjo antroji sovietinė okupacija. Su Aukštaitija siejamos ir pirmosios partizanų kovos. Rytų Lietuvoje buvo stipri LLA tradicija, netrūko vadovaujančių kadry, čia buvo nuleista daugiausia vokiečių žvalgybos mokyklose parengtų LLA desantininkų, kurie aktyviai įsitraukė į partizaninę kovą. Šioje Lietuvos dalyje veikė viena iš anksčiausiai susikūrusių apygardų – Vyčio partizanų apygarda, įsteigta 1944 m. pabaigoje. Šiaurės rytų Lietuvos partizanų sričiai priklausiusi Algimanto apygarda – viena vėliausiai įkurtų ir trumpiausiai veikusių partizanų apygardų – ji gyvavo 1947–1950 m. Biržų krašto partizanų struktūriniai daliniai veikė savarankiškai, nepriklausė 1949 m. vasario mėn. įkurtam Lietuvos laisvės kovos sąjūdžiui ir tik 1951 m. prisijungė prie Vyčio apygardos.

Šiaurės rytų Lietuvos partizanų sritis labiausiai nukentėjo nuo MGB agentūrinės veiklos, su agentų smogikų pagalba ji buvo naikinama sistemingai ir metodiškai. Čia savo veiklą pradėjo MGB agentas Juozas Markulis, kurio veikla tik dėl atsitiktinumo nebuvo išplėsta visoje ginkluotojo pagrindžio struktūroje. Didžiosios Kovos

apygarda kurį laiką nuo 1946 m. vasaros buvo kontroliuojama MGB per agentą Vytautą Pečiūrą-Griežtą. O ir pati Šiaurės rytų partizanų sritis buvo įkurta MGB pastangomis, siekiant išlaikyti įtaką pasipriešinimo judėjimui. Nors 1947 m. sausio mėn. J. Markulio pasirašytu Bendro demokratinio pasipriešinimo sąjūdžio komiteto įsakymu Vytauto apygardos vadas Jonas Kimštas-Žalgiris buvo paskirtas pirmuoju Šiaurės rytų srities vadu, tačiau faktiškai sritis susikūrė ir jos vadovybė pradėjo veikti 1948 m. gegužės mėn. Tada įvyko srities dalinių vadų sąskrydis, kuriame, be organizacinių klausimų, Šiaurės rytų (vėliau – Rytų) partizanų sritį buvo nutarta pavadinti Karaliaus Mindaugo (rašytiniuose dokumentuose – Kalnų) vardu. 1950 m. lapkričio mėn. buvo panaikintos Didžiosios Kovos ir Algimanto apygardos, likę pastarosios organizaciniai vienetai padalyti Vyčio ir Vytauto apygardoms. 1952 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn. su suimtų ir užverbuotų srities vadų Jono Kimšto-Žygūno ir Broniaus Kalyčio-Liutauro pagalba sunaikinti paskutiniai Šiaurės rytų partizanų srities štabo nariai ir nutraukta srities štabo veikla.

Šios knygos struktūra – tokia pati kaip „Pietų Lietuvos partizanų srities“ ir „Vakarų Lietuvos partizanų srities“. Joje pateikiama daugelį metų kaupta informacija apie Lietuvos partizanų ir sovietinių represinių struktūrų kautynes, nurodant jų datą, vietą, svarbiausias aplinkybes ir žuvusius partizanus. Kadangi archyviniai tyrimai apie visus žuvusius Lietuvos laisvės kovotojus dar nėra baigti, leidinyje užfiksuoti įvykiai, kuriuose žuvo srities, apygardų ar rinktinių vadai arba ne mažiau kaip trys, o nuo 1952 m. – ir pavieniai partizanai. Aprašymus iliustruoja su minimais įvykiais susijusių atminimo ženklų ir archyvinės partizanų nuotraukos su trumpais užrašais. Išsamesnė informacija apie iliustracijose vaizduojamus objektus

ir partizanus pateikiama knygos pabaigoje esančiuose komentaruose.

Kad leidinyje būtų lengviau orientotis, Didžiosios Kovos ir Vyčio apygardų veikla suskirstyta į du laikotarpius. Didžiosios Kovos apygarda – 1944–1946 m. ir nuo 1947 m. iki paskutinio apygardos partizano žūties 1956 m., Vyčio apygarda – 1944–1950 m. ir nuo 1951 m., kai keitėsi jos ribos, prie apygardos prisijungus Biržų krašto partizanams ir Žaliajai rinktinei, iki paskutinio apygardos partizano žūties 1956 m. Šioms apygardoms tenka po du žemėlapius, kuriuose pažymėtos kautynių vietos, metai ir aprašymo numeris. Aprašant kautynes nuo 1944 m. iki 1950 m. vasaros laikomasi 1946 m. Lietuvos teritorinio suskirstymo.

Pagrindinis leidinyje pateikiamos informacijos apie sovietinių represinių struktūrų vykdytas karines operacijas prieš partizanus šaltinis yra Lietuvos ypatingajame archyve (LYA) saugomos Lietuvos SSR valstybės saugumo komiteto (KGB) ir Vidaus reikalų ministerijos (MVD) dokumentų kompleksų bylos. LSSR NKVD–NKGB–MVD–MGB, KGB – tai pagrindinė represinė struktūra, kurios jėgos buvo nukreiptos prieš pasipriešinimo judėjimo dalyvius. Šių institucijų centrinio aparato Lietuvoje ir jų padalinių veiklos, agentūrinio operatyvinio darbo dokumentai atskleidžia šių sovietinių represinių žinybų veiklą slopinant ginkluotąjį pasipriešinimą Lietuvoje, NKVD–MVD–MGB kariuomenės taktiką ir kovines operacijas prieš partizanus.

Archyvinę medžiagą papildė partizanų dokumentuose esanti informacija. Rinkti duomenis padėjo ir istoriografiniai šaltiniai – monografijos, žurnaluose ir laikraščiuose skelbti straipsniai, prisiminimai, partizanų vardynai, enciklopediniai leidiniai. Buvo siekiama pateikti kuo tikslesnę informaciją. Vis dėlto, nuo pokario kovų praėjus daugiau kaip pusei amžiaus, netikslumų

išvengti sunku. Ne visuomet pavyksta rasti duomenų apie žuvusius partizanus. Todėl gerbiamų skaitytojų prašome pranešti leidėjams apie pastebėtus netikslumus ar turimą papildomą informaciją ir iš anksto už tai dėkojame.

Už vertingą pagalbą rengiant leidinį dėkojame Molėtų, Kupiškio ir Pasvalio savivaldybių, Jonavos r. Bukonių seniūnijos, Biržų, Kaišiadorių, Kėdainių, Panevėžio, Ukmergės ir Trakų miškų urėdijų darbuotojams,

partizanų bendražygiams S. Masilioniui, V. Mitkui ir A. Pilkiui, taip pat partizanų seseriai R. Koženiauskienei, J. Paršeliūnui ir A. Stalilioniui.

Tikimės, kad ir ši knyga papildys Lietuvos partizaninio karo istoriografiją, padės geriau suvokti ne tik sovietinių represinių struktūrų vykdyto teroro ir karinių veiksmų mastą, bet ir pokario rezistentų ryžtą ir heroizmą. Laisvės kovotojai laikė savo pareiga ginti Lietuvos nepriklausomybę. O mūsų pareiga – neužmiršti ir išsaugoti jų atminimą.

Edita Jankauskienė

MŪSŲ AUTORIAI

JUOZAS BANIONIS

*Humanitarinių mokslų daktaras, docentas,
LGGRTC vyresnysis programų specialistas*

STANISLOVAS BUCHAVECKAS

*LGGRTC Istorinių tyrimų programų skyriaus
vyriausiasis specialistas*

ALFREDAS RUKŠĖNAS

*Humanitarinių mokslų daktaras,
LGGRTC Istorinių tyrimų programų skyriaus
vyriausiasis specialistas-programų koordinatorius*

VITALIJA STRAVINSKIENĖ

*Humanitarinių mokslų daktarė,
Lietuvos istorijos instituto mokslo darbuotoja*

TOMAS VAISETA

*Humanitarinių mokslų daktaras,
Vilniaus universiteto Medicinos fakulteto Psichiatrijos klinika*

ŽURNALO „GENOCIDAS IR REZISTENCIJA“ AUTORIŲ DĖMESIUI

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17

LT-01128 Vilnius

Adresas internete: www.genocid.lt

Elektroninis paštas arunas.bubnys@genocid.lt

Faksas (8 5) 279 1033

Telefonai: (8 5) 266 1521, (8 5) 279 1038

Ketvirtame viršelio puslapyje – vienas iš turistinio pažintinio maršruto „Algimanto apygardos partizanų kovų takais“ informacinių stendų, pastatytas prie Algimanto apygardos vadavietės bunkerio. Turistinį maršrutą 2014 m. LGRTC kartu su Anykščių r. savivaldybe ir Anykščių miškų urėdija įrengė Šimonių girioje (Svėdasų urėdijoje)

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

LGRTC leidinys

2015, 1(37)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*

Redaktorė *Danutė Ulčinskaitė*

Maketuotoja *Danutė Navickienė*

2015 06 05. Tiražas 200 egz. 9,5 sp. l.

Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,

Didžioji g. 17, LT-01128 Vilnius

www.genocid.lt

Spausdino Standartų spaustuvė, S. Dariaus ir S. Girėno g. 39,

LT-02189 Vilnius

Kaina sutartinė